

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

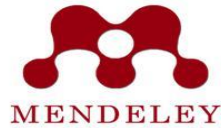
Cild: 7 Sayı: 11

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 7 Issue: 11

2025

Scilit

CiteFactor
Academic Scientific Journals

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© qedim.2012@aem.az

© info@aem.az

© aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Könül HƏSƏNOVA, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Magistrant Məhəbbət BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində Musiqi Kolleci / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərvəşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Montfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünəslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vəqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Cavid BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Khazar University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

PhD Khavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Master student Mahabbat BABAYEVA, College of Music, Nakhchivan State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.aem@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytakin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Montfort University / United Kingdom (UK)
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleymanov Institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, Erzincan Binali Yildirim University (Turkey)
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Hümeiyir AHMADOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, Institute of Folklore of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Nuralı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabı BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Javid BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/7-11>

Elshan Aslanov

Baku State University

PhD in History

<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>

elshanaslanov@bsu.edu.az

Administrative–Territorial Changes in the Karabakh Region of Azerbaijan (1840–1900)

Abstract

This article examines the administrative-territorial changes carried out by the Russian Empire in the Karabakh region of Northern Azerbaijan between 1840 and 1900. The study demonstrates that after occupying Azerbaijani territories north of the Araz River, Tsarist Russia resorted to various means to strengthen its influence in the region. Russian ruling circles, initially favoring a policy of resettlement, later expanded these plans. From 1840 onward, preference was given not only to a resettlement policy but also to administrative-territorial changes. One of the regions of Northern Azerbaijan subject to administrative-territorial changes was the territory of the former Karabakh Khanate. This article examines these changes based on sources and historical literature of the period, revealing historical facts.

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, Russia, administrative-territorial changes, Yelizavetpol, Zangezur, Javanshir*

Elşən Aslanov

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>

elshanaslanov@bsu.edu.az

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində inzibati-ərazi dəyişiklikləri (1840–1900-cü illər)

Xülasə

Bəhs olunan məqalədə Şimali Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Rusiya imperiyasının 1840–1900-cü illərdə həyata keçirdiyi inzibati-ərazi dəyişiklikləri araşdırılır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Çar Rusiyası Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı ərazilərini işğal etdikdən sonra bölgədə möhkəmlənmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdı. Əvvəlcə köçürmə siyasətinə üstünlük verən Rusiya hakim dairələri bir qədər sonra bu planları genişləndirdilər. 1840-cı ildən etibarən təkcə köçürmə siyasətinə üstünlük verilmədi, həm də inzibati-ərazi dəyişiklikləri həyata keçirilməyə başlandı. Şimali Azərbaycanın inzibati-ərazi dəyişikliklərinə məruz qalan bölgələrindən biri də keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisi oldu. Bütün bunlar məqalədə dövrün mənbələri və tarixi ədəbiyyat əsasında tədqiq edilir, tarixi həqiqətlər üzə çıxarılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, Rusiya, inzibati-ərazi dəyişiklikləri, Yelizavetpol, Zəngəzur, Cavanşir*

Introduction

After the occupation of the Azerbaijani territories north of the Araz River, Tsarist Russia periodically carried out administrative-territorial reforms in the region in accordance with colonial policy, partially suppressing the growing discontent of the local population against the central authorities. One of the regions that underwent such administrative-territorial changes was the territory of the Karabakh Khanate of Northern Azerbaijan. The repressive changes carried out by Tsarist Russia in the territory of the Karabakh Khanate began at the second stage of the ongoing war between Russia and the Qajars. According to the terms of the Kurakchay peace treaty, the internal independence of the Karabakh Khanate, which retained its formal independence, was abolished at the second stage of the war. In 1822, Tsarism abandoned the vassal service of the Karabakh Khanate, and the old administration was abolished. The territories of the Karabakh Khanate were also transferred to the commandant's administration (Azərbaycan tarixi, 2007, 4-cü cild, s. 100). However, the administrative changes that included the territory of the former Karabakh Khanate did not end there. These changes continued until the end of the XIX century.

Research

The colonial system of government of Tsarist Russia in Northern Azerbaijan was most clearly reflected in the administrative-territorial reforms carried out here. The khanates, which did not yield to Tsarist power but resisted, from 1806 turned into provinces and districts. Initially were organized 6 provinces — Baku (1808), Guba (1810), Sheki (1819), Shirvan (1820), Karabakh (1822) and Talysh (1826), 2 districts — Yelizavetpol (1804) and Car-Balakan, and 2 distances — Gazakh (1812) and Shamshaddil (1812) (Obozrenie Rossiyskix vladeniy za Kavkazom v statisticheskoy, etnograficheskoy, topograficheskoy i finansovoy otnosheniye, 1836, s. 319; Azərbaycan tarixi, 2007, 4-cü cild).

The territories of the former khanates, which had become provinces and districts, were initially subordinated to the commandant administration (military administration). The territories of Northern Azerbaijan were controlled by the head of the Military District “Muslim provinces of Transcaucasia”. The chief's residence was located in Karabakh, in the city of Shusha (Azərbaycan tarixi, 2007, 4-cü cild).

And in 1840, the commandant method of administration was abolished, and instead of governorates and districts, provinces were created. In this regard, a law was issued in 1840. According to the law dated April 10, 1840, *Institutions for the Administration of the Transcaucasian Territory*, the distribution of the territories of Northern Azerbaijan was changed as follows: Karabakh province was included in Shusha province, Sheki province in Nukha province, Shirvan province in Shamakhi province, Talysh province in Lankaran province, Baku province in Baku province, and the Central City of Shamakhi in Kaspi province (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, 1841, s. 51–69). Thus, as it is clear from the data, the Karabakh region of Northern Azerbaijan, which became a province after the abolition of the Karabakh Khanate, was transformed into the Shusha region by the reforms of 1840 and was included in the Caspian region with the center of Shamakhi.

Karabakh territories as part of Caspian province

The act of April 10, 1840 also defined the system of administration. The right of higher administration belonged to the Chief Superintendent. After him, the second-highest was the Tbilisi military governor. Under the chairmanship of the chief, the General Governing Council (GGC) was established (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, 1841, s. 51–69).

Caspian province began its activity on January 1, 1841. Shusha province was located between 40°15' and 39°15' north latitude and 64° and 65°30' east longitude. Its longest part from west to east was 130 versts, and the widest part from north to south was 105 versts. The borders of the district were: the Khochin River separating Shusha from Yelizavetpol in the northwest; a small part of the Kura River in the northeast; Javad district in the east; Baku province; the Araz River separating the district from South Azerbaijan in the south; and the Kırkhgız ridge separating Shusha district from Zangazur district in the west (Nikitin, 1873, s. 6).

However, these administrative-territorial units created by the 1840 act of April 10 also did not remain stable. New speeches against the central authorities, the colonial regime in the South Caucasus, and the beginning of uprisings led to a certain change in the previous administration. At the behest of Tsar Nicholas I, the chief magistrate in the Caucasus was abolished and the viceroyalty was created. By the Tsarist decree of November 27, 1844, the Governor-General of Novorossiysk, Count M. S. Vorontsov, was appointed viceroy of the Caucasus (Esadze, 1907, p. 83).

Karabakh territories within Shamakhi and Baku provinces

In addition, some measures were taken to calm the situation in the Caucasus. According to the Tsarist decree of December 14, 1846, previous districts were included in newly created provinces (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, 1847, s. 611). According to the new decree, Shusha, Nuha, Baku, Shamakhi and Lankaran districts became part of Shamakhi province (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, 1847, s. 647–648). Thus, the reform of December 14, 1846 once again dealt a serious blow to the historical fate of the Karabakh region — the Shusha region. Now Shusha district was transferred to the subordination of Shamakhi province.

However, in 1859 the Shusha district was transferred to the subordination of the Baku province. This was due to the relocation of the center of the province to Baku after the Shamakhi earthquake (Şükürov, 1998, s. 271). Thus, Shamakhi province was renamed Baku province.

The administrative-territorial reforms carried out by Tsarism in Northern Azerbaijan also influenced the further fate of the Shusha district, which was subordinated to the Baku province. In this regard, the Tsarist government issued on May 5, 1860, the regulation *On the Administration of the Dagestan Province* and on December 9, 1867, the decree *On the Change of the Administration of the Caucasus and Transcaucasia* (Şükürov, 1998, s. 274).

Karabakh territory as part of Yelizavetpol province

The most significant change in administrative-territorial division was the creation in 1868 of Yelizavetpol province with the center in Ganja. According to the new decree, Shusha and Nukha districts under the Baku province, Gazakh and Yelizavetpol districts under the Tbilisi province, and part of Ordubad district of the Erivan province joined the Yelizavetpol province. According to the decree, Shusha district was included in the newly created Yelizavetpol province (Azərbaycan tarixi, 2007, 4-cü cild, p. 212).

These reforms carried out by Tsarism paved the way for future tragedies in the region. This was the creation of favorable conditions for the resettlement of Armenians in the territories of Azerbaijan. On the other hand, although the establishment of the Baku and Yelizavetpol provinces, as well as other administrative-territorial units in Northern Azerbaijan, was a step forward, all these measures served to split the Azerbaijani lands from a political-administrative point of view (Şükürov, 1998).

Research shows that Shusha district was divided into Mehri, Kabirli, Zangazur, Javanshir, Chilabord and Varanda areas. The area was 4911 sq. km (*Qarabağ Rusiya İmperiyasının tərkibində*). In 1874, Gazakh and Zangazur districts were established as part of Yelizavetpol province.

Yelizavetpol (Ganja) province included Yelizavetpol, Arash, Nukha, Gazakh, Javanshir, Garyagin, Zangazur and Shusha districts. The total area of the province reached 39,982 sq. km (Piriyev, 2002, s. 124). In 1905, two temporary governors-general were created on the territory of the Yelizavetpol province. One of them covered Zangazur, Javanshir and Shusha districts, and the other covered the rest of the districts (Piriyev, 2002, s. 124).

Zangazur province, which was part of Yelizavetpol province, had borders with Nakhchivan, Sharur-Daralayaz, Javanshir, Shusha, Garyagin and South Azerbaijan. Its center was the Gorush station (Piriyev, 2002, s. 124).

In June 1873, two more districts were created as part of the Yelizavetpol province — Jabrayil and Javanshir. Jabrayil district was bordered by Shusha, Zangazur, Javad and Southern Azerbaijan. The central city was Jabrayil settlement. Its area was 3332 sq. km. Javanshir district was bordered by Arash, Yelizavetpol, Zangazur, Shusha and Irevan provinces, which had been operating since 1850. The center of Javanshir district was Tartar settlement. The total area of the district was 5497 sq. km (Piriyev, 2002, s. 124).

After the administrative-territorial changes carried out by Tsarism in Northern Azerbaijan, including in the Karabakh region of Azerbaijan, the authority of the governors and heads of districts increased more and more. In all emergency centers, the state of emergency departments included police duties — a city set-top box and its assistant. A special city police was organized by the Accident Management Commission in Ganja. In the “exciting” parts of the district, where class struggle became more acute, it was allowed to establish special set-top boxes, which were subordinated to the chiefs of the district to strengthen police control. In Yelizavetpol province, such a set-top box was created in the Samukh region (Azərbaycan tarixi, 2007, 4-cü cild, s. 213).

The impact of administrative-territorial reforms of Tsarism on the population of the Karabakh region

The administrative-territorial reforms carried out by Tsarism in the Karabakh region of Northern Azerbaijan since 1840 had a significant impact on the numerical dynamics, location, as well as the ethnic composition of the region's population. The central authorities regulated these territorial divisions in such a way that they appointed non-Muslims to leadership positions in newly created provincial and district centers, while deliberately ignoring historical reality.

According to the IX inspection carried out in 1851 to investigate the population in Russia, the population of Shamakhi province, which administratively covered Baku, Shamakhi, Lankaran, Nukha and Shusha provinces, was 319,923 men, 283,083 women — 603,006 people in total. The data on the total population was presented by the Transcaucasian Department of the Ministry of Finance of the Empire. It was not appropriate to determine a separate number of women in districts. The data on the number of men in provinces were provided by Alexey Fyodorovich Kruzenshtern, a real state adviser from Tbilisi. Thus, according to these data, a total of 105,404 males lived in all settlements of Shusha (Keppen, 1857).

At the same time, we should note that the occupation policy of Tsarist Russia was carried out not only in Karabakh, but also in other territories of Azerbaijan. Thus, in the territory of Irevan and Nakhchivan khanates annexed to Tsarist Russia by the Turkmenchay Treaty of 1828, by the decree of Tsar Nicholas I dated March 21, 1828, it was officially called *Armenian province (Oblast Armyanskaya)*. This step was a clear example of Russia's strategy to prepare the ground for future territorial claims in the region by giving the lands of Azerbaijan an artificial ethnic name (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, 1830, s. 273).

According to information from 1903, there was a city of Shusha and four police stations in the Shusha district. One of them was the Khankendi police station. The area of the settlement was 1024.89 versts, 106,759 desyatin, 21.18 miles, 1166.34 sq. km. This police station included 16 rural societies. The area of the Qajar police station included in the Shusha district was 726.2 versts, 75,646 desyatin, 15.01 miles, 826.44 sq. km. This police station included 16 rural societies. The area of the Aghdam police station of Shusha district was 821.54 versts, 85,577 desyatin, 16.98 miles, 934.93 sq. km. This police station included 15 rural societies. And the fourth piece is missing Aghjabedi. The area of this police station was 1850.65 versts, 192,776 desyatin, 38.24 miles, 2106.08 sq. km. This police station included 12 rural societies (Məmmədov, 2005, s. 40–54).

Conclusion

Thus, studies show that Tsarism always guided its imperial interests and demonstrated an irreconcilable position against the Turkic-Muslim population of the Caucasus, especially the South Caucasus. This policy of Tsarism from the beginning of the XIX century was aimed at direct occupation, and later it intended to split the coexistence of the Turkic-Muslim population of the region. Within this policy, particular importance was attached to the administrative-territorial changes carried out in the region. That is why, after the abolition of the Karabakh Khanate of Northern Azerbaijan, it first turned into the Karabakh province, then into the Shusha province, and its management was transferred to the subordination of other provinces. Russia pursued a deliberate policy here. Changing the ethnic landscape of Karabakh, before the process of mass Armenian resettlement was completed, and renaming the territories of the Irevan and Nakhchivan khanates as

Armenian Oblast (Oblast Armyanskaya) shows that Russia's goal was not just administrative reform, but preparing the ground for future claims by giving the territory an ethnic-political name.

References

1. Azərbaycan tarixi. (2007). *Azərbaycan tarixi* (7 cildə, 4-cü cild). Elm.
2. Esadze, S. (1907). *Istoricheskaya zapiska ob upravlenii Kavkazom* (V 2-kh tomakh, T. 1).
3. Keppen, P. (1857). O narodonaselenii Rossii po guberniyam i uездam: LXII. Shemaxinskaya guberniya (p. 154). İçində *Devyataya reviziya: Issledovanie o chisle zhiteley v Rossii v 1851 godu*. Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.
4. Məmmədov, N. (2005). *Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900–1917-ci illərdə*. ADPU.
5. Nikitin, K. (1873). *Ocherk goroda Shusha i Shushinskiy uезд*. Yelizavetpol.
6. *Obozrenie rossiyskikh vladений za Kavkazom v statisticheskoy, etnograficheskoy, topograficheskoy i finansovoy otnosheniyakh* (I–IV, ch. 2). (1836). SPb.
7. Piriye, V. (2002). *Azərbaycanın tarixi coğrafiyası*. Araz.
8. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe* (T. 15, otd. 2, 1840). (1841). SPb.
9. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe* (T. 21, otd. 2, 1846). (1847). SPb.
10. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe* (T. 21, dok. 20701, pp. 647–648). (1847). SPb.
11. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe* (T. 3, otd. 2, 1828). (1830). SPb.
12. Qarabağ Rusiya İmperiyasının tərkibində: Çarizmin Qarabağda idarəetmə üsulu, ermənilərin Qarabağa kütləvi köçürülməsi. (n.d.). *Azerbaijan.az*. <https://azerbaijan.az/ru/related-information/102>
13. Şükürov, K. (1998). *Azərbaycan tarixi. II hissə: Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək*. Şirvanəşr.

Received: 15.07.2025

Accepted: 08.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/12-15>

Gülnara Aslanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-4348-5477>
aslanova_g1988@mail.ru

Kənd təsərrüfatı terminologiyasında diftonqların rolu və xüsusiyyətləri (ingilis dili nümunəsində)

Xülasə

Bu tədqiqat diftonqların kənd təsərrüfatı sahəsinə aid terminlərdə fonetik-semantik və funksional rolunu müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Müasir dilçilik elminin diqqət mərkəzində duran əsas istiqamətlərdən biri terminoloji sistemlərin fonetik və semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Bu kontekstdə kənd təsərrüfatı sahəsində istifadə olunan ingilis dili terminlərində diftonqların öyrənilməsi xüsusi aktuallıq daşıyır. Diftonqlar bir heca daxilində iki müxtəlif vokal səsin birgə tələffüzü ilə formalaşan və dilin səs sistemində əhəmiyyətli yer tutan mürəkkəb səslərdir. Müxtəlif dillərdə onların başlanğıc və son səs elementlərinə görə fərqli tiplərə bölünməsi fonetik sistemlərin struktur çətinliklərini və ifadə potensialını nümayiş etdirir.

Müqayisədə daha sabit olan monofonqlardan fərqli olaraq, diftonqlar təkcə tələffüz baxımından deyil, həm də ifadənin məna aydınlığı, ahəngdarlığı və nitqin melodik axıcılığına təsir göstərən mühüm vasitə hesab olunur. İngilis dilində kənd təsərrüfatı leksikonunda diftonqlar yalnız səs vahidi kimi deyil, eyni zamanda terminlərin fonetik anlaşılmasını asanlaşdıran və leksik səviyyədə onların digərlərindən fərqlənməsini təmin edən əsas göstərici kimi çıxış edir. Bu səs vahidləri, eyni zamanda, beynəlxalq səviyyədə anlaşılacaq terminologiyanın formalaşmasına töhfə verir.

Diftonqların danışmada semantik sabitlik və üslubi dəyərlərin qorunmasındakı rolu onların kommunikativ effektivliyini artırır.

Açar sözlər: *diftonq, kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, aqronomluq, üzümçülük, torpaqşünaslıq və aqrokimya, meşəçilik, bitki mühafizəsi*

Gulnara Aslanova

Azerbaijan State Agricultural University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0000-0003-4348-5477>
aslanova_g1988@mail.ru

The Role and Features of Diphthongs in Agricultural Terminology (A Case Study of the English Language)

Abstract

This study aims to determine the phonetic, semantic, and functional role of diphthongs in agricultural terminology. One of the main areas of focus in modern linguistics is the investigation of the phonetic and semantic characteristics of terminological systems. In this context, the analysis of diphthongs in English agricultural terms is of particular relevance. Diphthongs are complex vowel sounds formed by the combination of two distinct vowel qualities within a single syllable, and they occupy an important place in the phonetic system of the language. Their classification according to the initial and final sound elements in different languages reflects the structural complexity and

expressive potential of phonetic systems. Unlike monophthongs, which are relatively more stable, diphthongs are considered an important means not only for pronunciation but also for ensuring semantic clarity, harmony, and the melodic fluency of speech. In the agricultural lexicon of English, diphthongs function not only as phonetic units but also as key indicators that facilitate the perception of terms and ensure their distinction from others at the lexical level. Moreover, these sound units contribute to the formation of internationally recognizable terminology.

The role of diphthongs in preserving semantic stability and stylistic value in speech enhances their communicative effectiveness.

Keywords: *diphthong, agriculture, plant growing, agronomy, viticulture, soil science and agrochemistry, forestry, plant protection*

Giriş

Diftonqların fonetik və funksional xüsusiyyətləri:

Diftonqlar artikulyasiya orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində bir saitdən digərinə keçidlə yaranır və bu keçid dilin fonetik strukturuna dinamika qatır (Roach, 2009, p. 90). Onların fonematik funksiyası eyni struktura malik sözlərin mənaca fərqləndirilməsində özünü göstərir. Məsələn, *bite* [bart] – “dişləmək” və *bit* [bit] – “bir parça”, “az miqdar” sözləri arasındakı fərq diftonq ([aɪ]) və monofonq ([ɪ]) səsləri ilə yaranır.

Diftonqların Semantik, Üslubi və Terminoloji Rolu

Terminoloji Funksiya:

Diftonqların istifadəsi terminlərin fonetik sabitliyini, semantik dəqiqliyini və beynəlxalq termin sisteminə uyğunluğunu təmin edir. Onlar həmçinin terminlərin “fonosemantik” aspektini gücləndirir, yəni səs və mənanın birləşməsinə optimallaşdırır. Bu da sözlərin eyni anda həm tələffüz, həm də mənə baxımından effektiv şəkildə istifadəsinə şərait yaradır (Akhundova, 2018).

Semantik Funksiya:

Diftonqlar sözlərin mənaca dəqiq ifadəsinə və oxşar terminlərdən fərqlənməsinə şərait yaradır, kənd təsərrüfatı terminologiyasında anlayışların aydınlığını təmin edir.

Üslubi Funksiya:

Diftonqlar sözlərə ritmik ahəng və fonetik harmoniya verərək, xüsusilə elmi və texniki terminlərin tələffüzünü axıcı və yaddaqalan edir, nitqin estetik təsirini artırır (Fromkin, Rodman & Hyams, 2011).

Tədqiqat

Kənd təsərrüfatı terminologiyasında diftonqların işlənməsi

Kənd təsərrüfatı terminlərində diftonqlara tez-tez rast gəlinir. Diftonqlar yalnız bu sahəyə xas olmasa da, torpaqşünaslıq və aqrokimya, bitkiçilik, aqronomluq, heyvandarlıq, üzümçülük və digər aqrar prosesləri əhatə edən anlayışların fonetik ifadəsində mühüm rol oynayır (Bayev, 2005).

Kənd təsərrüfatı terminlərində diftonqların fonetik xüsusiyyətlərinə dair qruplaşdırma

/aʊ/: çox vaxt *ow*, *ou*, *ough* ilə yazılır və açıq saitdən yuvarlaqlaşmış səsə keçidlə tələffüz olunur: *plough* /plaʊ/ (kotan), *cow* /kaʊ/ (inək), *cloud* /klaʊd/ (bulud), *cowhouse* /kaʊhaʊs/, *browse* /braʊz/.

/əʊ/ (UK), /oʊ/ (US): *ow*, *ou*, *oa*, *oe*:
growth /grəʊθ/, *sowing* /'səʊɪŋ/, *poultry* /pəʊltri/, *grower* /grəʊə(r)/.

/eɪ/: /e/ → /ɪ/ keçidi ilə formalaşır:
maize /meɪz/, *grain* /greɪn/.

/ɔɪ/: *oi*, *oy*:
oilseed /'ɔɪlsi:d/, *soil* /sɔɪl/, *moisture* /'mɔɪstʃə(r)/.

/əʊ/: *goat* – /gəʊt/ (UK).
/eɪ/: yazılış müxtəlif: *ay*, *ai*, *ei*, *ey*, *eigh*:
sprayer /'spreɪə(r)/.

Bitkiçilik terminlərində diftonqların rolu

/əʊ/(UK), /oʊ/(US): *plough, grow* — fonetik sabitlik yaradır (Gimson, 2001).

/eɪ/: *maize, grain* — beynəlxalq anlaşıqlılıq təmin edir.

/ɔɪ/: *oilseed, soybean, soil* — semantik ayırdetmə yaradır (Gimson, 2010).

Aqronomluq terminlərində diftonqların rolu

/aʊ/: *plough, fallow* — dəqiqlik yaradır (Ladefoged & Johnson, 2014).

/əʊ/(UK), /oʊ/(US): *meadow, sowing, growth* — praktik aydınlıq təmin edir.

/eɪ/: *grain, spray, trait*.

/aɪ/: *trial, variety* — beynəlxalq tanınma yaradır (Oxford English Dictionary, 2020).

/ɔɪ/: *soil, moisture*.

/əʊ/: *load, goat* — fərqləndirmə yaradır.

Torpaqşünaslıq və Aqrokimya terminlərində diftonqlar

/ɔɪ/: *soil, moisture* — elmi mətnlərdə operativ tanınma yaradır.

/əʊ/(UK), /oʊ/(US): *growth, amount, rotation*.

/aɪ/: *lime, trial, variety*.

/əʊ/: *rotation, goat* — məna dəqiqliyi yaradır (Wells, 1982).

Meyvəçilik terminlərində diftonqlar

/ɔɪ/: *soil, oil*.

/aɪ/: *ripe, variety* — dərəcələnmə bildirir.

/eɪ/: *sprayer*.

/əʊ/(UK), /oʊ/(US): *growing, outgrowth*.

/eə/: *pear, bear fruit* — bioloji funksiya ilə fonetik vurğu uzlaşır.

Üzümçülük terminlərində diftonqlar

/eɪ/: *grape, raisin, trellis* (Roach, 2009).

/aɪ/: *vineyard, variety*.

/ɔɪ/: *soil, moisture*.

/əʊ/(UK), /oʊ/(US): *growing, outgrow, row spacing* (Jones, 2011).

Bitki Mühafizəsi terminlərində diftonqlar

/aɪ/: *pesticide, fungicide, insecticide*.

/aʊ/: *sprout, drought, outbreak*.

/eɪ/: *spray, agent, decay*.

/əʊ/(UK), /oʊ/(US): *growth, control, tolerance* (Katamba, 2005).

/ɔɪ/: *soil, moisture, destroy*.

/əʊə/: *spore*.

eə/: *aerial spraying*.

Bağçılıq və Tərəvəzçilik terminlərində diftonqlar

/əʊ/(UK), /oʊ/(US): *tomato, growth*.

Heyvandarlıq terminlərində diftonqlar

(Crystal, 2003)

/aʊ/: *cow, poultry*.

/əʊ/: *goat* — fonetik fərqləndirmə yaradır (Trask, 1999).

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki:

- İngilis dilində diftonqlar kənd təsərrüfatı terminlərinin fonetik və semantik strukturlarında əsas mövqeyə malikdir.
- Onlar terminlərin dəqiq mənalandırılmasına, üslubi rəngarəngliyinə və beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmasına təsir göstərir.
- Diftonqların semantik funksiyası terminlər arasında qarışıqlığın qarşısını alır.
- Nitqdə ahəngdarlıq, ritmik və yaddaqlanlıq yaradır.

Bu səbəbdən, diftonqların kənd təsərrüfatı terminlərində sistemli öyrənilməsi fonetik və semantik araşdırmalar üçün mühüm istiqamətdir. Diftonqların kənd təsərrüfatı terminlərində tədqiqi həm fonetik-semantik, həm də terminoloji araşdırmalar üçün aktual və zəruri sahə hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Akhundova, N. (2018). *Kənd təsərrüfatı terminologiyası və dilçilik*. Elm və Təhsil.
2. Bayev, V. N. (2005). *Fonetika angliyskogo yazyka*. Vysshaya shkola.
3. Crystal, D. (2003). *The Cambridge encyclopedia of the English language*. Cambridge University Press.
4. Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2011). *An introduction to language*. Wadsworth.
5. Gimson, A. C. (2001). *An introduction to the pronunciation of English*. Edward Arnold.
6. Gimson, A. C. (2010). *Introduction to the pronunciation of English*. Edward Arnold.
7. Jones, D. (2011). *An outline of English phonetics*. Heffer.
8. Katamba, F. (2005). *English words: Structure, history, usage*. Routledge.
9. Ladefoged, P., & Johnson, K. (2014). *A course in phonetics*. Cengage Learning.
10. Oxford English Dictionary. (2020). *Agricultural terms*. Oxford University Press. <https://www.oed.com>
11. Roach, P. (2009a). *English phonetics and phonology*. Cambridge University Press.
12. Roach, P. (2009b). *English phonetics and phonology: A practical course*. Cambridge University Press.
13. Trask, R. L. (1999). *Key concepts in language and linguistics*. Routledge.
14. Wells, J. C. (1982). *Accents of English*. Cambridge University Press.

Daxil oldu: 21.07.2025

Qəbul edildi: 30.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/16-22>

Mohamed Anouar Zahraoui

University of Abou Bekr Belkaïd – Tlemcen

PhD in Sociology

<https://orcid.org/0009-0000-9470-1905>

zahraoui44@outlook.fr

Soufyane Badraoui

Institute of Human and Social Sciences

University Centre of Maghnia, Algeria

<https://orcid.org/0000-0001-9944-0767>

badraoui.soufyane@cumaghnia.dz

Mouloud Tebib

Ain Temouchent University -Belhadj Bouchaib, Algeria

<https://orcid.org/0009-0006-9229-3323>

mouloud.tebib@univ-temouchent.edu.dz

Reading Notes on the “New Economic Anthropology” of François Régis Mahieu

Abstract

This note review is the translated and edited version of an article previously published in French. Our aim is to examine the “New Economic Anthropology” by François Régis Mahieu. Régis’s book analyzes the decline of economic anthropology and advocates for integrating it with traditional economics, proposing an evolution beyond the *homo economicus* model to address present challenges. The author promotes a holistic understanding of human economic behavior by integrating anthropological and economic approaches. The research investigates how economic anthropology can contribute to our understanding and resolution of present-day economic problems. In the current economic landscape, this revised article emphasizes the importance of Mahieu’s ideas.

Keywords: *Mahieu, economic anthropology, homo economicus, traditional economy*

Mohamed Anouar Zahraoui

Abou Bekr Belkaïd Universiteti – Tlemcen, Əlcəzair
sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-9470-1905>
zahraoui44@outlook.fr

Soufyane Badraoui

İnsan və Sosial Elmlər İnstitutu
Maghnia Universitet Mərkəzi, Əlcəzair
<https://orcid.org/0000-0001-9944-0767>
badraoui.soufyane@cumaghnia.dz

Mouloud Tebib

Ain Temouchent Universiteti – Belhadj Bouchaib, Əlcəzair
<https://orcid.org/0009-0006-9229-3323>
mouloud.tebib@univ-temouchent.edu.dz

**François Régis Mahieu-nin “Yeni İqtisadi Antropologiya”sı
üzrə oxu qeydləri**

Xülasə

Bu qeydlər əvvəlcə fransız dilində nəşr olunmuş bir məqalənin tərcümə edilmiş və redaktə olunmuş versiyasıdır. Məqsədimiz François Régis Mahieu-nin *Yeni İqtisadi Antropologiyası*nı araşdırmaqdır. Mahieu-nin kitabı iqtisadi antropologiyanın geriləməsini təhlil edir və onu ənənəvi iqtisadiyyatla inteqrasiya etməyi tövsiyə edir, eyni zamanda *homo economicus* modelinin öhdəsindən gəlmək və mövcud problemləri həll etmək üçün inkişaf təklif edir. Müəllif insanın iqtisadi davranışını anlamaqda antropoloji və iqtisadi yanaşmaları birləşdirərək bütöv bir baxışı müdafiə edir. Tədqiqat göstərir ki, iqtisadi antropologiya müasir iqtisadi problemlərin anlaşılması və həllinə necə töhfə verə bilər. Cari iqtisadi mənzərədə bu redaktə olunmuş məqalə Mahieu-nin ideyalarının əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: Mahieu, iqtisadi antropologiya, *homo economicus*, ənənəvi iqtisadiyyat

Introduction

The note review provided here is an edited and translated version of an article previously published in French under the title: “*New Economic Anthropology* de François Régis Mahieu: Présentation et Commentaires”. The original article was published by Mouloud Tebib (2023) in the *Management Intercultural Journal* (Issue 50/2023), spanning pp. 25–30 (6 pages).

In the *New Economic Anthropology*, Mahieu Régis investigates the origins of conflicts that contributed to the decline of economic anthropology and proposes solutions. The author highlights the historical relationship between economic anthropology and the traditional economic system, emphasizing how they have mutually supported each other over time. Economic anthropology has been built upon our understanding of the economic behavior exhibited by individuals and societies. Nevertheless, the author suggests that economics should advance beyond the *homo economicus* stage to gain fresh perspectives and effectively address the challenges of the contemporary world: “Our essay attempts to overcome these conflicts which have led to the virtual disappearance of economic anthropology (Hugon, 2016). It shows that these two disciplines complement each other and allow new understanding. The economy needs to go beyond the stage of *homo economicus* to open to the total person.” (Mahieu, 2023, p. 2).

Research

The *homo economicus* stage refers to a model that assumes humans act rationally based on economic self-interest. However, the author suggests that economics must progress beyond this

constrained concept and consider additional factors such as culture, values, and social interactions (Zalega, 2016; Efeoğlu & Çalışkan, 2018).

By fostering an interaction between economic anthropology and traditional economics, one can cultivate novel and enhanced perspectives on comprehending human economic behavior. The author emphasizes the significance of leveraging the anthropological approach to study and analyze the economy while considering cultural, social, and historical factors that elucidate the economic conduct of individuals and societies.

In general, Mahieu's work presents an open-minded outlook on the role of economic anthropology in broadening our comprehension of economic phenomena and aiding economics in addressing contemporary challenges.

The economic anthropological approach contribution

François Régis Mahieu further explains the contribution of the economic anthropological approach in understanding individuals as personal, social, and cultural constructions. When economic analysis is associated with a hypothetical imperative, it entails attaining maximum satisfaction by efficiently coordinating and utilizing the limited available resources. Through the economic anthropological approach, the intricate complexities of individuals and human society—encompassing structures, institutions, and functions—can be simplified using a binary approach. This enables the analysis and comprehension of the complicated and interconnected relations between individuals and societies and how these interactions impact economic behavior and decision-making processes: “The hypothetical imperative is linked to a possible action as a means of achieving given ends, hypothetical or real. Economic analysis builds most of its proposals on this type of imperative: rationally combining rare means for alternative use to maximize satisfaction. The person is multiple, like human society, its systems, structures, institutions, functions. Economic anthropology can only reduce, like other anthropologies, this complexity to a methodological fiction, most often a dualism.” (Mahieu, 2023, p. 4).

In the context of psychoanalysis, there are well-known dualities that have influenced anthropological thinking. Two of the leading figures in psychoanalysis, Sigmund Freud and Alfred Adler, proposed binary concepts relating to human motivation and personality (Adler, 1949; Ricoeur, 2013).

Freud's psychoanalytic theory emphasized the dual drives of death (*Thanatos*) and sex (*Eros*) as the primary motivators of human behavior. He believed that these drives, along with unconscious desires and struggles, shape individual psychology and influence social dynamics. This dualism remains part of the controversy surrounding the concepts of life and death drives (Meissner, 2009).

On the other hand, Adler focused on the individual's quest for power and superiority as well as the need for social affiliation and community (Briggs, 1994). His theory proposes a dualistic nature of human personality, balancing an individual's drive for personal achievement and dominance with their desire for social connections and cooperation. For this statement, Mahieu explains that: “The best-known dualisms in anthropology take place in psychoanalysis: Freud, with the double drive of death and sex, Adler (2004) with a double personality based on the solitary thirst for power and the need for human community.” (Mahieu, 2023, p. 4).

It is a pertinent idea and reference in support of the author's approach concerning how these dual notions proposed by Freud, Adler, and even others—whether arising from psychoanalysis or otherwise—had an impact on anthropological thinking by providing insights into the complexities of human behavior and the interaction between individual desires and social dynamics.

1- Nature of economic anthropology:

The Author tries to discuss the "economic anthropology", which he considers not an independent discipline as much as an unknown part of economic analysis. It is not a substitute but a collection of resources and tools that shift research interest from the "individual" to the "person" by resorting to disciplines that have been rejected by economists, in particular psychoanalysis. In this chapter, Mahieu also recalls the main characteristics of the person through the phenomenological concept:

“The chosen conception of the person is inspired by phenomenology: the person is immersed in a world of rights and obligations and has the ability to assume responsibility”. (Mahieu, 2023, 05).

Economic anthropology explores both the inclusivity and the differences that individuals bring to themselves based on their ethnic and linguistic backgrounds, as well as their communities and the systems of rights and obligations that arise from them. Economic anthropology aims to understand the complex relationship between culture, society and the economy. It recognizes that economic practices and behaviors are not only determined by universal principles, but also shaped by social, cultural, and historical contexts.

Furthermore, humans have the ability to create and adhere to systems of rules, norms, and values that govern their behavior and interactions. These rules are not only imposed from the outside, but are often created and internalized collectively, reflecting shared understandings and social conventions. Humans have the capacity to reason and engage in moral deliberation, which contributes to the formation of these rules.

“The rehabilitation of humankind passes through his/ her consideration as a person and no longer as an individual. How is s/ he different from animals? Humankind is autonomous and expresses his/ her will.” (Mahieu, 2023, p. 10)

Economic anthropology, in order to achieve its goals, need to adopt observations, surveys, and censuses, in addition to its need to extrapolate reality and social facts, which is a task fraught with dangers, as Mahieu says. The recommendation he makes is to do a comprehensive "Person" analysis.

The assumption of manifesting freedoms resulting from a person's choices, relates to personal contexts of freedom versus those named political or economic freedom. It is an assumption and analysis presented by the Author about liberalism related to the "person" and not “ideological liberalism.” Therefore, the discussion of freedom, economic practices and behaviors of ideological liberalism, which produces the results of “limited freedom.”

“We can, nevertheless, make the hypothesis of a “person” who manages his/ her constraints with a space of freedom.” (Mahieu, 2023, p. 12). We conclude that, economic anthropology, as in the work of many economists such as Becker and others, is done by integrating a human dimension into a primary economic issue.

2- Anthropology and economic theory:

Regarding the issue of the difficulty of combining anthropology and economic theory, the author refers, in “Anthropology and economic theory, a difficult association”, that: “Economic anthropology is a minor part of the anthropological literature; this can be understood in the context of a primitive society where the economy does not appear distinctly. However, the reason for this minorization is that economic theory has its dogmas, notably utilitarianism and hedonism, which opposes the anthropological approach” (Mahieu, 2023, p. 22)

The Author, expose elements that justify the difficulty of this relationship, and how the macro economy, for example, and through its interest in major and inclusive variables, moves away from anthropology where the essence of its interest is 'humans', 'people', groups ... Etc. Talking about analyzing issues related to work, wealth and distribution makes macroeconomics not take into account the interactions resulting from the reactions of individuals. The author argues that the human race is present in its natural selfishness and is constantly transforming the best ideas to its advantage. It also exists as a social being, a constituent of societies that develop their own idiosyncrasies and resistances. Whereas macroeconomics can hardly take into account the human race. We can easily imagine the danger of caring only about rules (maximization under constraints) or universal standards (optimum).

On the other hand, Mahieu finds a convergence between anthropology and microeconomics. By studying the economy at the level of individuals, their preferences, their informal and formal interactions, etc. It is a situation linked to the analysis of the 'person' as in the author's thesis, where he explains that: “Microeconomics deals with a complex “personality”. Most often, this person is a dualist, made up of social constraints and free choices. This moral economy which characterizes the economy is “contradictory”, made up of constraints and strategies of free choice. The “person” for

Roemer is composed of a “social type” and a freedom that comes at its cost: responsibility” (Mahieu, 2023, p. 27).

This chapter, examining the nature of economic anthropology, split ends with the issue of methods, where Mahieu concludes that a combination of anthropological methods and tools with those associated with economic analysis is what gives us the methodology of economic anthropology through the structure of a person's experiences: fragility, which is the economy, and suffering, which is anthropology.

3- Integration of personal responsibility:

In this section, Mahieu talks about how the anthropological approach to economics involves shifting the focus from the individual to the person, while taking into account the social, cultural, and ethical dimensions that shape economic behavior. In this approach, the person is seen as embedded in a complex network of relationships, rights, and obligations that exist prior to the pursuit of individual happiness.

The idea of the “person” in this context is not just about responsibility, but also about the effective exercise of responsibility. Each person is constantly aware of his role and responsibilities within his community, and this awareness influences his economic decisions. The gains or losses associated with the various responsibilities play an important role in shaping their economic actions. (Ballet, et al., 2013).

The Author believes that freedom can only be understood through sequence, societal constraints → rationality → reasonability. A sequence highlighted by economic anthropology that confirms the initial assumptions of economic phenomena about the person, the responsible and the powerless (Mahieu, 2023, p. 49).

Societal constraint refers to the social and cultural norms, rules, and obligations that exist within a society. These constraints shape and influence individual behavior and choices. In economic anthropology, the recognition of societal constraints highlights the fact that freedom is not absolute autonomy but rather lies within the context of social and cultural frameworks.

Rationality plays a critical role when individuals navigate within these constraints of society. Rationality refers to the ability to make logical decisions and choices based on available information, preferences, and goals. It involves weighing different options, considering the consequences, and making decisions that align with one's interests and values.

Reasonability refers to the ability to make choices that take into account not only one's own interests, but also the well-being and interests of others. It involves a sense of responsibility and an understanding of the interdependence of individuals within a community.

The author has represented the relationship in Figure 3.3 (Mahieu, 2023, p. 51). The interaction between responsibility, rationality, and reasonability in the context of societal dynamics can be complex indeed. Responsibility, therefore, increases with the size of the community and the number of obligations. Individuals face different responsibilities that they need to fulfill, and the extent of these responsibilities can vary based on their roles and positions within society. Rationality comes into play when individuals evaluate the means available to meet their responsibilities. They evaluate and make decisions based on rational considerations, taking into account factors such as available resources, capabilities, and the probable results of their actions.

4- The Anthropology of Human and Social Weakness:

Mahieu deals with the issue of vulnerability (human and social weakness), starting from a philosophical perspective by Paul Ricoeur. Vulnerability originally referred to the possibility of a person being injured if not killed. This is not a new idea in philosophy and the social sciences. The basic concept, similar to frailty in Ricoeur's philosophy (Ricoeur, 1988-2003), vulnerability is very subtle in social economy: vulnerability at work, unemployment, poverty, harassment, etc.

The author, moreover, points out that vulnerability is related to two variables, one that defines the person and the other the field or action that led to its emergence. Mahieu makes an important note that constitutes one of the elements of his approach, that the areas where usually cited and frequently linked to the concept are related to health, employment and altruism. On the other hand, responsibility

is one of the least studied areas of vulnerability, although it is related to the person. As he says, vulnerability is a typical concept of anthropology. It is about people whose fragility is largely related to economic variables. People, because of their responsibilities, are increasingly vulnerable. Weakness results from disproportionate responsibilities within and between generations. (Mahieu, 2023, p. 65).

5- The suffering of the person:

Mahieu deals with the issue of man and suffering. Mahieu indicates that one of the results of economic processes, benefit and suffering, is the person as a one who is mentally and physically affected by everything related to working, living conditions, unemployment, social anomia or loss of social solidarity and even: “fear” (Dejours, 1993).

What the Author wants to reach in this section is that the economic theory did not attentive to the person and therefore his suffering. Human suffering is unrecognized in economic theory; it concerns the person and is an extension of his/ her vulnerability (Mahieu, 2023, p. 81).

For Mahieu, “yet the economic calculation is incomplete within this framework and it is time to integrate into it other constitutive elements of the person (Ego, Id, Superego) of his/ her choices (desires, frustrations, impulses, traumas), without forgetting the fear of community constraints, highlighted by Freud”. (Mahieu, 2020, p. 81).

In classical economic theory, the attention is on economic benefit and material well-being. It is usually assumed that individuals make decisions based on their own self-interest and maximum benefit. However, it was ignored that individuals may face, as people according to the Mahieu’s proposal and concept, suffering because of the poor economic conditions in which they live, such as unemployment or poverty. They may have unmet basic needs, such as food security, adequate housing, and health care. Thus, their economic decisions may be greatly affected by the suffering and pressures they face.

Rather than treating individuals as rational agents motivated solely by self-interest, economic anthropology understands the complexity of human motivation and the influence of social, cultural, historical, psychological factors, and personality structure on economic decision-making. It acknowledges that economic activities are embedded in social relations and cultural contexts, and that individuals' economic behaviors are shaped by their interactions with others and their broader social environments.

By including the social, cultural and psychological aspects, economic anthropology seeks to modify the traditional interpretation and aims to understand the complex relationships between the economy and the person and how the balance is formed between individual freedom, social dependency and responsibility. We can summarize this positive interest and orientation as follow:

- Awareness of vulnerability and suffering: Economic anthropology recognizes that the person is not immune from vulnerability and suffering. It emphasizes the impact of economic and social factors on the well-being of individuals and highlights the need to address and mitigate these challenges.

- Going Beyond Individual Rationality: Economic anthropology goes beyond viewing individuals as purely rational actors motivated by self-interest. Understands the complexities of human behavior and decision-making, taking into account the influence of social, cultural, and historical factors on economic actions.

- Understanding a person's ability structure: Economic anthropology studies a person's capabilities, including their ability to communicate, act, impart meaning, and construct narratives. These abilities contribute to a person's identity and shape their economic interactions and experiences.

- Exploring the disproportionate nature of responsibility: Economic anthropology recognizes that the responsibilities attributed to a person can be disproportionate, resulting in potential stress and impairment. It highlights the social, cultural and contextual factors that contribute to the allocation and perception of responsibilities.

Consideration of obligations and rights: Economic anthropology recognizes that the person is an integral part of the world of obligations and rights. It recognizes the interaction between individual

agency and the social structures that shape a person's choices and actions. The person must navigate their responsibilities within the limits set by their background and remain reasonable in relation to others.

Conclusion

This note offers significant insights into economic anthropology and its contributions to the anthropological and economic fields. It is important to notice the pertinent history of anthropological knowledge, enrich the anthropo-economic theory, and highlight the need for further multidisciplinary research in this area. In conclusion, the new economic anthropology highlights the importance of using anthropological methods to study and analyze economics while considering cultural, social, and psychological aspects. It aims to provide a fresh perspective on understanding human economic behavior beyond the confines of traditional economic theories.

References

1. Adler, A. (1966). *Connaissance de l'homme: Étude de caractérologie individuelle* (Traduction française de l'Allemand par J. Marty, Édition électronique complétée le 11 juillet 2002). Éditions Payot. Retrieved from
2. Ballet, J., et al. (2013). *Freedom, responsibility and economics of the person*. Routledge.
3. Briggs, D. A. (1994). *A comparative analysis of Adlerian and theocentric philosophies*. Walden University.
4. Dejours, C. (1993). *Travail: Usure mentale. De la psychopathologie à la psychodynamique du travail*. Bayard.
5. Efeoğlu, E., & Çalışkan, Y. (2018). A brief history of homo economicus from the economics discipline perspective. *Artibilim Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 28–36.
http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html.
<https://doi.org/10.1177/0003065109342572>
https://psychanalyse.com/pdf/PHILO_BIBLIO_LIVRE_ADLER_CONNAISSANCE_DE_L_HOMME_202PAGES.pdf
6. Mahieu, F. R. (2023). *A new economic anthropology* (1st ed.). Routledge.
7. Meissner, W. W. (2009). The question of drive vs. motive in psychoanalysis: A modest proposal. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 57(4), 807–845.
8. Ricoeur, P. (1988). *Finitude et capacité*. Paris: Editions du Seuil.
9. Ricoeur, P. (2003). Responsabilité et fragilité. *Autres temps*, 76(1), 127–141.
10. Ricoeur, P. (2013). *Le conflit des interprétations: Essais d'herméneutique*. Paris: Editions du Seuil, Points-Essais.
11. Tebib, M. (2023). «New Economic Anthropology» de François Régis Mahieu: Présentation et commentaires. *Management Intercultural*, 50, 25–30.
12. Zalega, T. (2016). The concept of homo economicus in economic theory: An outline of the evolution. *Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie*, 2/23, 157–176.

Received: 07.05.2025

Accepted: 06.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/23-27>

Sevinc Orucova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0000-2464-3199>

s.orucova.71@gmail.com

Praktik psixoloqa verilən ixtisas tələbləri

Xülasə

Məqalədə praktik psixoloqun fəaliyyətindən, ixtisasına verilən tələblərdən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, praktik psixoloqun uşaqlarla işləmək sahəsində zəruri təcrübəyə malik olması vacib şərtlərdən biridir. Onun fəaliyyətinə qeyd olunan ümumi tələblərlə yanaşı, bir sıra xüsusi tələblər də verilir. Bu tələblər sırasında praktik psixoloqun ayrı-ayrı istiqamətlər — məsələn, psixodiagnostika, psixokorreksiya, “çətin” uşaqlarla iş, inkişafda geridə qalan və s. uşaqlarla aparacağı işlərlə bağlı tələblər mühüm yer tutur. Praktik psixoloqun şəxsiyyətlərarası ünsiyyət sahəsində biliklərə, bacarıq və vərdislərə dərinlən bələd olması vacib şərtlərdən biridir. Psixoloji metodikaları, qaydaları, onların layihələndirilməsi, nəticələrin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üzrə işin uğurlu olması üçün praktik psixoloq riyazi statistika, proqramlaşdırma, kompüterdə işləmək kimi zəruri biliklərə və onlardan istifadə etmək bacarıqlarına da malik olmalıdır.

Açar sözlər: praktik psixoloq, ixtisas tələbləri, psixoloji məsləhət, məktəbdə psixoloji xidmət

Sevinc Orucova

Nakhchivan State University

PhD in Psychology

<https://orcid.org/0009-0000-2464-3199>

s.orujova.71@gmail.com

Special Requirements for Practical Psychologists

Abstract

The article discusses the activities of a practical psychologist and the requirements for his specialty. It is noted that one of the important conditions for a practical psychologist is to have the necessary experience in working with children. Along with the general requirements mentioned above, a number of special requirements are also given for his activities. Among these requirements, the requirements for the work of a practical psychologist in separate areas — for example, psychodiagnostics, psychocorrection, work with “difficult” children, children with developmental delays, etc. — occupy an important place. One of the important conditions is for a practical psychologist to have deep knowledge, skills, and habits in the field of interpersonal communication. In order to successfully work with psychological methodologies, rules, their design, verification, and evaluation of results, a practical psychologist must also have the necessary knowledge and skills in mathematical statistics, programming, and computer work, as well as the ability to use them.

***Keywords:** practical psychologist, qualification requirements, psychological counseling, psychological service at school*

Giriş

Son illər psixologiya elminin sürətlə inkişaf etməkdə olan sahələrindən biri praktik psixologiyadır. Onun meydana gəlməsi istehsal, təhsil, tibb, hüquq, ailə və nikah, əməyin elmi təşkili və s. praktik fəaliyyət sahələrində psixoloji biliklərin ekspertiza, diaqnostika və konsultasiya kimi tətbiqi ehtiyaclarının tələbləri ilə şərtlənmişdir. Praktik psixologiya psixoloq-mütəxəssisin fəaliyyətinin strategiya və taktikasını müəyyən edən iş prinsiplərinin və peşəkar ustanovkalarının özünəməxsus sistemidir. Onun tərkibində fərdi və qrup psixoterapiyası, ünsiyyət treninqi, ailədaxili münasibət məsələləri ilə bağlı psixoloji məsləhətlər və məktəb psixoloji xidməti diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir.

XXI yüzillikdə Azərbaycan məktəbinin, bütövlükdə təhsil sisteminin uğurları bütün başqa şərtlərlə yanaşı, həm də məhz psixoloji biliklərin məktəb təcrübəsində nə dərəcədə səriştə ilə gerçəkləşməsindən, psixoloji xidmətin təhsil sistemindəki rolundan asılıdır (Bayramov & Əlizadə, 1986, s. 47).

Tədqiqat

Təhsil sistemində psixoloji xidmət pedaqoji psixologiyanın formalaşma mərhələsində olan yeni sahələrdən biridir. Artıq son dövrlərdə tətbiqi pedaqoji, sosial psixologiya və şəxsiyyət psixologiyası kimi sahələr doğru olaraq ümumi bir adla — praktik psixologiya — adlandırılır. Son 10 il ərzində psixologiyanın praktik-tətbiqi sahələrində çalışan psixoloqların fəaliyyəti əhəmiyyətli şəkildə artmışdır.

Praktik psixoloqun fəaliyyəti o halda səmərəli ola bilər ki, o, öz iş təcrübəsi əsasında peşəkarlıq səviyyəsini daim artırmaq qayğısına qalsın, öz həmkarları ilə müntəzəm dialoq aparsın, elmi ədəbiyyatları daim izləməklə elmi-nəzəri hazırlıq səviyyəsini yüksəltmək səylərini artırsın. Qeyd olunan bu amillərin hər biri qarşılıqlı olaraq bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlardan biri təmin olunmadıqda praktik psixoloqun peşəkarlıq keyfiyyətlərindən danışmaq əbəsdir. Məsələn, şəxsi təcrübə kifayət qədər deyilsə, onda praktik psixoloqun şəxsi mövqeyi olmadığından onun həmkarları ilə dialoqu baş tuta bilməz. Praktik psixoloqun öz həmkarları ilə peşəkar dialoqu olmadıqda isə onun başqalarının təcrübəsi ilə tanışlığı, özünün və başqalarının baxışlarına tənqidi münasibəti formalaşa bilməz. Praktik psixoloq dünyanın aparıcı psixoloji cərəyanları, nəzəriyyə və təcrübəsi ilə tanış olmadan zamanın artan tələblərindən geridə qalmış olur. Bu sahədə çalışan mütəxəssislərin qarşılıqlı əlaqələrinin zəif olması həm psixoloji nəzəriyyə, həm də akademik psixologiya üçün ciddi problemlər yaradır. Psixoloji nəzəriyyə dedikdə biz ilk növbədə şəxsiyyət nəzəriyyəsini, emosiyaları, yaşantıları, sosial psixologiya nəzəriyyəsini — yəni birbaşa praktik psixologiya ilə bağlı olan nəzəriyyələri — başa düşürük (Çələbiyev, 2005).

Psixoloji nəzəriyyə sadəcə olaraq yalnız praktik, tətbiqi əsasları, istiqamətləri müəyyən etməklə məşğul olmur. Nəzəriyyə praktikadan çıxış edir, daha sonra isə o, praktikaya təsir göstərərək onu zənginləşdirir. Dünya psixologiya elmində də nəzəriyyə ilə təcrübənin qarşılıqlı münasibətlərinin dialektikası belədir. O cümlədən psixoloji praktika şəxsiyyət psixologiyası qarşısında daha yeni və adekvat məqsədlər qoyur. Şəxsiyyət psixologiyasında öyrənmə obyektı insan, onun şüuru, yaşantıları və hissləridir (Baxşəliyev, 1991, s. 75).

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, o cümlədən təhsil sistemində köklü iqtisadi, mədəni və sosial dəyişmələr baş verməkdədir. Təhsildə humanistləşdirmə və demokratikləşdirmə ilə bağlı islahatların aparılması, Boloniya təhsil sisteminə inteqrasiya, qiymətləndirmə sistemindəki yeniliklər və s. məktəb psixoloqunun üslubunda da bir sıra dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zərurətini ortaya qoymuşdur. Bununla yanaşı, cəmiyyətdə gedən dinamik proseslərin fonunda idarə edənlər və idarə olunanlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi prinsiplərinin və üsullarının yeniləşdirilməsinə, o cümlədən müəllim-şagird münasibətlərinə yeni kontekstdən yanaşmağa ciddi ehtiyac duyulur.

Praktik psixoloqun rəhbərlik üslubu onun fərdiyyəti ilə də sıx bağlıdır. Onun fərdiyyətinin formalaşması sosiallaşma prosesində daha uğurla gedir. Bu inkişaf real təcrübədə, insanın maraqlarına uyğun gələn fəaliyyət sisteminin konkret tipi və növünün səmərəli qurulması, hərəkətlərin məqsədyönlü dərk edilməsi sayəsində baş verir. Praktik psixoloq özünün peşə bacarıqlarına bu qaydada baş verən sosial inkişaf sayəsində nail olur. Bu inkişaf həm də təhsil

mühitində, onun iş yoldaşları və şagirdlərlə sosial əlaqələrinin təsiri ilə gedir. Həmin əlaqələrin məzmununun öyrənilməsi psixoloqların fərdi üslubu və rəhbərlik bacarığının formalaşmasının qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa imkan verir.

Faktlar göstərir ki, məktəb psixoloqu həm qrupların yaradılmasında, həm də bu qruplarda işin səmərəli təşkilində, qrup üzvlərinin birgə fəaliyyətdə məhsuldar nəticələrə nail olmalarında xeyli çətinliklərlə üzləşirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən psixoloqun sosial fasilitator funksiyasının pedaqoji prosesdəki rolunun öyrənilməsi onun məktəbdə rəhbərlik üslubunun sosial-psixoloji məsələlərini ayırd etməyə zəmin yaradır.

Qeyd olunan bu məsələlər bağlı Azərbaycan tədqiqatçılarından B.H.Əliyev, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov, Ə.T.Baxşəliyev, K.R.Əliyeva, Q.E.Əzimov, R.İ.Əliyev, S.M.Quliyev, N.M.Muxtarova, C.Q.Aliyev, Ü.A.Əfəndiyeva və b. təhsil qruplarında və kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri, müəllimin rəhbərlik fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Bu tədqiqatlarda qrup münasibətlərində rəhbərlik probleminin psixoloji mahiyyəti aydınlaşdırılmış, valideyn–uşaq, tərbiyəçi–uşaq, müəllim–şagird münasibətləri, pedaqoji ünsiyyət, onun şərtləri, praktik psixoloqun fəaliyyəti və s. diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Lakin olduqca maraqlı nəticələrin əldə olunduğu bu tədqiqatlarda problemin bütün aspektlərinin, xüsusilə də sosial-psixoloji aspektlərin öz əksini tapdığını demək olmaz. Bu da problemin müasir dövr üçün bir daha aktual olduğunu göstərir (Çələbiyev, 2007).

Azərbaycan məktəblərində psixoloji xidmətin təşkili təcrübəsi və problemləri. Təhsil sistemində praktik psixoloq vəzifəsinə iddiaçı olan hər bir şəxs müəyyən ixtisas tələbləri verilir. Hər şeydən əvvəl bu vəzifədə çalışan şəxs xüsusi ali psixoloji təhsilə və ya ali təhsillə birgə xüsusi ixtisas təhsilinə malik olmalıdır. Belə diplom universitetlərin *Psixologiya* fakültələrinin və digər ali məktəblərin “Təhsil sistemində praktik psixoloq” ixtisası almış məzunlara və ali məktəblərdə təlim keçmiş yenidən hazırlanma fakültələrinin məzunlarına verilir.

Praktik psixoloq — praktik psixoloji məsələlərin həlli ilə məşğul olan, psixologiya üzrə ali təhsilə malik olan mütəxəssisdir. O, heç də psixologiyanın bir fənn kimi tədrisi və ya fundamental psixoloji tədqiqatla məşğul olmur. Onun əsas vəzifəsi testləşdirmə, psixoloji məsləhətlərin verilməsi, inkişafetdirici-korreksiya işlərinin aparılması, psixoprofilaktika və psixoloji maarifləndirmə sahəsində peşəkar fəaliyyəti həyata keçirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda praktik psixoloqun psixologiyanı yüksək nəzəri səviyyədə bilməsi ilə yanaşı, peşəkar fəaliyyət üçün zəruri olan psixodiyagnostika, psixoterapiya, psixokorreksiya, patopsixologiya, defektologiya, psixoloji məsləhətlər və bir sıra digər bilik sahələrinə də bələd olması zəruridir (Baxşəliyev, 1991, s. 25).

Praktik psixoloqun uşaqlarla işləmək sahəsində zəruri təcrübəyə malik olması da vacib şərtlərdən biridir. Onun fəaliyyətinə qeyd olunan ümumi tələblərlə yanaşı, bir sıra xüsusi tələblər də verilir. Bu tələblər sırasında praktik psixoloqun ayrı-ayrı istiqamətlər — məsələn, psixodiyagnostika, psixokorreksiya, “çətin” uşaqlarla iş, inkişafda geridə qalan və s. uşaqlarla aparacağı işlərlə bağlı tələblər mühüm yer tutur (Həmzəyev, 1991).

Psixodiyagnostika üzrə aparılacaq işlərin sistemini bilməklə praktik psixoloq bu istiqamətə aid olan metodlardan səmərəli istifadə edir, onun nəticələrini qiymətləndirir və uşağa əməli köməklik göstərmiş olur. Psixoloji metodikaları, qaydaları, onların layihələndirilməsi, nəticələrin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üzrə işin uğurlu olması üçün praktik psixoloq riyazi statistika, proqramlaşdırma, kompyuterdə işləmək kimi zəruri biliklərə və onlardan istifadə etmək bacarıqlarına da malik olmalıdır. O, psixoloji məsləhətlər sahəsində ixtisas hazırlığını ünsiyyət psixoterapiyasının texnologiyasını tətbiq etməklə, söhbət, müsahibə aparmaq qabiliyyəti ilə nümayiş etdirə bilər. Praktik psixoloq insanları inandırmaq, onları təlqin etmək, diqqətləri özünə cəlb etmək bacarıqlarına da malik olmalıdır. Bunun üçün praktik psixoloq insanları yaxşı qavramaq və başa düşmək, özünə inam yaratmaq bacarığına malik olmalı, onlara psixoloji təsirdə inamlı olmalıdır. Praktik psixoloqun şəxsiyyətlərarası ünsiyyət sahəsində biliklərə, bacarıq və vərdislərə dərinlən bələd olması vacib şərtlərdən biridir (Həmzəyev, 2003).

Psixokorreksiya istənilən müştəriyə praktik təsir göstərmək bacarığına əsaslanan xüsusi və mürəkkəb tətbiqi iş sahəsidir. Ona görə də bu istiqamətdə səmərəli iş aparmaq üçün praktik psixoloq

müxtəlif formada sosial-psixoloji treninqlərin təşkili və keçirilməsi mexanikasına, psixoanaliz priyomlarına və digər psixoterapevtik texnikalara bələd olmalıdır. Psixokorreksiya psixoloji xidmət sistemində daha çətin və mürəkkəb bir istiqamətdir (Əlizadə, 2004, s. 41–42).

Praktik psixoloqun çətin uşaqlarla iş sistemi xüsusilə böyük diqqət və hazırlıq tələb edir. Uşaq evlərində, bağçalarda, valideyn himayəsindən məhrum edilmiş uşaqlar üçün internat tipli müəssisələrdə, xüsusi internat məktəblərdə çalışan praktik psixoloqların fəaliyyətinə xüsusi tələblər verilir. Belə müəssisələrdə çalışan tərbiyəçilər və psixoloqlar uşaqlar üçün itirilmiş valideynləri əvəz etməli, onlara xüsusi diqqət və qayğı göstərməlidirlər. Bu müəssisələrdə tərbiyə olunan uşaqlar qayğıya, nəvazişə, mərhəmətə, ətrafdakı yaşlı adamlara münasibətdə emosional əlaqələrə, xeyirxah münasibətlərə adi uşaqlardan daha çox tələbat və ehtiyac duyurlar. Internat tipli müəssisələrdə olan uşaqların intellektual, emosional, mənəvi və şəxsiyyətlərarası münasibətlər baxımından öz yaşadlarından xeyli geri qalması faktı elmi cəhətdən çoxdan sübut olunmuşdur.

Təhsil sistemində fəaliyyət göstərən praktik psixoloq uşağın maraq və mənafeələrinin müdafiəsində əsas simadır. Bu, onu pedaqoqlardan fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biridir. Praktik psixoloq haqqında “Əsasnamə”də onun hüquq və vəzifələri bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqələndirilmiş, bir mütəxəssis kimi qarşısında yüksək peşə məsuliyyəti qoyulmuşdur.

Praktik psixoloq təlim və tərbiyə ilə məşğul olan hər hansı şəxs tərəfindən uşağın hüquqları pozulduqda uşağın maraqlarını fəal surətdə müdafiə etməli, öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil və peşəkar qərarlar verməli, uşağın inkişafına uyğun gəlməyən, ona zərər vuran təlim və tərbiyə metodlarının tətbiq olunmasının qarşısını almalıdır. Uşağın mənafeələrinin müdafiəçisi olan psixoloq səlahiyyətli inzibati idarəetmə orqanları tərəfindən onun taleyi ilə bağlı qərarların qəbulunda öz mövqeyini bildirməli, mütərəqqi qərarların qəbuluna çalışmalıdır (Əmrəhli, 2006, s. 97–98).

Təhsil müəssisəsində çalışan praktik uşaq psixoloqu tibbi-psixoloji, defektoloji və məhkəmə-psixoloji ekspertizaların keçirilməsində şəxsən iştirak etməklə, öz mövqeyini ortaya qoymağı bacarmalıdır. Məktəb psixoloqunun hüquqları sosial, mənəvi və hüquqi baxımdan müdafiə olunmalıdır. Onların hüquqlarının sosial müdafiəsi təhsil sistemində aid olan təşkilatlar tərəfindən təmin olunur. Belə təşkilatlar sırasında Praktik Psixoloqlar Assosiasiyasının, Təhsil Cəmiyyətinin, Uşaq və Təhsil fondlarının, uşaqların təlim və tərbiyəsi mərkəzlərinin, kütləvi informasiya vasitələrinin adlarını qeyd etmək olar (*Xalq Təhsili Sistemində Psixoloji xidmət haqqında Əsasnamə*, 1999).

Təhsil sistemində çalışan praktik psixoloqun mənəvi müdafiəsi ictimai rəyin dəstəyinə əsaslanır. Praktik psixoloq öz səlahiyyətinə aid olan vəzifələri müstəqil şəkildə, digərlərini isə təhsil və tərbiyə ilə məşğul olan başqa mütəxəssislərlə qarşılıqlı əlaqədə və onlarla birlikdə yerinə yetirir. Müstəqil icra olunan vəzifələr sırasında pedaqoji-psixoloji xarakterli tədqiqat-axtarıcılıq təşəbbüsləri ilə bağlı metodların seçilməsi, müayinələrin keçirilməsi, onun nəticələrinin interpretasiyası və onlardan irəli gələn tövsiyələrin hazırlanması aid edilə bilər (Zeynalabdinova, 2003).

Praktik psixoloqun birgə yerinə yetirdiyi vəzifələr sırasında müəllimlərə, valideynlərə və ya onları əvəz edən şəxslərə ümumi psixoloji mədəniyyətin, müasir dövrdə uşaqların düzgün təlim və tərbiyəsi üçün zəruri minimum biliklərin verilməsi, uşaqların sürətli intellektual və şəxsi inkişafı üçün bu biliklərdən istifadə etməyə hazırlıq aid edilə bilər (Çələbiyev, 2003, s. 88).

Praktik psixoloq bir mütəxəssis kimi öz peşə mövqeyini qorumağı bacarmalı, həkim, pedaqoq və sosioloqlarla birlikdə hər bir uşağın normal inkişaf mühitinin yaradılmasını təmin etməlidir. Bu mütəxəssislərin əlbir fəaliyyəti uşaqlarda xüsusi qabiliyyətlərin vaxtında aşkara çıxarılması, onların təlimi və tərbiyəsinə yönəlmiş fərdiləşdirilmiş tövsiyələrin işlənib hazırlanmasını təmin etməlidir (Mərdanov, 2006).

Praktik psixoloq üstün qabiliyyətli və istedadlı uşaqların inkişafına yönəlmiş xüsusi inkişafetdirici proqram layihələrinin hazırlanması və ekspertizasının keçirilməsində fəal iştirak etməlidir. Təlim və tərbiyə müəssisələrinin rəhbərləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində psixoloq pedaqoji kollektivin optimal idarə olunması, təhsil müəssisəsində mənəvi-psixoloji iqlimin daha da yaxşılaşdırılması tələbindən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməlidir (Məmmədzadə, 1996, s. 47).

Müəllim və tərbiyəçilərlə birlikdə psixoloq məktəbəqədər müəssisələrdə qrupların, məktəbdə isə siniflərin komplektləşdirilməsində iştirak edir, uşaqların həyatının bütün dövrlərində sisteməlik olaraq tibbi-pedaqoji və sosial-pedaqoji müayinələri təşkil edir, onların nəticələrinin təhlilində iştirak edir, müəyyən edilmiş qanunvericilik qaydasında psixi inkişafda pozğunluq, davranışda normadan kənara çıxma hallarının ekspertizasını keçirir. Məktəb müdiriyyəti ilə əməkdaşlıq şəraitində praktik psixoloq davranış qüsurları olan ayrı-ayrı uşaqlarla fərdi və qrup şəklində korreksiyaedici treninqlər təşkil edir, onların intellektual və mənəvi inkişafının sürətləndirilməsi məqsədi ilə xüsusi inkişafetdirici iş aparır (Zeynalabdinova, 2003).

Nəticə

Məlumdur ki, təhsildə psixoloji xidmət bütün təhsil sisteminin sadəcə olaraq vacib hissəsi deyil, o həm də elmi, tətbiqi, praktik və təşkilati istiqamətlərin bütövlüyünü nəzərdə tutan inteqral hadisədir. Bunlarla yanaşı təhsil sisteminə psixoloji xidmətin elmi, aktual və perspektiv olmaqla üç əsas istiqaməti fərqləndirilir. Elmi istiqamət təhsil sisteminə elmi cəhətdən əsaslandırılmış psixoloji xidmət konsepsiyasının yaradılmasını, təlim və tərbiyə müəssisələrində psixoloqun funksiyaları və mövqeyinin müəyyən edilməsini, praktik psixoloqun texnologiyasının və zəruri avadanlıqlar kompleksinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu texnologiya şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasının elmi tədqiqatlar əsasında əldə edilmiş təlim və tərbiyə göstəricilərinə əsaslanmalıdır. Təhsil müəssisələrində praktik psixoloqlar konkret bir problemin həlli ilə bağlı uşaqlarla, sinif kollektivi ilə, müəllimlər və valideynlərlə işləyirlər. Onlar heç də təhsildə psixoloji xidmət üçün yeni proqram və metodların işlənilib hazırlanması, psixi qanunauyğunluqların tədqiqi və s. ilə məşğul olmurlar.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev, Ə. T. (1991). *Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı (1920-1985-ci illər)*. Maarif.
2. Bayramov, Ə. C., & Əlizadə, Ə. Ə. (1986). *Sosial psixologiyanın aktual məsələləri*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
3. Çələbiyev, N. Z. (2003). *Psixodiagnostika məsələləri*. ADPU.
4. Çələbiyev, N. Z. (2005). *Uşaq psixologiyası*. ADPU.
5. Çələbiyev, N. Z. (2007). Təlimdə geridəqalmanın klinik göstəriciləri və korreksiya imkanları. *AMİ-nin xəbərləri*, №3, 86–92.
6. Əlizadə, Ə. Ə. (2004). *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Pedaqogika.
7. Əmrahlı, L. Ş. (2006). *Psixoloji xidmətin əsasları* (I kitab). MBM.
8. Həməzəyev, M. Ə. (1991). *Pedaqoji psixologiya*. Maarif.
9. Həməzəyev, M. Ə. (2003). *Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*. Adiloğlu.
10. Xalq Təhsili Sistemində Psixoloji xidmət haqqında Əsasnamə. (1999). [Rus dilindən tərcümə]
11. Məmmədşad, P. H. (1996). *Təhsil müəssisələrində psixoloji xidmət* [Metodik vəsait].
12. Mərdanov, M. C. (2006, iyul 15). Azərbaycan Təhsil Sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri (YUNESKO ilə əməkdaşlıq kontekstində). *Azərbaycan müəllimi qəzeti*.
13. Zeynalabdinova, Ə. X. (2003). *Məktəbdə psixoloji xidmətin praktik məsələləri*.

Daxil oldu: 19.07.2025

Qəbul edildi: 12.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/28-32>

İnara Məhərrəmovə

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru

<https://orcid.org/0009-0000-6692-0713>

inaramaharramova@ndu.edu.az

Bəstəkar yaradıcılığında xalq musiqisi nümunələrinin nota yazılması ənənəsi

Xülasə

Azərbaycanda xalq musiqisi nümunələrinin toplanması və nota yazılması prosesinin başlanğıcı XX əsrin ilk onilliklərinə təsadüf edir. Bu sahədə ilk olaraq Üzeyir Hacıbəyli təşəbbüs göstərərək böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Ü.Hacıbəyli xalq musiqisi nümunələrinin toplanması və nota yazılmasını zəngin yaradıcılıq irsinin qorunmasında əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edərək, bununla milli musiqi nümunələrinin digər xalqlar tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almağın mümkün olduğunu düşünürdü.

1930-cu illərdə xalq musiqisinin zəngin mənbələrinin aşkarlanmasında ən vacib iş Elmi-Tədqiqat Musiqi Kabineti tərəfindən təşkil edilən ekspedisiyaların üzərinə düşürdü. Həmin illərdə Konservatoriyada təhsil alan Ərtoğrul Cavid, Səid Rüstəmov, Niyazi, Qara Qarayev, Tofiq Quliyev, Cövdət Hacıyev, Zakir Bağirov, Fikrət Əmirov kimi perspektivli gənclər ekspedisiyalarda yaxından iştirak edirdilər. İlk ekspedisiyalar zamanı gənc musiqiçilər Şəki, Quba, Gəncə, Qazax, Dilican, Borçalı zonalarında topladıqları musiqi materiallarını nota köçürmüşlər.

Hər bir Azərbaycan bəstəkarı öz yaradıcılığında mütləq şəkildə xalq musiqisinə müraciət etmişdir. Milli musiqiyə duyulan böyük ehtiyac xalq musiqisini bəstəkarların yaradıcılığı üçün zəngin mənbə kimi zərurətə çevirdi. Bu zərurət xalq musiqisi nümunələrinin toplanması və bədii yaradıcılıqda istifadə edilməsi problemini həll etdi. Bəstəkarların bu işə cəlb olunması tezliklə öz müsbət nəticələrini göstərdi. Bu, həmin bəstəkarların yaradıcılıq üslubunun formalaşmasında xalq musiqisi və muğam intonasiyalarının əhəmiyyətini müəyyən etdi.

***Açar sözlər:** xalq musiqisi, muğam, nota yazma, bəstəkar yaradıcılığı, janr, üslub*

Inara Maharramova

Nakhchivan State University

DSc in Art Studies

<https://orcid.org/0009-0000-6692-0713>

inaramaharramova@ndu.edu.az

The Tradition of Notating Folk Music Examples in the Composer's Creation

Abstract

The beginning of the process of collecting and notating samples of folk music in Azerbaijan dates back to the first decades of the 20th century. Uzeyir Hajibeyli was the first to take great initiative in this field and achieved great success. U. Hajibeyli defined the collection and notation of samples of folk music as one of the main goals in preserving the rich creative heritage and thought that it was possible to prevent the appropriation of national music samples by other peoples by this means.

In the 1930s, the most important work in discovering the rich sources of folk music fell on the expeditions organized by the Scientific Research Music Cabinet. In those years, promising young people studying at the Conservatory, such as Ertugrul Javid, Said Rustamov, Niyazi, Gara Garayev, Tofiq Guliyev, Jovdat Hajiyev, Zakir Bagirov, and Fikrat Amirov, took an active part in the

expeditions. During the first expeditions, young musicians transcribed the musical materials they collected in the Sheki, Guba, Ganja, Gazakh, Dilijan, and Borchaly zones into musical notation.

Every Azerbaijani composer has turned to folk music in his creativity. The great need for national music made folk music a necessity as a rich source for the creativity of composers. This necessity solved the problem of collecting folk music samples and using them in artistic creation. The involvement of composers in this work soon showed its positive results. This determined the importance of folk music and mugham intonations in the formation of the creative style of these composers.

Keywords: *folk music, mugham, notation, composer's creativity, genre, style*

Giriş

Xalq musiqisi müxtəlif mədəniyyətlərin əsasını təşkil edən mənəvi dəyər kimi hər zaman insanın şəxsiyyətinin, daxili aləminin formalaşmasına birbaşa təsir etmiş və milli mənsubiyyətin rəmzinə çevrilmişdir. Xalq musiqisi, həmçinin hər bir xalqın formalaşdığı tarixi inkişaf mərhələlərindən keçərək təkamül prosesinin bütün mərhələlərində onu müşayiət etmiş və sosial-mədəni həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Təbii ki, hər bir insanın fərdi keyfiyyətlərinin inkişafı onun mənsub olduğu tarixi-mədəni kontekstdən kənarda təsəvvür oluna bilməz. Bu baxımdan, insanın musiqi təfəkkürü də milli mədəniyyət və onun tarixi-təkamül prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır (*Azərbaycan musiqi tarixi*, I cild, 2012).

Müxtəlif janr və intonasiya xüsusiyyətlərinə malik olan xalq musiqisi insan və cəmiyyətin mənəvi-mədəni inkişafında mühüm rol oynayaraq hər zaman bəstəkarların marağına səbəb olmuşdur. Bu maraq sayəsində folklor bəstəkar yaradıcılığına nüfuz edərək onun üslubunun milliliyini müəyyən edir. Xalq musiqisinin bəstəkar yaradıcılığında təzahürü isə ilk növbədə bu zəngin mənbənin xalq arasında mövcud olan nümunələrinin toplanması ilə bağlıdır.

Tədqiqat

Məlumdur ki, Azərbaycanda xalq musiqisi nümunələrinin toplanması prosesi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu prosesdə qazanılan ilk uğurlar isə Ü.Hacıbəylinin adı ilə bağlıdır. Uşaq yaşlarından xalq musiqisi və muğam sənətinin incəliklərini dərinlən mənimsəyən Ü.Hacıbəyli ilk operasında (*Leyli və Məcnun*) bu zəngin mənbədən faydalanır, bütün operanın dramaturgiyasında solo və ansambl nömrələrini muğam və onun şöbələri ilə əvəz edir, xor nömrələrinin əsasında milli muğamları və xalq mahnısı intonasiyalarının işlənmələrini təqdim edir (*Azərbaycan musiqi tarixi*, III cild, 2018).

Üzeyir Hacıbəyli xalq musiqisi nümunələrinin toplanaraq nota alınmasını zəngin musiqi irsinin qorunması və sistemləşdirilməsi baxımından əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyən edir və bu prosesi milli musiqi nümunələrinin digər xalqlar tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almağın effektiv vasitəsi kimi qiymətləndirirdi. Hacıbəylinin fikrincə, əgər bu mühüm vəzifə yerinə yetirilməzsə, xalq musiqisinin orijinal və bənzərsiz nümunələri zaman keçdikcə unudular və ya digər mədəniyyətlər tərəfindən mənimsənilə bilər. Bəstəkar M.Maqomayevin *Şah İsmayıl* operasından bir çox nömrənin belə saxtakarlığa məruz qaldığını vurğulayaraq yazır: "Azərbaycanda özlərindən əsər yaradan bir çox Avropa musiqişünaslarından başqa, bir neçə Şərqi musiqişünasları vardır. Bu musiqişünaslardan Avropada təhsil görmüş və Bakıda xormeyster olan Anton Mailyandır ki, bir neçə kiçik nəğmələri vardır. Bununla fəxr etmək kafi deyilmiş kimi başqalarının əsərlərini də xorda oxudaraq öz musiqisi adlandırır. Bu nəğmələrdən biri *Şah İsmayıl* operasından 'Haydı, qızlar!' nəğməsidir ki, musamirə vaxtı proqramda öz musiqisi olduğunu göstərir" (Hacıbəyli, 1985, s. 184).

Ü.Hacıbəylinin xalq musiqisi nümunələrini toplaması və onları ciddi araşdırması nəticəsində yaratdığı fundamental əsəri *Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarında* xalq musiqisi nümunələrinin toplanmasının həmçinin elmi əhəmiyyətinin şahidi oluruq. 1925-ci ildən etibarən bu əsər üzərində işə başladığını qeyd edən dahi bəstəkar əlində heç bir ədəbiyyatın və elmi əsərin olmadığını vurğulayaraq, yenə xalq musiqisi nümunələrinin o günə qədər toplanmamasını və bunun elmi cəhətdən mənfi nəticələrini də qeyd edir. Əsər üzərində iş zamanı yalnız öz təcrübələrinə əsaslanan Ü.Hacıbəyli məsələni aktual problem kimi diqqət mərkəzində saxlayır və nəticədə Z.Hacıbəyli və

M.Maqomayevlə birgə topladığı xalq musiqisi nümunələrini 1927-ci ildə *Azərbaycan türk nəğmələri* adlı məcmuə şəklində nəşr etdirir. Xalq musiqisi nümunələrinin ilk nəşri olan bu məcmuədəki mahnıların əksəriyyəti görkəmli xanəndə C.Qaryağdıoğlunun ifasından nota alınmışdır (onların bəzisi səs və fortepiano, digərləri isə xor üçün işlənmişdir). Bu məcmuə ilə etnomusiqişünaslıq sahəsində irəliyə doğru addım atan sənətkarlar xalq musiqisi nümunələrinin bəstəkar yaradıcılığına nüfuz etməsi və bu yaradıcılıqda milli üslubun formalaşması imkanlarını genişləndirirlər (*Azərbaycan musiqi tarixi*, V cild, 2020).

Məcmuəyə 33 el nəğməsi daxil edilmişdir. Bu el nəğmələri üzərində Üzeyir və Zülfüqar Hacıbəylilərin bəstələdikləri musiqi parçaları xalq mahnıları əsasında yaranan ilk əsərlər oldu. Belə bir fəaliyyət bəstəkar yaradıcılığında milli üslub xüsusiyyətlərinin formalaşması və xalq musiqisi ilə Avropa klassik musiqisi elementlərinin sintezi istiqamətində mühüm addım idi. Bu haqda F.Xalıqzadə yazır: “Ü.Hacıbəylinin melodiyları harmonizə etmək cəhdi folklor yaradıcılığına müdaxilə hesab edilə də, bu əməlin arxasında müəyyən niyyət dururdu. Belə ki, artıq bir sıra parlaq opera, operetta və marşların müəllifi kimi tanınan bəstəkarı Azərbaycan melodiyları ilə Qərb musiqisindən qaynaqlanan, lakin onu təqlid etməyən harmoniyanın qanuni tellərlə uzlaşdırılması ciddi maraqlandırır” (Xalıqzadə, 2014, s. 83).

Azərbaycan türk nəğmələri məcmuəsinin nəşri qısa zamanda xalq musiqisi nümunələrinin daha geniş şəkildə toplanması və istifadəsinə imkan yaratdı, bu isə bəstəkarlıq məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında milli ənənələrin əks olunmasını, həmçinin folklorun yeri və rolunu müəyyən etdi. Xalq musiqisindən istifadə sayəsində bədii yaradıcılıqda müxtəlif forma və janr xüsusiyyətləri meydana gəldi. Avropa klassik musiqisinin mövcud qanunauyğunluqları əsasında milli məzmunlu əsərlər yarandı. Xalq musiqisinin öyrənilməsi, xalq yaradıcılığının poetik mətni və musiqi materialına müraciət nəticəsində müxtəlif janrlara xas olan cəhətlər ümumiləşdirildi. Və beləliklə də milli opera sənətinin şah əsəri *Koroğlu* yarandı. Təsədüfi deyildir ki, bəstəkarın özü bu haqda yazırdı: “Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını öyrənmək sahəsindəki işimin, bir bəstəkar olaraq, mənim üçün əməli əhəmiyyəti o oldu ki, mən *Koroğlu* operasını yazdım” (Hacıbəyli, 2010, s. 12).

Xalq musiqisi nümunələrini toplamaq, milli ənənələrin bədii yaradıcılıqda ifadəsi milli mədəniyyətin inkişafı və bədii obraz əhatəsinin genişlənməsi demək idi. Xalq musiqisinə ehtiyatla yanaşmaq, onu qorumaq və inkişaf etdirmək, həmçinin öyrənilməsini davam etdirmək, eləcə də mənimsənilməyinin vacibliyi XX əsrin 30-cu illərində milli bəstəkarlıq məktəbi nümayəndələri üçün prioritet olan aktual məsələ idi. Bu sahədə peşəkar təhsil almış ilk bəstəkar A.Zeynallının və görkəmli vokal ustası Bülbülün rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdində fəaliyyətə başlayan Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetinin rolu daha əhəmiyyətlidir (Hacıbəyli, 2005). Kabinetin işində həmin illərdə konservatoriyada təhsil alan Ə.Cavid, S.Rüstəmov, Niyazi, Q.Qarayev, T.Quliyev, C.Hacıyev, Z.Bağırov, F.Əmirov kimi perspektivli gənclər yaxından iştirak etmişlər (gənc musiqiçilərin bu işə cəlb edilməsi təşəbbüsü Ü.Hacıbəyli və Bülbülə aid idi). İlk ekspedisiyalarda gənc musiqiçilər Şəki, Quba, Gəncə, Qazax, Dilican, Borçalı zonalarında topladıqları musiqi materiallarını nota köçürürlər (Bağırova, 2007).

1935-ci ildə *Rast* və *Şur* muğamlarını nota yazan Niyazi “Rast” simfonik muğamının dramaturji inkişafında bu materialdan faydalanır. 1936-cı ildə Z. Bağırov və T.Quliyev tərəfindən 1935-ci ildə Mirzə Mansur Mansurovun ifasından nota alınmış *Rast*, *Zabul-Segah* (T.Quliyev), *Dügah* (Z.Bağırov) muğamları nəşr olunur. Şəki və Gəncə zonasında fəaliyyət göstərən Q. Qarayev isə 1938-ci ildə Gəncə ekspedisiyasının tərkibində Q.Pirimovun ifasından *Şur* muğamını nota yazır, xüsusilə də aşıq musiqisi nümunələrinin toplanmasında yaxından iştirak edir. Daha sonra milli musiqidə ilk estrada orkestrinin yaradıcısı T.Quliyev *Dügah* muğamını özünəməxsus improvizasiya imkanları ilə fortepianoda ifa edir, buradan da muğamların caz kompozisiyalarında istifadəsinə, caz-muğam sənətinin formalaşmasına doğru ilk addımlar atılır (Əliyeva, 2007).

Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetindəki fəaliyyəti Q.Qarayevin yaradıcılığında mühüm rol oynayaraq zəngin janr rəngarəngliyi formalaşdırır. L.Kazımova qeyd edir ki, bəstəkar bu fəaliyyətini belə xatırlayır: “Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetinin rəhbəri yoldaş Bülbül məni xalq musiqisi üzrə işləməyə cəlb etdi. Mən aşıq yaradıcılığı, xalq mahnıları və rəqsləri fonografı yazır və işləyirdim.

Beləliklə, xalq musiqisi ilə ciddi surətdə üz-üzə gəldim və xalq yaradıcılığına xas zənginliyə heyran qaldım. Elmi ekspedisiya ilə mən Şəki rayonunda olmuşam. Bir sıra maraqlı qeydlər etmişəm. Bu səfərin bəhrəsi çox gözəl idi və eşitdiyim xalq melodiyasından biri mənim Birinci simfonik əsərimin (*Ürək mahnısı* kantatasının) əsasını təşkil etdi” (Səfərova, 2018, s. 51).

Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetinin işində fəal iştirak edən digər görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirov 100-dən artıq xalq mahnısını nota yazmışdır. Bu mahnılar Bülbülün redaktəsi ilə *Azərbaycan xalq mahnıları* məcmuəsində toplanmışdır. Fikrət Əmirov xalq musiqisi ilə əlaqəsini heç zaman kəsməmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin, atası Məşədi Cəmil Əmirovun vasitəsilə xalq musiqisi və muğam sənəti sahəsində dərin biliklərə yiyələnən F.Əmirov bu zəngin mənbədən ustalıqla faydalanaraq, nəticədə milli musiqidə simfonik muğamların yaradıcısı kimi şöhrət qazanır (Hüseynov, 1987). Muğamın kompozisiya quruluşunu simfonik təfəkkürə uyğunlaşdıran F.Əmirov simfonik muğamlarını bütün dünyada tanıdır və musiqisində folklor nümunələrinin toplanması və tədqiqi probleminə yaradıcı münasibət nümayiş etdirir. Bu vasitə ilə ənənələrin bəstəkar yaradıcılığında əks olunması, xalq musiqisi nümunələrinin toplanmasının əhəmiyyəti, bu zəngin mənbənin bədii yaradıcılığa nüfuzu, istifadəsi sayəsində üslubda milli kimliyin ifadəsinin mümkünlüyünü daha geniş şəkildə sübut edir. Bütün bunlar bəstəkar yaradıcılığında xalq musiqisi və muğam intonasiyalarından istifadə olunmasının yeni imkanlarını üzə çıxarır, həmçinin klassik və müasir musiqi qanunauyğunluqları ilə milli ənənələrin üzvi şəkildə qovuşdurulmasını təmin edir. Həmçinin bəstəkar əsərlərinin milli səciyyəsi onların quruluşunda, melodik üslubunda, fakturasında və musiqi intonasiyalarında özünü göstərir. Bu xüsusiyyət isə əsərlərin əsasını təşkil edən xalq mahnılarının rəngarəngliyi, canlılığı, eləcə də xalq musiqisinə xas olan variasiyalılıq, sekvensiyalılıq və fikrin lakonik ifadəsi sayəsində mümkün olur (Əliyeva, 2003).

1932-ci ildə Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetinin işinə elmi əməkdaş kimi cəlb edilən və xalq musiqisi nümunələrinin toplanmasında fəallıqla çalışan Asəf Zeynallı folklorun öyrənilməsinə, tədqiqi məsələlərinə böyük əhəmiyyət verirdi. Özünəməxsus fərdi yaradıcılığa malik olan bəstəkar xalq musiqisinin obraz quruluşunu, inkişaf xüsusiyyətini, lad-məqam əsasını dərinlən öyrənərək əsərlərində milli ənənələri zənginləşdirməyə cəhd göstərirdi. Nəticədə əldə etdiyi biliklərin sayəsində A.Zeynallı qısa bir zamanda yazdığı musiqili təfsirlərdə xalq musiqisinin xüsusiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə faydalanmış, *Uşaq süitəsi*, *Çahargah*, *Muğamsayağı* pyeslərində, *Fraqmentlər* simfonik əsərində, *9 fuqasında* bu musiqini zəngin mənbə kimi dəyərləndirmişdir (Nağıyev, 1985).

Azərbaycan xalq musiqisinin dərin bilicilərindən olan və folklor nümunələrinin toplanmasında əhəmiyyətli rol oynayan istedadlı gənclərdən biri də Ərtoğrul Cavid olmuşdur. Bülbül tərəfindən Elmi Tədqiqat Musiqi Kabinetinin işinə dəvət olunan Ərtoğrul Cavid C.Qaryağdıoğlunun ifasından bir sıra xalq musiqisi nümunələrini nota almış, həmçinin 40-a yaxın mahnının mətnini, o cümlədən 25 şeirini əldə etmişdir. Bu şeirlərdən çoxu “Mahur”, “Bayatı-Şiraz”, “Şur”, “Çahargah”, “Bayatı-Kürd”, “Humayun” və digər muğamların təsniflərinin C.Qaryağdıoğluna aid olan mətnləri idi. Ə.Cavid “Üç gündə bir, beş gündə bir”, “Həyətləri soğanlıq”, “Qaşın-gözün sürməli”, “Uca dağlar”, “Dağlarda çiçək” xalq mahnılarını C.Qaryağdıoğlunun, Ələsgər Abdullayevin, “Kürd qızı”nı Tükəzban İsmayılovanın ifasından, bunlardan əlavə, “Ay dili-dili”, “Qaraxal yar”, “Gülgəz”, “Kəklik”, “Sevgili yar” mahnılarını, aşiq havalarından “Koroğlu ovşarısı”, “Güllü qafiyə”, “Paşa köçdü”nü nota köçürmüşdür (Həsənova, 2004).

Ə.Cavid mahnıları sadəcə nota yazmırdı, eyni zamanda xalq musiqisinin bu əsrarəngiz gözəlliklərini məharətlə təhlil edir, mahnıların ifa üslublarındakı fərqi aydınlaşdırmağa çalışırdı. Məktublarının birində o, Bülbülə yazırdı: “Mənim indiki planım Naxçıvana getməkdir. Orda hər bir şey var. Nənəmlə qonşu kəndlərə gedəcəyəm. Əgər səhhətim imkan versə, kabineti maraqlandıran materiallar toplayacağam. Yanımda xeyli not və yazı kağızı var” (Hüseynov, 1987, s. 249).

Ə.Cavid gərgin yaradıcılıq fəaliyyətində bir tərəfdən xalq musiqisi nümunələrini toplayır, digər tərəfdən də Azərbaycan xalqının məişətinə xas olan gerçəklikləri özündə birləşdirən toy adət-ənənələrini dərinlən təhlil edir, milli folklorlarda geniş ifadəsini tapmış bu kimi mərasimlərin mahiyyətini izah etməyə çalışırdı. Bütün bunlar bəstəkarın yaradıcılığına sirayət edərək mövzu və obrazların rəngarəngliyinə səbəb olurdu (Zöhrabov, 1991).

Nəticə

Ümumilikdə, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığının formalaşmasında xalq musiqisi, mahnılar, rəqslər və muğam sənəti xüsusi yer tutur. Xalq məişətinin ayrılmaz hissəsi olan musiqi nümunələri bəstəkar əsərlərinə milli ruh, ideya yükü və bədii-dramaturji dərinlik qazandıraraq əsərlərin estetik və semantik dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Azərbaycan bəstəkarlıq sənətinin formalaşdığı ilk günlərdən etibarən bədii yaradıcılığa nüfuz edən xalq musiqisi sənətkarlarımız üçün stimül olmuş, onlara orijinal əsərlər yazmağı təlqin etmişdir. Xalq musiqisinin vasitəsilə bəstəkarlar, həmçinin əsərlərində milli xarakteri, milli üslubu və ruhu ifadə etməyə nail olmuşlar.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu baxımdan, hər bir bəstəkarın yaradıcılıq üslubu fərdi xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, milli musiqi ənənələri ilə də sıx bağlıdır. Azərbaycan bəstəkarlarının bədii təfəkkürü bir-birindən fərqli ifadə vasitələri ilə zənginləşsə də, onların yaradıcılığında milli musiqi qaynaqlarına istinad əsas istiqamətlərdən biri kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Milli musiqidə hiss olunan böyük ehtiyac xalq musiqisini bəstəkar yaradıcılığı üçün mühüm və zəngin mənbəyə çevirdi. Bu amil xalq musiqisi nümunələrinin toplanması və onların bədii yaradıcılıqda istifadəsi məsələsini aktualaşdıraraq müəyyən dərəcədə həll etdi. Artıq Azərbaycan bəstəkarları xalq musiqisinin xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə, həqiqətən də, formaca dünyəvi, məzmunca milli əsərlər yaratmağa nail oldular. Bu isə milli musiqinin əzəmətli və sağlam kökləri ilə dünya musiqisinə inteqrasiyasını təmin etdi. Xalq musiqisindən istifadə bəstəkar yaradıcılığının milli üslubunu müəyyən edərək milli ənənələrin qorunması, inkişaf perspektivliyini aydınlaşdırdı. Bütün bunların nəticəsində isə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı özünəməxsus fərdi keyfiyyətləri ilə unikal xarakter və məzmun qazandı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan musiqi tarixi. *I cild*. (2012). Elm.
2. Azərbaycan musiqi tarixi. *III cild*. (2018). Elm.
3. Azərbaycan musiqi tarixi. *V cild*. (2020). Elm.
4. Bağirova, S. (2007). *Azərbaycan muğamı: Məqalələr, məruzələr, tədqiqatlar*. Elm.
5. Əliyeva, F. (2003). XX əsr Azərbaycan musiqisinin dövrləşdirilməsinə dair mülahizələr. *Musiqi dünyası*, 1–2(15), 78.
6. Əliyeva, F. Ş. (2007). *XX əsr Azərbaycan musiqisi: Tarix və zamanla üz-üzə*. Elm.
7. Hacıbəyli, Ü. (1985). *El musiqisi haqqında* (Seçilmiş əsərləri). Yazıçı.
8. Hacıbəyli, Ü. (2005). *Azərbaycan türklərinin musiqi haqqında* (Təqdim edəni, ön söz və lüğətin müəllifi F. Əliyeva). Adiloğlu.
9. Hacıbəyli, Ü. (2010). *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Apostrof.
10. Həsənova, C. (2004). *Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında milli ladların təzahürü* (Dərs vəsaiti). Mars-print.
11. Hüseynov, R. (1987). *Vaxtdan uca*. İşıq.
12. Nağıyev, R. (1985). Ü. Hacıbəyovun estetik görüşləri. *Azərnəşr*.
13. Xalızadə, F. (2014). Ü. Hacıbəyli və folklor. *Şərq-Qərb*.
14. Zöhrabov, R. (1991). *Muğam*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 06.06.2025

Qəbul edildi: 25.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/33-46>

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Borçalışünas Şurəddin Məmmədlinin ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığı

Xülasə

Məqalədə Gürcüstanda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Tiflis ədəbi mühiti, xüsusilə də bu ədəbi mühitdə yetişmiş zəhmətkeş alim, təcrübəli müəllim, istedadlı şair, bacarıqlı publisist, prinsipial jurnalist, peşəkar tərcüməçi və ictimai xadim kimi səmərəli fəaliyyət göstərmiş, çağdaş ədəbi mühitin öncüllərindən biri kimi tanınmış, eyni zamanda ömrünün böyük bir hissəsini bu ədəbi mühitin tədqiqinə həsr etmiş, bu sahədə bir sıra təqdirəlayiq tədqiqatlar aparmış, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sahəsində qələmə aldığı, Azərbaycanda, Gürcüstanda və Türkiyədə elmi fakta çevrilmiş bir sıra dəyərli əsərləri ilə Borçalışünaslığı zənginləşdirmiş görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, akademik Şurəddin Məmmədlinin (1956) mənalı ömrü yoluna nəzər salınır, onun zəngin və çoxşaxəli elmi və bədii yaradıcılığı araşdırılır. Göstərilir ki, Borçalıda doğulub boya-başa çatan, bir müddət Gürcüstan Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin Azərbaycan dilində verilişlər redaksiyasında, sonra Tiflisdə və ümumiyyətlə Gürcüstanda Azərbaycan dilində nəşr olunan yeganə rəsmi dövlət mətbuat orqanı olan “Gürcüstan” qəzetində, daha sonra isə Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetində müəllim, Tbilisi Humanitar Universitetində kafedra müdiri işləyən, hazırda isə elmi-pedaqoji fəaliyyətini qardaş Türkiyədə davam etdirən, Ərdəhan (Ardahan) Universitetində Çağdaş Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatları bölməsinin başqanı (kafedra müdiri) və Akademik Mədəd Çobanov adına Beynəlxalq Xeyriyyə Fondunun Türkiyə Respublikasındakı nümayəndəliyinin rəhbəri vəzifəsində şərəflə çalışan dəyərli soydaşımız, görkəmli ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor, Gürcüstan Milli Ədəbiyyat Akademiyasının akademiki Şurəddin Məmmədli həm də Borçalışünas alim kimi ardıcıl şəkildə elmi tədqiqatla məşğul olur, Borçalının keçmişini, bu qədim diyarın dünənini və bu gününü araşdırır, həmçinin Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəni-sosial-iqtisadi həyatı haqqında təqdirəlayiq axtarışlar aparır. Eyni zamanda Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi-mədəni əlaqələrinə dair onlarla kitabın, bir-birindən dəyərli neçə-neçə tədqiqat əsərlərinin, yüzlərlə elmi məqalələrin və publisistik yazıların müəllifi olan, olduqca işgüzar və zəhmətkeş tədqiqatçı-alim kimi tanınan Şurəddin Məmmədlinin tədqiqat əsərləri istər Azərbaycanın, istərsə Gürcüstanın, həmçinin Türkiyənin elmi dairələrində müsbət qarşılanır və yüksək qiymətləndirilir. “Qarapapaq” təxəllüsü ilə yazdığı bir-birindən gözəl, lirik, oxunaqlı və “Cəngi” ruhlu şeirləri oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanır. 2002-ci ildə Gürcüstan–Azərbaycan ədəbi-mədəni münasibətlərinin araşdırılmasında, elmi-tədqiqata cəlb olunmasında, elmi-ədəbi əlaqələrin inkişafında göstərdiyi görkəmli xidmətlərinə, səmərəli elmi-ədəbi fəaliyyətinə və gürcü klassiklərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə tərcümə etdiyinə görə Gürcüstanın ali dövlət mükafatı olan “ლორესჯი” – “Ləyaqət” (“Şərəf”) ordeninə layiq görülən dəyərli soydaşımız Şurəddin Məmmədli elə həmin il Gürcüstan Milli Ədəbiyyat Akademiyasının həqiqi üzvü – akademiki seçilib. 2004-cü ildə elmi fəaliyyətindəki uğurlarına görə “Qızıl Kitab” və Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbiyyatının və tarixinin tədqiqindəki xidmətlərinə görə “Borçalı” mükafatlarına layiq görülüb. 2009-cu ildə Türkiyənin TuranSAM (Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi) beynəlxalq hakemli dərgisinin Bilim Kurulu üzyesi (Elmi Şura üzvü) seçilib. 2019-cu ildə isə elmi araşdırmalarına görə “Türk Dünyasına Hizmet” mükafatı ilə təltif olunub.

Açar sözlər: *Gürcüstan, Tiflis, Azərbaycan, ədəbi mühit, ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, poeziya, milli, mətbuat, ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə, alim, şair, tərcüməçi, ictimai xadim, Şurəddin Məmmədli*

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Literature and Artistic and Scientific Creativity of Borchalishunas Shureddin Mammadli

Abstract

The article discusses the Azerbaijani literature that emerged in Georgia and the Tbilisi literary critic, especially the one who grew up in this literary environment, who showed fruitful activity as a hardworking scholar, experienced teacher, talented poet, skilled publicist, principled journalist, professional translator and public figure, and was recognized as one of the pioneers of the contemporary literary environment. At the same time, he devoted a large part of his life to the study of this literary environment and conducted a number of commendable studies in this field. The meaningful life of the prominent literary critic and scholar Academician Shureddin Mammadli, who enriched the study of Borchali with a number of valuable works in the field of literary studies and literary criticism, which have been turned into scientific facts in Azerbaijan, Georgia and Turkey, is considered, and his rich and multifaceted scientific and artistic creativity is examined. It is shown that he was born and raised in Borchali, worked for a while in the editorial office of the Azerbaijani language programs of the Georgian State Radio and Television Broadcasting Committee, then in the "Georgian" newspaper, the only official state press published in Azerbaijani in Tbilisi and Georgia in general, and later worked as a teacher at the Tbilisi State Pedagogical University and the Tbilisi Humanitarian University, and currently continues his scientific and pedagogical activities in fraternal Turkey, and is the head of the Department of Modern Turkish Dialects and Literatures at the University of Ardahan and Head of the Delegation of the International Charity Foundation named after Academician Madad Chobanov in the Republic of Turkey, our esteemed colleague, prominent literary scholar, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the Georgian National Academy of Literature Shuraddin Mammadli, is also engaged in scientific research as a Borchal scholar, studying the past of Borchal, the past and present of this ancient land, as well as the history of Georgian Azerbaijanis. He conducts commendable research on ethnography, cultural, socio-economic life. At the same time, the research works of Shuraddin Mammadli, known as a very active and hardworking researcher and scholar, who is the author of dozens of books, several valuable research works, hundreds of scientific articles and publicistic writings on Azerbaijani-Georgian literary and cultural relations, are positively received and highly appreciated in the scientific circles of Azerbaijan, Georgia, and Turkey. In 2002, for his outstanding services in the study of Georgian-Azerbaijani literary and cultural relations, involvement in scientific research, development of scientific and literary relations, fruitful scientific and literary activity, and high-level translation of works of Georgian classics into Azerbaijani, our valuable compatriot - Shuraddin Mammadli, who was awarded the highest state award of Georgia, the Order of "ღირსება" ("Honor"), was elected a full member - academician of the Georgian National Academy of Literature in the same year. In 2004, he was awarded the "Golden Book" for his achievements in scientific activity and the "Borchaly" award for his services in the study of the literature and history of Azerbaijanis in Georgia. In 2009, he was elected a member of the Scientific Board of the international peer-reviewed journal Turan SAM Turan Strategic Research Center of Turkey. In 2019, he was awarded the "Service to the Turkic World" award for his scientific research.

Keywords: Georgia, Tbilisi, Azerbaijan, literary environment, literature, literary criticism, poetry, national, press, literary relations, literary translation, scientist, poet, translator, Shuraddin Mammadli

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan bədii düşüncəsi tarixən olduğu kimi, bu gün də yalnız mənsub olduğu coğrafiya ilə məhdudlaşmır; onun sərhədlərini aşaraq daha geniş bir ərazini əhatə edir. Qədim tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatının bu xüsusiyyəti XX əsrdə də davam etmiş, ana dilli ədəbiyyat Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Dağıstan və Gürcüstanda da yaranmış və inkişaf etmişdir. Gürcüstandakı ana dilli ədəbi mühit və burada formalaşan bədii düşüncə Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu kimi mövzu, problematika, obrazlar sistemi, dil və üslub baxımından onu daha da zənginləşdirmişdir. Hətta bir müddət Tiflis ədəbi mühiti və burada yaranan bədii nümunələr bütövlükdə Azərbaycanda formalaşan ədəbiyyata təsir göstərmiş, bu iki mühit daim qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə kimi klassiklərin Tiflis ədəbi mühitində yazıb-yaratması, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nəmanzadə, Abdulla Şaiq kimi yazıçıların məhz bu ədəbi mühitdə yetişməsi, “Tiflis xəbəri”, “Ziya”, “Ziyyə-i-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Molla Nəsrəddin”, “Şərqi-rus”, “Dan yıldızı” və s. kimi mətbuat orqanlarının Gürcüstanda nəşri bu mühitin Azərbaycan ədəbi prosesi ilə davamlı əlaqələrini təmin etmişdir. Dədə Qorqudla köklənmiş saz-söz dünyamız XX əsrdə qədim saz-söz yurdu olan Borçalı mahalında Xındı Məmməd, şair Nəbi, Alxas Ağ, şair Ağacan, Aşıq Gorani, Novruz Təhləli, Həsən Məcrüh, Mühəqqər, Musa Qaraçöplü, Aşıq Teymur, Xan Sadıq, Quşçu İbrahim və başqalarının yaradıcılığı ilə daha da zənginləşmiş, Ozan dünyamızın azman simaları Dədə Əmrah və Aşıq Hüseyn Saraçlının səsilə şöhrət tapmış, Aşıq Kamandarın sazı ilə uca zirvələr fəth olunmuşdur.

Bu proses XX əsrin 50-ci illərindən sonra da uğurla davam etmişdir. Məmməd Hüseyn Bəxtiyarlı, Dünyamalı Kərəm, Əli Səngərli, Vilayət Rüstəmzadə, Eldar Eloğlu (Hacıyev), Mədəd Coşqun, Alxan Binnətoğlu, Mayqa Mətin, Abbas Abdulla, İsa İsmayilzadə, Eyvaz Borçalı, Hamlet İsxanlı, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Xalq şairi Zəlimxan Yaqub və başqaları məhz bu ədəbi mühitdən pərvazlanmışdır. Bu ənənələri öz imzaları ilə ləyaqətlə davam etdirən Səadət Buta, Osman Əhmədov, Bəhram Mehdi, Nizami Saraçlı, Şurəddin Məmmədli, Nizami Məmmədzadə, Yunis Novruz, Siyavuş Uyğun, İbrahimxəlil, Əziz Dəlivəlli, Allahverdi Təhləli, Əbdülməli İbrahimsoy, İsxan İlyazov, Sədi Yaradanqulu, Fərman Borçalı, Dəyanət Osmanlı, Rafiq Hümət, Akif Xansultanlı və digər istedadlı şairlərin, eləcə də Tahir Hüseynov, Vəli Əliyev, Hidayət Bayramov, Əli Abbas, Emin Mahmudov, Əzim İsmayilov, Eyvaz Əlləzoğlu, Nəriman Əbdülrəhmanlı və digər nasirlərin yaradıcılığı; Murtuz Muradov, Süleyman Süleymanlı, İslam Əliyev, Xələddin Yəlcüev, Binnət Əlioğlu, Ələddin Qarabağlı, Abay Paşayev, Afiq Muxtarov, Azər Musov, Oktay Kazımov və digər təcrübəli tərcüməçi və redaktorların müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunmuş əsərləri son 50–60 ildə Gürcüstanda formalaşan Azərbaycan ədəbiyyatının nə qədər zəngin olduğunu bir daha sübut edir.

Qeyd edilməlidir ki, XX əsrin 50-ci illərində Gürcüstanda nəşr olunan Azərbaycandilli topluların sayı az olsa da, 1980-ci illərdən etibarən bu proses sürətlənmiş, çoxlu sayda ədəbi-bədii nümunə yaranmışdır. Gürcüstanda yaşayan və yaradan şair və yazıçıların əsərləri əvvəlcə yalnız Tbilisidə nəşr olunan “Sovet Gürcüstanı” (indiki “Gürcüstan”) və rayon qəzetlərində, daha sonra “Çəşmə” (1980), “Dan ulduzu” (1987, 1989, 1990), “Ağır elli Borçalı” (Bakı, 1990; Ərzurum, 1997), “Aşıqlar” (1991), “Dağlar dərdə düşsə...” (Marneuli, 1992), “Addımlar” (1995, 1996, 1997) və digər toplu və ədəbi məcmuələrdə, həmçinin “Qarapapaqlar” və “Meydan” jurnallarında, “Çənlibel”, “Təhsil”, “Maarif”, “Region-Press”, “Ədəbi Gürcüstan”, “Varlıq”, “Yeni yol” kimi qəzetlərdə çap olunurdu. Daha sonralar Bakı və Tbilisidə müxtəlif nəşriyyatlardan çıxan “Aşıq Pəri Məclisi – 20” (2004), “Ədəbi Gürcüstan” (2007, 2012), “Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası – Borçalı” (2008), “Sazlı-sözlü Başkeçid” (Bakı, 2015–2025), “Sazlı-sözlü Borçalı” (Bakı, 2015–2025), “Bolnisi: dünən və bu gün” (Bakı, 2020–2025), “Zirvə” (Bakı, 2015–2025) və digər irihəcmli toplu kitablar bu mühitin zənginliyini əks etdirmişdir.

Bütün bunlar Gürcüstandakı Azərbaycan ədəbi mühitinin, həmin mühitdə yaranan milli ədəbi-bədii nümunələrin araşdırılmasını və öyrənilməsini aktuallaşdıran əsas amillərdir.

Tədqiqat

Zaman keçdikcə Gürcüstandakı Azərbaycan ədəbi mühiti və burada yaranan ədəbiyyat forma, janr, problematika və s. baxımından yenilənmiş və müəyyən bir mərhələyə çatmışdır. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi mühiti ilə intensivləşən əlaqələr və texniki vasitələrin çoxalması buradakı ədəbi mühitin Azərbaycana inteqrasiyasını daha da sürətləndirmişdir. Yad bir ədəbi mühitdə formalaşan Tiflis Azərbaycan ədəbi mühiti daha da inkişaf etmişdir. Bu ədəbi mühitin qədimliyi, zənginliyi, burada nəşr olunan qəzet və jurnallar həm bədii nümunələrin yaranmasına təkan vermiş, həm də həmin bədii məhsulların təhlildən keçirilməsinə şərait yaratmışdır.

Zəngin bir ədəbi ənənə üzərində yazıb-yaradan yazıçı və şairlər, eləcə də burada elmi axtarışlarla məşğul olan alimlər XX əsrin ikinci yarısında fərqli yaradıcılıq yoluna çıxmış, yeni yaradıcı metodlardan istifadə etmiş, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sahəsində bir sıra uğurlu tədqiqatlar aparmışlar. Xüsusilə də Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin tədqiqi və inkişafı sahəsində böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur (Borçalı (Çobanov), 2016, s. 27).

XX əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin əvvəllərində Gürcüstanda yaşayan Azərbaycanlı yazıçı və şairlərin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, onların tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsi də ədəbiyyatşünaslığımızın aktual məsələlərindəndir. Üstəlik burada formalaşan elə ədəbi şəxsiyyətlər var ki, onların yaradıcılığı artıq çağdaş ədəbiyyatımızın faktına çevrilmişdir. Bu isə həmin yaradıcılığın hərtərəfli şəkildə araşdırılmasına əsas verir. Akademik İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək, “Ədəbi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halı yalnız şəxsi və rəqəldəki göstəricilərlə müəyyənləşdirilməməlidir. Sənətkarların uzun illər boyu uğrunda mübarizə apardıkları böyük ideallar da onların tərcümeyi-hal dünyasının ayrılmaz hissəsidir. Hətta sənətkarların amal və idealları arasındakı ciddi fərqlər onların özünəməxsus, bənzərsiz ədəbi portretinin yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir” (Həbibbəyli, 2004, s. 4).

Fikrimizcə, məhz buna görə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi mühitlərin — xüsusilə də ölkədən kənarda, o cümlədən Göyçə, Dərbənd, Qars ədəbi mühitləri kimi, Gürcüstandakı Azərbaycan ədəbi mühitinin ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməsi, burada yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması, təhlili və təbliği, mühitin görkəmli nümayəndələrinin tərcümeyi-hallarının tədqiqi, onların həyat və yaradıcılığının sistemli şəkildə öyrənilməsi olduqca zəruri məsələlərdəndir. Eyni zamanda bu mühitdə yazıb-yaradan sənətkarların bədii yaradıcılığının ilham mənbələri, mövzu dairələri, ideya istiqamətləri, inkişaf meyilləri, ənənəyə bağlılıq və novatorluq xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyini və bütövlüyünü elm qarşısında daha aydın şəkildə ortaya qoyur və mühüm elmi-ictimai əhəmiyyət daşıyır.

Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələri – akademik Kamal Talıbzadə, professorlar Əziz Şərif, Dilarə Əliyeva, Şamil Qurbanov, Abbas Hacıyev, Əflatun Səraçlı, Vəli Osmanlı, Akif Bayramov, Adilxan Bayramov, eləcə də Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müəllimləri olmuş Ziya Borçalı, Əziz Mursaqulov, Əli Səngərli kimi ədəbiyyat biliciləri, həmçinin ədəbiyyatşünas alimlər — filologiya elmləri doktorları Adil Mişiyev, Mədəd Çobanov, Telman Quliyev, Valeh Hacıyev, Şurəddin Məmmədli, filologiya elmləri namizədləri Həmid Vəliyev, Alı Musayev, Mahmud Hacıxəlilov, Fərhad Xubanlı və başqaları bu sahədə dəyərli araşdırmalar aparmışlar. Bu ənənəni sonralar Bakıda Hüseynqulu Məmmədli, Elxan Məmmədli və başqaları davam etdirmişlər. Hazırda isə Bədirxan Əhmədli, Asif Hacı, Şahbaz Şamioğlu, Rəzim Məmmədli, Musa Nəbioğlu, Salidə Şərifova, Müşfiq Borçalı, Gültəkin Əliyeva, Tinatin İsa balazqızı, Arzu Bayramova, Hüsniyyə və Aygül Çobanovlar və başqaları bu işi uğurla davam etdirirlər.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, etiraf etməliyik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Gürcüstandakı Azərbaycan ədəbi mühiti hələ də az tədqiq olunmuş sahələrdəndir. Bu mühitin mərhələləri üzrə tədqiqi kifayət qədər araşdırılmamış, burada yaşayan soydaşlarımızın bədii yaradıcılığının yeni mərhələsi isə indiyədək elmi müstəvidə geniş şəkildə təhlil olunmamışdır.

Biz bu yazımızda məhz Gürcüstandakı Azərbaycan ədəbi mühitində yetişmiş, səmərəli fəaliyyət göstərmiş və ömrünün böyük bir hissəsini bu mühitin araşdırılmasına həsr etmiş, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sahəsində qələmə aldığı dəyərli əsərləri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədə elmi

fakta çevrilmiş görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, akademik Şurəddin Məmmədlinin mənalı ömür yoluna qısa da olsa nəzər salır, onun zəngin və çoxşaxəli elmi-bədii yaradıcılığı və şərəfli fəaliyyəti haqqında mühüm məlumatları diqqətinizə çatdırırıq.

Qeyd edək ki, hələ 1994-cü ildə Bakıda "Azərbaycan" nəşriyyatında çap olunmuş "Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi" adlı monoqrafiyamızda, 1996 və 2014-cü illərdə Bakıda, 2015-ci ildə Tbilisidə çap olunan "Bu dostluğun yaşı çox..." (Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri), 1997, 1998, 2000-ci illərdə Bakıda, 2006-cı ildə Təbrizdə çap olunan "Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı" ("Ziya"dan "Çənlibel"ədək), 1998-ci ildə Bakıda, 2008-ci ildə Təbrizdə, 2009-cu ildə Tehrandə nəşr olunan "Borçalı aşığıları" (İsmayıl Ömərovla birgə müəlliflik) kitablarımızda və müxtəlif məqalələrimizdə, eləcə də "Gürcüstanda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf meyilləri (1960–2010)" mövzusunda yazdığımız və 2016-cı ildə müdafiə etdiyimiz dissertasiyada yeri gəldikcə akademik Şurəddin Məmmədlinin yaradıcılığına müraciət etmişdik.

Lakin akademik Şurəddin Məmmədlinin zəngin yaradıcılığı haqqında nə qədər yazsaq da kifayət etməz. Çünki Şurəddin Məmmədli — tanınmış alim, şair, tərcüməçi, jurnalist, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin, Gürcüstan Jurnalistlər Federasiyasının, Gürcüstan Ümummilli Yazıçılar İttifaqının, Gürcüstan Yazıçılar Birliyi Azərbaycanlı Yazarlar Qrupunun üzvü, Gürcüstan Milli Ədəbiyyat Akademiyasının həqiqi üzvü (2002), filologiya elmləri doktoru (2004), professor (2010) — Ulu Borçalımızın görkəmli alimlərindən, dəyərli ziyalılarından və tanınmış qələm sahiblərindən biridir. Onun zəngin ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığı, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti milli ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Şurəddin Bahyəddin oğlu Məmmədli (Məmmədov – Qarapapaq) 1956-cı il fevralın 28-də qədim Borçalı mahalının Bolus bölgəsində, indiki Gürcüstanın Bolnisi rayonundakı Kolagir kəndində anadan olub. 1973-cü ildə doğma kəndindəki orta məktəbi bitirib və A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (sonralar S.S.Orbeliani adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universiteti, hazırda isə İlya Universiteti adlanan ali təhsil müəssisəsi) filologiya fakültəsinin Azərbaycan bölməsinə daxil olub. 1978-ci ildə həmin bölməni fərqlənmə diplomu ilə bitirib.

Həmin il Gürcüstan Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin Azərbaycan dilində verilişlər redaksiyasında tərcüməçi kimi əmək fəaliyyətinə başlayıb. 1984-cü ilədək hər gün saat 19:30–20:00-dək Azərbaycan dilində efirə çıxan "Danışır Tbilisi" verilişinin hazırlanmasında böyük əmək sərf edib.

1984-cü ildə görkəmli filosof və ictimai xadim mərhum professor Teymuraz Cəfərli Tbilisidə Azərbaycan dilində nəşr olunan yeganə mətbuat orqanı olan "Sovet Gürcüstanı" qəzetinin redaktoru təyin olunduqdan sonra, qəzetin formatı genişləndirildi, dövriliyi və ştatları artırıldı. Ş.Məmmədli də həmin redaksiyaya dəvət olunub. O, 1984–2006-cı illərdə "Sovet Gürcüstanı" (1991-ci ildən "Gürcüstan") qəzetinin ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət bölməsinin müdiri vəzifəsində çalışıb.

Eyni zamanda, Şurəddin Məmmədli bir müddət ali təhsil aldığı A.S.Puşkin adına (sonralar S.S.Orbeliani adına) Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərüb. 1994–1997-ci illərdə Bakıda nəşr olunan "Azərbaycan" qəzetinin, 1997–2007-ci illərdə isə "Şərqin səsi" (Bakı) qəzetinin Gürcüstan üzrə nümayəndəsi olub.

1999–2004-cü illərdə Tbilisi Humanitar Universitetində dosent vəzifəsində çalışıb. 2004-cü ildə ona İ.Cavaxişvili Tbilisi Dövlət Universitetinin professor sertifikatı verilib. 2004–2006-cı illərdə Tbilisi Dövlət Universitetinin Kvemo-Kartli (Marneuli) filialında, 2007–2010-cu illərdə isə Türkiyənin Qars Kafkas Universitetində fəaliyyət göstərüb. 2010-cu ildə Heydər Əliyev adına Gürcüstan Azərbaycan Tədris Universitetində tam professor seçilib.

Şurəddin Məmmədli Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetində müəllim, Tbilisi Humanitar Universitetində kafedra müdiri işlədiyi illərdə pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, Borçalışünas alim kimi elmi fəaliyyətini də davam etdirib. O, bu qədim diyarın tarixi, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların tarixi, etnoqrafiyası, mədəni-sosial-iqtisadi həyatı haqqında bir sıra dəyərli tədqiqat əsərləri yazıb.

Ardıcıl şəkildə akademik elmi tədqiqatla məşğul olan Şurəddin Məmmədli 1988-ci ildə "19-cu yüzil Gürcü mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını Bakıdakı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda

müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alıb. Daha sonra “Borçalı Ədəbi Mühiti (1920-ci ilə qədər)” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını 2004-cü ildə eyni institutda müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsini qazanıb.

Borçalının tarixi, dünəni və indiki vəziyyətini araşdıran, Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi-mədəni əlaqələrinə dair onlarla kitabın, məqalələrin və publisistik yazıların müəllifi olan Şurəddin Məmmədli işgüzar və zəhmətkeş tədqiqatçı-alim kimi tanınıb. Onun əsərləri — “*Paralanmış Borçalı*”, “*Alın yazımız*”, “*Borçalı ədəbi mühiti*”, “*Ədəbi Borçalı*”, “*Qarapapaq eli*” (Azərbaycan dilində), “*Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi ənənələri*”, “*Səhnə ülfətimizdən*” (gürcü dilində) — həm Azərbaycan, həm Gürcüstan elmi dairələrində yüksək qiymətləndirilmişdir.

2002-ci ildə Gürcüstan–Azərbaycan ədəbi-mədəni münasibətlərin tədqiqi, elmi-ədəbi əlaqələrin inkişafı, gürcü klassiklərinin Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə tərcüməsi sahəsindəki xidmətlərinə görə Şurəddin Məmmədli Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadzenin sərəncamı ilə Gürcüstanın ali dövlət mükafatı olan “*ლორესტა*” (“*Ləyaqət*” / “*Şərəf*”) ordeni ilə təltif olunub. Həmin il o, həmçinin Gürcüstan Milli Ədəbiyyat Akademiyasının həqiqi üzvü — akademik seçilib.

2004-cü ildə elmi fəaliyyətindəki uğurlarına görə “Qızıl Kitab” və Borçalı mükafatına layiq görüldü. 2009-cu ildə Türkiyənin TuranSAM (Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi) beynəlxalq hakemli jurnalının elmi şurasına üzv seçilib.

2010-cu ildən elmi-pedaqoji fəaliyyətini ömür-gün yoldaşı, Gürcüstanda Azərbaycan dilli təhsil tarixinin tədqiqatçısı, pedaqoji elmlər namizədi, dosent Gülnarə Qocayeva-Məmmədova ilə birlikdə Türkiyənin Ardahan Universitetində Çağdaş Türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümünün kafedra müdiri vəzifəsində davam etdirir. 2019-cu ildə elmi araşdırmalarına görə “Türk Dünyasına Hizmet” mükafatı ilə təltif olunub.

Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sahəsində bir sıra sanballı kitab, monoqrafiya və məqalələrin müəllifi olan məşhur Borçalışünas Şurəddin Məmmədli gənclik illərindən zəhmətkeş araşdırmaçı, prinsipial tədqiqatçı, həqiqətsevər jurnalist və bacarıqlı publisist kimi tanınıb.

SSRİ-nin son illərində Ermənistanın Azərbaycana torpaq iddiaları açıq müstəviyə keçəndə Şurəddin Məmmədli doğma yurdu Borçalı haqqında uzun illər arxivlərdən topladığı materialları ümumiləşdirərək 1991-ci ildə “*Paralanmış Borçalı*” adlı ilk kitabını oxuculara təqdim edib. Kitab qısa müddətdə oxucular və geniş ictimaiyyət arasında böyük maraq doğurub.

Borçalı haqqında yazdığı kitabda şair Abbas Abdullanın ön sözündə qeyd olunur: “*Borçalı Güney Qafqazda ən qədim insan məskənlərindən biridir. Bu torpağın ilk sakinləri bizim ulu əcdədlərimiz olub... Qarapapaqlar miladdan əvvəl bu torpaqlara həyat gətirmiş, tarixdə oğuz, qıpçaq, tərəkəmə, yörük adları ilə Doğu Anadolunun da ilk sahibləri olaraq tanınmışlar... Bunların hamısı bu günkü Azərbaycan türklərinin soy-kökündə möhkəm yer tutub. Beləliklə Borçalıyı Borçalı edən bir xalq bu gün öz dədə-baba yurdunda sıxışdırılır, diskriminasiyaya məruz qalır*” (Məmmədli, 1991, s. 3).

Qədim vaxtlardan müstəqilliyini qoruyub saxlayan igid Qarapapaqların yurdu Borçalı mahalı XVIII əsrin əvvəllərində Gəncə bəylərbəyliyi tərkibində olmuşdur.

Bəs necə olub ki, Borçalı paralanıb? Borçalının yarısı nə vaxt, niyə və kimlər tərəfindən Ermənistana verilib? Bu suallar tarixi ədalət baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sualların cavablarını, eləcə də Borçalı mahalının uzaq və yaxın keçmişini oxucular 1991-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuş “*Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan–Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi*” kitabında tapa bilirlər (Borçalı, 1992).

Kitab qısa müddətdə oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış və respublika mətbuatında bir neçə müsbət rəy çap olunmuşdur. Müəllifi Borçalının yurdsevər övladı, Azərbaycan–Gürcüstan mədəni, tarixi və ədəbi əlaqələrinə dair məqalələri, şeirləri, gürcü ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri, elmi və publisistik yazıları ilə tanınan, “*Gürcüstan*” qəzetinin ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət bölməsinin müdiri, filologiya elmləri namizədi Şurəddin Məmmədlidir. Kitabın rəyçisi tarix elmləri namizədi Nəsim Nəsimzadə, redaktoru isə Firudin Ağazadə olmuşdur (Borçalı, 1992).

İlk tiraj qısa müddətdə satıldığı üçün “*Paralanmış Borçalı...*” kitabı 1995-ci ildə Bakıda 15 min nüsxə ilə təkrar nəşr olunmuşdur. 2008-ci ildə isə kitab İranda fars dilində “*Paralanmış Borçalı:*

Qarapapaq Cümhuriyyəti” adı ilə çap olunaraq Ş.Məmmədlinin araşdırmalarının daha geniş oxucu kütləsinə çatması təmin edilmişdir.

1997-ci ildə müəllifin *“Alın yazımız”* adlı ikinci kitabı işıq üzü görmüşdür. Tiflisdə fəaliyyət göstərən *“Dayaq”* cəmiyyətinin səfərişi və Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor Valeh Hacıyevin redaktorluğu ilə Gürcüstanın *“Samşoblo”* (*“Vətən”*) Nəşriyyatında çap olunan bu kitabda qədim Borçalı mahalının tarixi keçmişi, dünəni və bugünü əks olunmuşdur. Burada bir çox fakt və sənəd ilk dəfə oxuculara təqdim edilmiş, Borçalı mahalındakı mədəni-sosial-iqtisadi həyat işıqlandırılmışdır.

Kitabın beş bölməsi — *“Əzəli qaynaqlar”*, *“Orta yüzillər”*, *“On səkkizinci yüzil”*, *“On doqquzuncu yüzil”* və *“İyirminci yüzil”* — oxucuya geniş informasiya təqdim edir və müəllifin zəhmətinin bəhrəsini göstərir (Borçalı, 1997).

Şurəddin Məmmədlinin digər əsərləri arasında *“Borçalıda sular axar...”*, *“Alın yazımız. Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi, mədəni-ədəbi irsi”*, *“Gürcüstanın xalq artisti İbrahim İsfahanlı”* (1997) və *“Səhnə ülfətimizdən”* (1998) kitabları xüsusi qeyd edilməlidir. Bu əsərlər Gürcüstanda Azərbaycan Türk teatrının mənzərəsini tam təsəvvür etməyə imkan verən dəyərli tədqiqat əsərləri kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

“Gürcüstanın xalq artisti İbrahim İsfahanlı” kitabında Tiflis Azərbaycan peşəkar teatrının formalaşmasında, kollektivin dövlət statusu almasında, aktyor ansamblının sənətkarlıq səciyyələrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan İbrahim Hüseyn oğlu İsfahanlı (1897–1967) haqqında geniş məlumat verilir. Qeyd olunur ki, o, rəsmi teatr təhsili almamış, lakin səhnənin hər bir incəliyini fitrətən duyaraq ifa etmiş, mətanət və sənət məhəbbəti ilə bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlmişdir.

Ş.Məmmədlinin *“Səhnə ülfətimizdən”* (1998) kitabında isə 1898-ci il yanvarın 31-də M.F.Axundovun komediyasının tanınmış gürcü şairi və ictimai xadimi Akaki Seretelinin (1840–1915) Tiflisdə gürcü teatr səhnəsində oynanılmasının 100 illiyinə dair araşdırmalar təqdim olunur.

2002-ci ildə gürcü dilində Tbilisidə çap olunan *“Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi əənələri”* əsərində türk dünyasının klassik dastanları (*Dədə Qorqud*, *Koroğlu*, *Aşıq Qərib*) və XVI–XX əsrlərdə Borçalıda yaşamış azərbaycanlı şair, nasir, dramaturq və publisistlərin əsərləri ilə Gürcüstan folkloru arasındakı əlaqələr işıqlandırılmışdır. Məsələn, Məhəmməd Sadiq Yadigar oğlu Borçalı süvarilərinə sərkərdəlik etmiş və Azərbaycan tarixi ilə bağlı mühüm rol oynamışdır (Məmmədov, 07.03.2002).

Bu tədqiqatlar Şurəddin Məmmədlinin Borçalı və Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların tarixi, mədəni və ədəbi irsini öyrənməkdəki xidmətlərini nümayiş etdirir və onun əsərləri həm elmi, həm də publisistik baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Alimin Tbilisidəki gürcü dilində çapdan çıxan *“Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi əənələri”* (*“საქართველოს აზერბაიჯანელთა ლიტერატურული ტრადიციები”*) adlı əsəri gürcü elmi ictimaiyyəti tərəfindən də müsbət qarşılanmışdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Nodar Canaşia və tarix elmləri namizədi, dosent Otari Tabusadze həmin araşdırmalar haqqında belə yazmışlar: *“Boynumuza almalıyıq ki, bizimlə eyni torpaqda, eyni günəş altında, eyni dərd-sərlə, eyni sevincə güzəran keçirən yüz minlərlə azərbaycanlı əhalimizin ədəbi-mədəni həyatı haqqında çox az bilgiyə malikik. Məhz Şurəddin Məmmədlinin gürcüçə çap olunmuş bu kitabı bizə həmin sahədə əhəmiyyətli və önəmli məlumatlar verir. Diqqətə layiqdir ki, Gürcüstan azərbaycanlılarının aşıq sənəti bütün Türk aləmində ən öncül yer tutur.”* (Əbdülrəhmanlı, 2025)

Ş.Məmmədlinin *“Borçalı ədəbi mühiti: qaynaqları, təşəkkülü, inkişafı (1920-ci ilə qədər)”* kitabı 2000-ci ildə, *“Ədəbi Borçalı: Bədii ədəbiyyatda Borçalı mövzusu (1920-ci ilə qədər)”* kitabı 2002-ci ildə Bakıda çap olunmuşdur.

“Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi əənələri” (gürcü dilində: *“საქართველოს აზერბაიჯანელთა ლიტერატურული ტრადიციები”*) 2002-ci ildə, *“Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu (1920-ci ilə qədər)”* 2003-cü ildə, *“Borçalı-Ahıska-Kars ortaq ədəbi arealı”* 2004-cü ildə, *“Kələminə min şükür... Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi əənələrində dini motivlər”*, *“Gürcüstan Azərbaycanlıları. Gürcüstanda Azərbaycan türkləri məskunlaşan inzibati-ərazi vahidləri”* (statistik-bilgi kitabı) 2006-cı ildə Tbilisidə işıq üzü görmüşdür.

Gürcüstandakı Azərbaycan ədəbi mühitinin dolğun mənzərəsini, qazanılmış uğurlarını gözlərimiz önündə canlandıran həmin kitablar da oxucular və elmi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

Şurəddin Məmmədli 2006-cı ildə Tbilisidə yayımlanmış Gürcüstanda Azərbaycan türkləri məskunlaşan inzibati-ərazi vahidləri" adlı statistik-bilgi kitabı ilə isə təssübkeş ziyalı missiyasını gerçəkləşdirmişdir. Nəşrdə ən qədim dövrlərdən 2000-ci illərədək Gürcüstandakı varlığımızla bağlı yığcam ensiklopedik bilgiler verilmiş, sanki bölgədəki Türk ruhu pasportlaşdırılmışdır.

2010-cu ildən qardaş Türkiyənin Ardahan Universitetində çalışan dəyərli soydaşımız, tanınmış şair-jurnalist, görkəmli Borçalışünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Şurəddin Məmmədlinin 2016-cı ildə Mərkəzi Almanyada yerləşən "Lambert Academic Publishing" isimli Uluslararası yayınevi tərəfindən "Gürcistan Azeri Türklerinin Aşık Şiiri Gelenekleri" adlı monoqrafik kitabı işıqüzü görmüşdür. "Kitapda Borçalı'da ortaya çıkan ezel, özel, güzel aşık sanatı ürünleri incelenmektedir." (Məmmədli, 2016)

2018-ci ildə Bakıda Akademik Mədəd Çobanov adına Beynəlxalq Xeyriyyə Fondu tərəfindən görkəmli Borçalışünas-alim, tanınmış ədəbiyyatşünas, istedadlı şair-tərcüməçi, Gürcüstan Milli Ədəbiyyat Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Şurəddin Məmmədlinin "19-cu yüzil Azərbaycan Gürcü teatr ülfəti" adlı yeni monoqrafiyası nəfis şəkildə çap olunaraq oxuculara təqdim olunmuşdur.

Fondun sayca 11-ci nəşri olan bu kitabda müəllif – akademik Şurəddin Məmmədli oxucuları Tiflis Azərbaycan teatrının ilk addımları, Axundzadənin "Lənkəran Xanının Vəzirinin Sərgüzəşti" komediyasının Gürcü səhnəsində tamaşası xüsusunda önəmli faktlarla bilgiləndirir.

Bakıdakı "Borçalı" nəşriyyatında işıqüzü görən, ilkin məxəzlər çoxsaylı arxiv sənədləri, Tiflisdə Azərbaycan, gürcü və rus dillərində nəşr olunan qəzet və dərgilərin materialları, xatirələr və başqa qaynaqlar olan kitabın elmi redaktorları Prof. Dr. Mədəd Çobanov və Dos. Dr. Gülnara Qocayeva, nəşiri isə Dr. Müşfiq Borçalıdır.

Kitab "On söz"dən, iki bölümdən və "Sonuc"dan ibarətdir.

Müəllifin "Ön söz"də yazır: "1980-2000-ci illərdə elmi dissertasiya mövzumla ilgili Gürcüstanın və Azərbaycanın arxivlərini, qəzetlərini, jurnallarını birər birər irdələyərkən Azərbaycan Gürcü teatral əlaqələrinə aid də çoxsaylı materiallar toplamışdım. Bu materiallar işığında bir neçə məqalə dərc etdirmişəm. Bu mövzuda kitab da yayınlamaq istəyirdim. Üzərində daha ciddi işləmək inadıyla kitabın nəşri bu günə qədər yubanmışdır. Adından bəlli olduğu kimi, əsərimizin mövzusu zaman və içerik müstəvisindən konkrətdir, yalnızca 19-cu yüzilin ikinci yarısını, yalnızca Azərbaycan və Gürcü xalqları teatr əlaqələrini əhatə etməkdədir." (Məmmədli, 2002, s. 3)

Müəllif daha sonra qeyd edir ki, həmin dövrdəki ədəbiyyat-incəsənət əlaqələrinin diqqətəlayiq iki önəmli faktı - Tiflisdə Azərbaycanca ilkin tamaşalar və Azərbaycan klassik dramnəvisi Mirzə Fətəli Axundzadənin ölümsüz komediyasının gürcü ünlü şairi Akaki Seretelinin tərcüməsində gürcücə səhnələşdirilməsi önə çəkilməkdədir. Məxəzlər isə sözü keçən dövrə aid Tiflisin, qismən də Bakının arxivlərindəki önəmli sənədlər, Tiflisin Azərbaycanca, gürcücə, rusça dövrü qəzetləri, jurnallarıdır. O cümlədən, Gürcüstan Milli Arxivinin, Gürcüstan Dövlət Teatr Muzeyinin, Gürcüstan Milli Əlyazmalar Mərkəzinin, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun ilgili materialları, Tiflisdə gürcü dilində yayınlanmış "Akakis Tviuri Krebuli", "Droeba", "İveria", "Kvali", "Teatri", "Tsiskari", "Tsnobis Purtseli", Azərbaycan dilində yayınlanmış "Kəşkül", "Ziya", rusca yayınlanmış "Kavkaz", "Novoe Obozrenie", "Tiflisskiy Listok" və digər mətbuat orqanlarının ilgili yazıları araşdırmaya cəlb edilib.

Müəllif ön sözünü belə tamamlayır: "Mövzuya ilişkin təməl tədqiqatlar incələmə süzgəcindən keçirilməkdədir. Dolayısıyla, hörmətli ustad professor Abbas Hacıyevin Tiflis Azərbaycan teatrının fəaliyyətiylə ilgili kitablarının, məqalələrinin güncəlliyini xüsusi vurğulayaraq, bu mövzuda araşdırmalarımın, incələmələrimin sonucunu qiymətli oxucuların, mütəxəssislərin təqdirinə təqdim etməkdəyəm."

Kitabın “Tiflisdə Azərbaycan Teatrının qədəmləri” adlanan birinci bölümündə Gürcüstanda Azərbaycan xalq teatri gələnləri, Tiflisdə Azərbaycanca başlanğıc tamaşaları, Tiflis Azərbaycan səhnəsinin ilkin repertuarı, Tiflisli ilk səhnə fədakarlarımız haqqında məlumat verilir.

“Axundzadənin “Xanın vəziri” əsəri gürcü səhnəsində” adlanan İkinci bölümündə isə “Xanın Vəziri”nin gürcücə səhnə həlli, “Xanın Vəziri” tamaşasını gerçəkləşdirənlər haqqında ətraflı məlumat diqqətə çatdırılır, “Axundzadə gürcü mətbu teatr tənqidi meyarında” mövzusu ilk dəfə olaraq elmi tədqiqata cəlb olunur.

Hər iki bölümünün sonunda həmin bölümə aid mənbə və məxəzlərin siyahısı əlavə olunan kitab müəllifin “Sonuc”u ilə tamamlanır.

Professor qələmdaşımız ömrünün missiyasını bununla da bitmiş saymamış, Gürcüstandakı varlığımızın faktoqrafik sübutlarıyla zəngin araşdırmalarını daha geniş arealda oxuculara təqdim etmişdir. “Gürcüstan'da Türk edebiyatı” (Ərzurum, 2018), “Azərbaycan ədəbiyyatı Gürcü mətbuatında (1850-1905)” (Ankara, 2022), “Gürcüstan-Azərbaycan teatr dostluğu (XIX yüzil)” (Ankara, 2024) və s. monoqrafiyaları, hər şeydən əvvəl, məhz bu cəhətdən dəyərlidir.

Akademik Şurəddin Məmmədlinin 2022-ci ildə işiqüzü görmüş “Azərbaycan ədəbiyyatı gürcü mətbuatında (1850-1905)” adlı monoqrafiyası (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022, 150 s.; Elmi redaktor: Gülnara Qoca Məmmədli) müəllifin 1988-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda müdafiə etdiyi (PhD) dissertasiyası əsasında hazırlanmışdır. Kitabda 1850-1905-ci illər Tiflis gürcü dilli dövrü mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ilgili yazılar elmi irdələməyə, araşdırmaya cəlb edilir. Həmin materiallar işığında ədəbi əlaqələrimizin əhatəli bir mənzərəsi göz önündə canlandırılır. Xoş məramlı gürcü ictimaiyyətinin Azərbaycan xalqına, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına rəğbətini ifadəsi əyani olaraq gürcü mətbuatında seyr edilir.

Həmmüəllifi olduğu “Türkiyə Türkçesi - Azərbaycan Türkçesi faridə sözcükler (Ankara, 2023) sözlüyü praktiki önəmiylə diqqəti çəkir Formaca eyni, manaca müxtəlif sözlər təkcə danışqda və yazıda deyil, tərcümədə də tez-tez qarşımıza çıxır, çox zaman yanlış anlaşılmalara səbəb olur. Böyük zəhmət tələb eləyən bu iş də məhz həmin yanıldıcı kəlmələri ehtiva eləyir.

Qeyd edək ki, Borçalıda doğulub boya-başa çatan, uzun müddət Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Gürcüstan” qəzetində və Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetdə çalışan, hazırda isə elmi-pedaqoji fəaliyyətini Türkiyənin Ərdahan Universitetində davam etdirən, Akademik Mədəd Çobanov adına Beynəlxalq Xeyriyyə Fondunun Türkiyə Respublikasındakı nümayəndəliyin rəhbəri, filologiya elmləri doktoru, professor, Gürcüstan Milli Ədəbiyyat Akademiyasının akademiki Şurəddin Məmmədli bu gün də elmi araşdırmalarında Borçalı ədəbiyyat mühitini və Azərbaycan-gürcü ədəbiyyat-mədəniyyət əlaqələrini irdələməkdədir. O, elmi toplantılarda, beynəlxalq elmi konfranslarda və simpoziumlarda fəal iştirak edir. Çox saylı elmi məruzələri ilə həmişə alimlərin diqqətini özünə cəlb edən Ş.Məmmədlinin Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və s. ölkələrin bir çox elm ocaqlarında, ali təhsil müəssisələrində nəşr olunan “Elmi əsərlər”ində, elmi-ədəbi-populyar jurnallarda və elmi məcmuələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda yayımlanan “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Qobustan”, “Prometey”, “Çıraq”, “Borçalı” jurnallarında, “Şərqi səsi”, “Ziya”, “Təhsil” və s. qəzetlərdə, Gürcüstanda yayımlanan “Droşa” (Bayraq), “Qarapapaqlar”, “Dədə Qorqud”, “Meydan” və s. jurnallarda, “Dan Ulduzu”, “Çənlibel”, “Ədəbi Gürcüstan” və s. məcmuələrdə, Türkiyədə yayımlanan “TuranSAM”, “Pir-osmani”, “Azərbaycan Kültür Dergisi”, “Bizim Ahıska”, “Türkçe Eğitim, Kültür, Edebiyat”, Belgü və s. elmi dərgilərdə, elmi-publisistik jurnallarda və ədəbi məcmuələrdə toplam 100-dən çox araşdırma məqaləsi dərc olunmuşdur. Həmin elmi və elmi publisistik araşdırmalarına və elmi uğurlarına görə dəfəflərlə mükafatlar qazanmışdır.

Şurəddin Məmmədlinin yaradıcılığının başlıca yönlərindən biri də Borçalıda yaşayıb-yaratmış maarifçilərin, şairlərin, yazıçıların, publisistlərin, el şairlərinin, aşığıların hayatını və əsərlərini araşdırmaqdır. Bakıda işıq üzü görən “Borçalı aşığı” (həmmüəllif, 2005) toplusu, həmçinin, “Azərbaycan klassik ədəbiyyatının Tiflis nüsxələri”, “Azərbaycan poeziyasında Novruz”, “Aşıq Şenlik və Borçalı”, “Kəpənəkçi Emin Ağa”, “Şair Zabit kimdir?”, “Ziya Borçalı və cüng-bayazı”, “Borçalı ədəbi mühiti: qaynaqları, inkişafı”, “Gürcüstanda aşıq sənətinin öncülləri”, “Gürcüstanda

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı məsələləri", və s. kimi sanbalı elmi məqalələriylə məhz bu missiyanı da böyük bacarıqla yerinə yetirmişdir.

Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçısı və təbliğatçısı, tanınmış şair-tərcüməçi Ş.Məmmədlinin özünün də qeyd etdiyi kimi, coğrafi durumumuzun, iqlim ortamımızın oxşarlığı, eyniliyi minillərin işıq, su, hava, torpaq qonşuları olan bu iki xalqı çox vaxt əkin-biçində, yaylaq yerində, qışlaq yolunda görüşdürmüş və bu, onların bədii sözündə də səsləşmə doğurmuşdur. Bizdə "Gün, çıx, çıx" mərasim nəğməmiz olduğu kimi, gürcülərdə də "Mze, amodi, amodi", yəni eynilə "Gün çıx, çıx" nəğməsi var. Gürcülərin əzəl əkin-biçin, süfrə nəğmələrində Gəncə, Bakı, Göy Xəzər adları tez-tez keçir. Qədim bir gürcü xalq mahnısında belə deyilir: "Tatarits şeni dzmaa", yəni "Azərbaycanlı da sənin qardaşıdır". Özünün tədqiqat əsərlərində bu cür oxşar ifadələrin, səsləşmələrin qarşılıqlı olduğunu vurğulayan, "Avesta" və gürcü tədqiqatçısı, "12-ci Yüzyıldə gürcü şairi Şota Rustaveli və Novruz", "Akaki Sereteli Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında" və s. məqalələri ilə Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinə böyük töhfələr verən Şurəddin Məmmədli həm də təcrübəli tərcüməçi kimi tanınır. Bədii tərcümə sahəsində xüsusi xidmətləri olan M.H.Bəxtiyarlı, D.Kərəm, D.Əliyeva, V.Rüstəməzadə, Ə.Saracılı, M.Çobanov, S.Süleymanlı, H.Vəliyev, Ə.Binnətoğlu, İ.İsmayılzadə, A.Abdulla, E.Borçalı yolunu sonralar E.Elsevər, N.Nəsibzadə, V.Hacıyev, İ.Məmmədli, N.Əbdülrəhmanlı, E.Əlləzoğlu, O.Kazımlı və başqaları ilə yanaşı Şurəddin Məmmədli də böyük bacarıqla davam etdirmiş, onun gürcü dilindən etdiyi tərcümələri iki qardaş xalq arasındakı mənəvi körpünü bir qədər də möhkəmləndirmişdir. Bütün bunlar isə Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri və bədii tərcümə məsələləri baxımından problemin öyrənilməsi üçün qarşımızda geniş imkanlar açır. Gürcüstanda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı kimi, burada tərcümə sahəsində atılmış addımlar, görülmüş işlər, nəşr olunmuş kitablar geniş və hərtərəfli təhlil aparmaq üçün materiallarla zəngindir və bütün bunlar problemin öyrənilməsində böyük rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçısı və təbliğatçısı, tanınmış ədəbiyyatşünas-alim və tərcüməçi Şurəddin Məmmədlinin də əməyi danılmazdır.

Şurəddin Məmmədli istər Gürcüstanda, istər Azərbaycanda, istərsə də qardaş Türkiyədə həm də istedadlı şair kimi tanınır. Onun «Qarapapaq» təxəllüsü ilə yazdığı bir-birindən gözəl, neçə-neçə lirik, oxunaqlı və «Cəngi» ruhlu şeirləri «Çəsmə» (1980), «Dan ulduzu» (1987, 1989, 1990), «Ağır elli Borçalı» (1990), «Dağlar dərdə düşsə...» (1992), «Addımlar» (1996, 1997), "Ədəbi Gürcüstan" (2007, 2012), "Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası- Borçalı" (2008), "Sazlı-sözlü Başkeçid" (Bakı, 2015-2025), "Sazlı-sözlü Borçalı" (Bakı, 2015-2025), "Bolnisi: dünən və bu gün" (Bakı, 2015-2025), "Zirvə" (Bakı, 2015-2025) və s. ədəbi məcmuələrdə, qəzet və jurnallarda işıq üzü görüb. Seçmə qoşqularından ibarət olan "Borçalıda sular axar..." adlı kitabını 1997-ci ildə Tbilisidə oxucuların ixtiyarına verib. Müqəddəs Ata Yurduna, doğma Ana Vətəninə, elinə-obasına qırılmaz tellərlə bağlı olan şair şeirləri ana Kürün, Anaxatırın pıçıltıları kimi lirikdir. O, heç vaxt, heç zaman qışqırmır. Qədim bir elin istər sevincli, istərsə də kədərli dünyasından həmişə pıçıltı ilə söhbət açır... O pıçıltılarda xalqımızın minillik yaddaşı var, insanın əhədini kəsən ayrılıq var, şipşirin qovuşma arzusu var. Elə buna görə də kitab qısa bir vaxtda oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanıb.

Orda - burda torpaq da bir, çay da bir,
Orda - burda qış da eyni, yay da bir,
Orda - burda haray da bir, hay da bir,
Anadan ayrılmış baladır yurdum!..

Orda - burda Kür adında sonam var,
Orda - burda Qarayazı uzanar,
Orda - burda qovuşuqdur şah dağlar,
Anadan ayrılmış baladır yurdum!

Ana Dilini, Ana Vətəninini, Ata Yurdunu, Doğma Kəndini, Müqəddəs Ocağını, Bərəkətli Torpağını, Müdrik Xalqını, Sevimli El-obasını böyük sevgi və məhəbbətlə tərənnüm edən Şurəddin Məmmədlinin yaradıcılığının əsas mövzusunı da məhz elə Borçalı və Borçalılar, Azərbaycan və Azərbaycançılıq, Turan və türkçülük təşkil edir.

Göz açır dünyaya insan beşikdə,
Analar laylayla durur keşikdə...
Müqəddəs beşikdir sevdiyim Vətən,
Qoynunda uyuyan bir körpəyəm mən!

Yaxud:

Bilmirəm, bu şəri necə yazardım,
Öz duyğu odumda alışmasaydım,
Yəqin kəsə yolu çoxdan azardım,
Mən yurdum naminə çalışmasaydım!

- deyən şairin «Şərq», «Babəkər», «Vətən», «Yarandım ki...», «Düşünək dünyanın taleyini biz» və s. şeirləri də bu qəbildəndir.

Yaşadığı ömrü bəzən səssiz, bəzən coşqun çaya bənzədən, amalının nəhəng dənizlərə qovuşmaq olduğunu söyləyən şair Şurəddin Məmmədli (Qarapapaq) əslində, həyatın "bir kərə zildən oxumaq" olduğunu gözəl dərk eləyir. Bu isə şəxsiyyət, yaradıcı insan yetkinliyinin bariz əlamətidir:

Ağırdır gileyin ömürdən, ildən,
Şam kimi əridin göz görə-görə.
Oxudun, oxudun bir kərə zildən,
Qu quşları sayaqtaq birca kərə... ("Gürcüstan" q., 2025)

1993-cü ildə Borçalıda Azərbaycan - türk mənşəli toponimlərin – min illərlə yaşı olan yer-yurd adlarımızın "millətçi-şovnistlər" tərəfindən haqsız olaraq «gürcüləşdirilməsi» əməliyyatına qarşı həyəcan təbili çalan Şurəddin Qarapapaq yazır:

Bu torpaqda ocaq mənim,
Od mənimdir, dəymə ona!
Bu torpaqda ağac mənim,
Ot mənimdir, dəymə ona!

Kök atdığım yurddu bu yurd,
Hər qəbirdə dərd uyuyur,
Nər-nər oğullar böyüyür,
Dad mənimdir, dəymə ona!

Tanrı şahid, elat qədim,
Bu elatda qıryat qədim,
Bu kənd qədim, bu ad qədim,
Ad mənimdir, dəymə ona! (Məmmədli, Ş. Borçalıda sular axar... 1997)

Göründüyü kimi, Ş.Qarapapağın şeirlərində sanki bir «Cəngi» ruhu var. “Onun lirik məni yeri gələndə qalxıb kükrəməyi, öz haqqımı istəməyi, sinəsini şərə qalxan eləməyi də bacarır.” (Əbdülrəhmanlı, 2025, s. 6)

Şair «Haqqım, hey!...» şeirində yazır:

Xalqa qəsd olardımı?
Haqqa qəsd olardımı?
Qulaqların kardımı,
Ədalət, hey!... Haqqım, hey?!

Azadlıq! Adın şirin.
Azadlıq! Dadın şirin.
Gözündən vurub şərin
Hayqırım, hey... qalxım, hey!..

Lal olmaq çox çətinidir,
Mən ac, sən tox - çətinidir.
Güvəncim Qeyrətimdir,
Taleyim, hey... talxım, hey!..

Diksin, a dünya, diksin,
Səksən, a dünya, səksən
Sənsən, a dünya, sənsən
Savırım, hey... salgım, hey!..

Şəhidlərim - anddımı?
Sabahım əyandımı
Axır ki, oyandımı
Millətim, hey... xalqım hey!

Şurəddin Məmmədlinin «Haydı, qoç Koroğlu, haydı» sərlövhəli şeirində çağırış, haray, ruh daha güclüdür:

Nəvələrin düşüb dara,
Haydı, qoç Koroğlu, haydı!
Qövr eləyir dərin yara,
Hoydu, qoç Koroğlu, hoydu!..

Çənlibəldə duman, çəndi,
Andımız Torpaq, Vətəndi,
Nər igidlər himə bənddi,
Huy de, qoç Koroğlu, huy de!

Dəliləri başına yığ,
Telli sazı köksünə sıx,
Haqqı çağır, nahaqqı yığ,
Hay de, qoç Koroğlu, hay de!
Haydı, qoç Koroğlu, haydı!

Nəticə

Ulu Borçalımızın görkəmli alimləri, dəyərli ziyalıları və istedadlı qələm sahibləri arasında özünün səsi, nəfəsi, zəngin ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığı, həmçinin, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə seçilən tanınmış akademik Şurəddin Məmmədli zəhmətkeş alim, təcrübəli müəllim, bacarıqlı publisist, prinsipial jurnalist, peşəkar tərcüməşi olmaqla yanaşı, həm də tanınmış şairdir. Elini-obasını sevən, xalqına, millətinə, torpağına vurğun olan şairin poeziya yaradıcılığı da geniş və zəngindir. O, öz el-obasının dünəni və bu günü dərinlən öyrənən şairə sözsüz ki, doğma yurdunun sabahı da yaxşı məlumdur. Elə buna görə də Şurəddin Məmmədli (Qarapapaq) sevimli yurddaşımız, akademik Kamal Talıbzadənin yubileyi günündə deyilmiş «Kəhkəşan» şeirini bu sözlərlə tamamlanmışdır:

Axar sular
bir də axar.
Borçalıda
körpə-körpə oğulların
hərəsi bir Nəriman,
hərəsi bir Şaiqdir,
hərəsi bir Kamaldır,
Kamal müəllim!

Bu günümüzün, sabahımızın Nərimanlarına, Şaiqlərinə, Kamallarına arxalanan şair «Var olacaqam» şeirində necə də gözəl deyir:

Köküm - Qarapapaq,
Köçüm - qara torpaq,
Ovqatım pakdı, pak,
Nərəm, nər olacam.

Duruşum saz üstə,
Yadam kinə, qəsdə,
Halal-hümmət dosta
Yaram, yar olacam.

Borçalı - öz yurdum,
Burda binə qurdum,
Səf-səf durur ordum,
Varam, var olacam!

Var ol, şair! Sağ ol, şair! Yaşa, şair! Yarat, şair!
Yaşa ki, yarat ki, Ana Vətənimiz, Ata yurdumuz – Ulu Borçalımız da yaşasın!..
Sən Borçalısız, Borçalı sənsiz olmasın!..

2026-cı il fevralın 28-də hazırda qardaş Türkiyədə, Ardahan Universitetində çalışan dəyərli söydaşımız, vətənpərvər, yurdsevər, qayğıkeş və xeyirxah insan, dostcanlı ağsaqqal, tanınmış şair-jurnalist, təcrübəli tərcüməçi, görkəmli Borçalışünas-ədəbiyyatşünas alim, Gürcüstan Milli Ədəbiyyat akademiyasının akademiki filologiya elmləri doktoru, professor Şurəddin Məmmədlinin anadan olmasının 70 yaşı tamam olur.

Biz də fürsətdən istifadə edərək, çox hörmətli ziyalımız akademik Şurəddin Məmmədlini qarşıdan gələn 70 illik Yubileyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona uzun ömür, möhkəm cansağlığı, şəxsi həyatında, çoxşaxəli ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığında, həmçinin, elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar arzulayırıq!

Ədəbiyyat

1. Borçalı (Çobanlı), M. (1992, 24 yanvar / 6 fevral). *Paralanmış Borçalı...* (eyniadlı kitabə rəy). *Azərbaycan müəllimi*; 20 Yanvar qəzeti.
2. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq Mədədoğlu. (1994). *Çağdaş Borçalı Ədəbi Məktəbi*. Azərbaycan nəşriyyatı, 94–98, 146, 201.
3. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. (1990/1996). *Ağır elli Borçalı* (“Dədəm Qorqud keçən yerdi bu yerlər...”).
4. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. (1996/2014/2015). *Bu Dostluğun yaşı çox...* (Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri).
5. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. (1997, sentyabr). Yeni nəşrlər. *Təhsil* qəzeti, №95.
6. Borçalı (Çobanlı), Müşfiq. (1997/1998/2000/2006). *Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı* (“Ziya”dan “Çənlibel”ədək).
7. Borçalı, Müşfiq (Çobanov Müşviq Mədəd oğlu). (2016). *Gürcüstanda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf meylləri (1960–2010)*. Dissertasiya, AMEA, 166
8. Borçalı, Müşfiq (Çobanov Müşviq Mədəd oğlu). (2016). *Gürcüstanda Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf meylləri (1960–2010)*. Avtoreferat, AMEA, 30
9. Əbdülrəhmanlı, Nəriman. (2025, 17–23 oktyabr). Yaddaş və Alın yazısı (Ş. Məmmədli 70). *Gürcüstan* qəzeti, 6.
10. Həbibbəyli, İsa. (2004). *XX əsrin əvvəl-ləri Azərbaycan yazıçıları*. Nurlan, 4.
11. Məmmədli (Qarapapaq), Ş. (1997). *Borçalıda sular axar...* (Seçmə qoşqular).
12. Məmmədli, Ş. (1991/1995). *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci ildə Ermənistan–Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi*.
13. Məmmədli, Ş. (1997). *Alın yazımız: Gürcüstan azərbaycanlılarının tarixi, mədəni-ədəbi irsi*. 104.
14. Məmmədli, Ş. (2000). *Borçalı ədəbi mühiti: Qaynaqları, təşəkkülü, inkişafı (1920-ci ilə qədər)*. Elm, 224.
15. Məmmədli, Ş. (2007, May 5). Tarix boyunca Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri. *Qarapapaqlar*.
16. Məmmədli, Ş. B. (2002). *Ədəbi Borçalı: Bədii ədəbiyyatda Borçalı mövzusu (1920-ci ilə qədər)*. Borçalı, 92.
17. Məmmədli, Ş. B. (2003). *Azərbaycan ədəbiyyatının Borçalı qolu*. 228.
18. Məmmədli, Ş. B. (2006). *Gürcüstan Azərbaycanlıları: Gürcüstanda azərbaycan türkləri məskunlaşan inzibati-ərazi vahidləri*. 112.
19. Məmmədli, Şurəddin. (1987, 7 iyul). İlyanın “İveriya”sı və Azərbaycan ədəbiyyatı. *Sovet Gürcüstanı* qəzeti.
20. Məmmədli, Şurəddin. (1991, 25 iyul). Gürcü ədəbiyyatından daha bir ərmağan. *Gürcüstan* qəzeti.
21. Məmmədli, Şurəddin. (2016). *Gürcüstan Azeri Türklerinin Aşık Şiiri Gelenekleri*. Lambert Academic Publishing.
22. Məmmədov, Şahismayıl. (2002, 06 iyun). Soydaşımız Gürcüstanın ali mükafatına layiq görülmüşdür. https://azertag.az/xeber/soydasimiz_gurcistan_ali_mukafatina_layiq_gorulmusdur-962786
23. Məmmədov, Şahismayıl. (2002, 07 mart). Gürcüstan azərbaycanlılarının ədəbi ənənələri. *AzərTAc*. https://azertag.az/xeber/gurcistan_azerbaycanli-larinin_ede-bi_--eneneleri-882488
24. Məmmədov, Şahismayıl. (2002, 10 oktyabr). Soydaşımız Gürcüstan Milli Akademiyasının həqiqi üzvüdür. https://azertag.az/xeber/soydasimiz_gurcistan_milli_akademiyasinin_heqiqi_uzvudur-968399

Daxil oldu: 18.07.2025

Qəbul edildi: 21.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/47-51>

Fatima Valiyeva

Baku Slavic University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0000-0002-7081-5374>

veliyeva.veliyeva2018@mail.ru

Conceptual Metaphor Variation in English and Azerbaijani Aphorisms: Traditional vs. Digital Contexts

Abstract

This paper investigates the evolution of conceptual metaphors in English and Azerbaijani aphorisms, contrasting traditional expressions with their digital adaptations. Grounded in Lakoff and Johnson's (1980) Conceptual Metaphor Theory (CMT), the study examines how metaphors such as "Life is a journey" and "Time is money" are recontextualized in online discourse. The analysis compares 100 aphorisms (50 traditional and 50 digital) from English and Azerbaijani sources, focusing on metaphorical structure, cultural embodiment, linguistic creativity, and communicative function. Findings reveal that English aphorisms tend to emphasize individualism, efficiency, and humor, whereas Azerbaijani aphorisms prioritize collectivism, morality, and social harmony. In digital environments, both languages display metaphorical hybridization—traditional wisdom reshaped through digital irony, meme culture, and brevity. The study argues that digital communication not only reshapes metaphorical cognition but also reinforces underlying cultural schemata through new modes of expression. Overall, the research contributes to cross-cultural metaphor studies, translation theory, and intercultural communication by revealing how conceptual mappings evolve dynamically across linguistic, cultural, and technological boundaries.

Keywords: *aphorism, cognitive linguistics, cultural identity, digital discourse, proverb, wisdom*

Fətimə Vəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-7081-5374>

veliyeva.veliyeva2018@mail.ru

İngilis və Azərbaycan aforizmlərində konseptual metaforaların variasiyası: Ənənəvi və rəqəmsal kontekstlərin müqayisəsi

Xülasə

Bu məqalə ingilis və Azərbaycan aforizmlərində konseptual metaforaların təkamülünü araşdırır, ənənəvi ifadələri onların rəqəmsal uyğunlaşmaları ilə müqayisə edir. Tədqiqat Lakoff və Johnsonun (1980) *Konseptual Metafora Nəzəriyyəsinə* (CMT) əsaslanaraq "Həyat bir səyahətdir" və "Zaman puldur" kimi metaforaların onlayn diskursda necə yenidən kontekstuallaşdırıldığını təhlil edir. Təhlil ingilis və Azərbaycan mənbələrindən 100 aforizmi (50 ənənəvi və 50 rəqəmsal) əhatə edir və metaforik quruluş, mədəni məzmun, dil yaradıcılığı və kommunikativ funksiya kimi aspektlərə yönəlir. Nəticələr göstərir ki, ingilis aforizmləri fərdiyyətçiliyi, səmərəliliyi və yumoru ön plana çəkdiyi halda, Azərbaycan aforizmləri kollektivlik, mənəviyyat və ictimai harmoniyanı vurğulayır. Rəqəmsal mühitlərdə hər iki dildə metaforik hibridləşmə müşahidə olunur — ənənəvi müdriklik rəqəmsal ironiya, mem mədəniyyəti və qısaltmalar vasitəsilə yenidən formalaşır. Araşdırma göstərir ki, rəqəmsal kommunikasiya yalnız metaforik təfəkkürü dəyişmir, həm də mövcud mədəni sxemləri yeni ifadə vasitələri ilə gücləndirir. Ümumilikdə, tədqiqat konseptual xəritələrin linqvistik, mədəni və texnoloji sərhədlər boyunca dinamik şəkildə necə inkişaf etdiyini aşkar etməklə mədəniyyətərlərarası metafora tədqiqatlarına, tərcümə nəzəriyyəsinə və mədəniyyətlərarası ünsiyyətə töhfə verir.

Açar sözlər: *aforizm, koqnitiv dilçilik, mədəni kimlik, rəqəmsal diskurs, atalar sözü, müdriklik*

Introduction

Aphorisms are concise, memorable expressions of general truths or cultural wisdom that encapsulate collective experience, morality, and worldview. They often rely on metaphor to convey abstract meaning through concrete imagery. In both English and Azerbaijani, aphorisms have historically served as linguistic vehicles for transmitting shared values and moral codes. However, the rise of digital communication has transformed these compact expressions, generating new forms of aphoristic discourse adapted to the logic of online interaction — brevity, humor, and multimodal expressivity (Lakoff & Johnson, 1980).

Research

Comparative research into English and Azerbaijani aphorisms provides an opportunity to explore how conceptual metaphors function across distinct cultural frameworks. English aphorisms often embody Western notions of individualism and self-actualization, as in “Time is money” or “Life is a journey.” Azerbaijani aphorisms, in contrast, emphasize collective harmony, patience, and wisdom, as in “Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır” (“Speech is silver, silence is golden”) (Taghiyeva, 2015). While both traditions rely on metaphorical thinking, their conceptual domains differ according to cultural and linguistic worldviews.

The digital era further complicates this landscape. Aphorisms circulate rapidly on social media platforms, often in visually mediated or ironic formats.

This study asks:

1. How do conceptual metaphors differ between traditional English and Azerbaijani aphorisms?
2. How are these metaphors adapted in digital communication contexts?
3. What do these variations reveal about cultural cognition and metaphor evolution?

By addressing these questions, the paper contributes to ongoing debates on metaphor universality and cultural specificity (Kövecses, 2010; Musolff, 2016). It demonstrates that while conceptual metaphors are cognitively grounded, their linguistic realizations and evaluative tones are profoundly shaped by sociocultural and technological environments.

Conceptual Metaphor Theory

Lakoff and Johnson’s (1980) Conceptual Metaphor Theory posits that metaphor is not merely a stylistic device but a fundamental mechanism of thought. Through systematic mappings between source and target domains, humans conceptualize abstract experiences in terms of more concrete ones. Thus, “Time is money” translates temporal experience into an economic model, reflecting Western capitalist ideology. Similarly, “Life is a journey” frames existence as a linear progression toward a goal, emphasizing personal agency and forward motion.

Later scholars such as Kövecses (2010) and Gibbs (2017) have refined CMT by emphasizing embodiment — how bodily experience and environment shape metaphor selection. Cultural variation occurs when societies prioritize different source domains based on shared experience. For instance, Azerbaijani metaphors often draw from nature and morality (“Dilin sümüyü yoxdur, amma bir zərbəsi ilə öldürdüğü insan çoxdur” — *The tongue has no bones, yet it breaks the heart*), while English metaphors frequently emerge from commerce or mechanistic imagery (“Fuel your ambition”).

Musolff (2016) and Yu (2008) further argue that metaphors are discursive tools reflecting social ideologies. In this view, aphorisms serve as cultural repositories of metaphorical cognition, transmitting inherited conceptual mappings. Therefore, analyzing aphorisms provides a window into both linguistic creativity and collective cognition.

Methodology

This qualitative study adopts a comparative approach, analyzing a corpus of 100 aphorisms — 50 traditional and 50 digital — equally divided between English and Azerbaijani. Traditional aphorisms were sourced from proverb collections and linguistic studies (e.g., Taghiyeva, 2015; Hazrati et al., 2022), while digital aphorisms were collected from social media platforms such as X (formerly Twitter), Instagram, and local Azerbaijani forums.

The analysis proceeded in three stages:

1. **Identification of metaphors** — isolating key conceptual mappings (e.g., LIFE IS A JOURNEY, SILENCE IS GOLD).
2. **Cross-linguistic comparison** — examining how equivalent metaphors manifest in each language.
3. **Contextual interpretation** — analyzing shifts in metaphorical function between traditional and digital contexts.

Data were coded for metaphor type (ontological, structural, orientational), communicative purpose, and stylistic features (parallelism, irony, multimodality). While translation inevitably mediates meaning, bilingual consultation ensured cultural and linguistic validity (Alizade, 2024).

Limitations include the small corpus size and potential overlap between aphorisms and proverbs. Nonetheless, this methodology offers rich qualitative insight into metaphorical transformation across media and cultures.

Discussion

1. Traditional Aphorisms

Traditional English aphorisms often conceptualize life and time through the metaphors of journey, economy, and mechanics. Expressions like “Life is a stage” or “Knowledge is power” encapsulate Enlightenment rationalism and the Protestant work ethic (Brookes & Etkina, 2007). These metaphors value progress, control, and efficiency — key dimensions of individualist societies (Hofstede, 2011).

In contrast, Azerbaijani aphorisms privilege moral and relational domains. “Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır” and “Qarğa qarğanın gözünü çıxarmaz” (“A crow will not peck out another crow’s eye”) emphasize wisdom, discretion, and communal solidarity (Taghiyeva, 2015; Hazrati et al., 2022). Structural features such as alliteration and rhythm enhance memorability (Asadova, 2024).

Conceptually, Azerbaijani metaphors tend to derive from embodied morality — using physical imagery to represent ethical judgment. The tongue and heart symbolize speech and emotion, linking verbal restraint to virtue. English metaphors, by contrast, tend to externalize agency and productivity, reflecting individual responsibility.

2. Digital Aphorisms

Digital media have transformed both the form and function of aphorisms. Online discourse favors brevity, irony, and visual metaphor, resulting in hybrid expressions that merge traditional wisdom with internet culture.

In English digital spaces, metaphors are often self-referential or humorous:

“If time is money, I’m broke.”

“Life update: buffering...”

Such expressions parody traditional metaphors, signaling skepticism toward conventional wisdom. Risch (2008) observes that digital metaphors frequently blend textual and visual elements, turning abstract thought into interactive meaning.

Azerbaijani digital aphorisms adapt traditional values to contemporary concerns. Examples include “Sükut modundayam” (“I’m in silence mode”) and “Həyat offline deyil” (“Life isn’t offline”), which merge moral restraint with technological language. While humor and modern slang appear, respect for social values persists. Taghiyeva (2015) notes that Azerbaijani discourse retains formal and ethical tones, even in digital formats.

Across both languages, metaphor hybridization emerges as a defining feature. Traditional schemas like LIFE IS A JOURNEY are reinterpreted through digital metaphors of connectivity (“Life is loading...”), reflecting new cognitive environments shaped by technology.

Cross-Cultural Insights

Comparing English and Azerbaijani digital aphorisms reveals how cultural cognition guides metaphorical adaptation. English digital metaphors emphasize individuality, humor, and temporal anxiety, while Azerbaijani ones foreground emotional intelligence, social harmony, and moral reflection.

This variation aligns with broader cultural patterns: Western societies tend toward low-context communication — explicit, self-oriented, and analytical — whereas Azerbaijani culture remains high-context, valuing implicit meaning and collective identity. Consequently, even in digital adaptation, metaphorical thinking remains culturally anchored.

The study also highlights a growing metaphorical convergence: global digital discourse introduces shared metaphors of speed, connection, and data flow. Yet these universal elements coexist with local reinterpretations, producing what Kövecses (2015) terms *contextual variation* — the dynamic interplay between global cognition and local experience.

The findings have several implications for applied linguistics and intercultural communication:

1. Translation Studies: Translating metaphoric aphorisms requires attention to both conceptual mapping and cultural resonance. Literal translation often distorts meaning; functional equivalence better preserves cognitive and affective impact.

2. Language Education: Teaching metaphor awareness fosters deeper understanding of cultural values embedded in language. Contrasting English and Azerbaijani metaphors can enhance bilingual learners' pragmatic competence.

3. Digital Communication: Recognizing the cultural roots of digital metaphors can improve intercultural interaction online, reducing misunderstanding and promoting empathy across linguistic communities.

By linking metaphor, culture, and technology, this study shows that digital discourse is not culturally neutral — it reproduces and reshapes traditional cognitive structures in new semiotic environments.

Conclusion

This study demonstrates that conceptual metaphors in English and Azerbaijani aphorisms evolve in response to changing communicative contexts. Traditional forms emphasize core cultural values — individual success in English, moral integrity in Azerbaijani — while digital forms hybridize these frameworks through irony, humor, and technological imagery.

Although digitalization alters surface expression, it does not dissolve cultural metaphor systems. Instead, it generates new blends that reflect both global digital culture and enduring national identities. Future research might employ corpus linguistics or psycholinguistic methods to trace generational shifts in metaphor comprehension across languages.

Ultimately, conceptual metaphors remain a powerful lens for understanding how human cognition, culture, and technology co-create meaning in an increasingly interconnected world.

References

1. Alizade, G. I. (2024). Parallelism with common and non-common words in Azerbaijani proverbs and sayings. *Krakowskie Studia Malopolskie*, 2(42), 120–131.
2. Asadova, N. (2024). The phonetic phenomena in the proverbs and phraseological units in the Azerbaijani, Russian, and English languages. *Terminology Issues*, 1(2024), 1–10. <https://dergipark.anas.az/index.php/term/article/view/2636>
3. Brookes, D. T., & Etkina, E. (2007, 10 april). *Using conceptual metaphor and functional grammar to explore how language used in physics affects student learning*. *arXiv*.<https://arxiv.org/abs/0704.1319>
4. Gibbs, R. W. (2017). *Metaphor wars: Conceptual metaphors in human life*. Cambridge University Press.
5. Hazrati, Y., Yousefirad, F., Rovshan, B., & Ahmadkhani, M. (2016). The study of polysemy in the framework of cognitive semantics in Azerbaijani Turkish. *International Journal of English Linguistics*, 12(2), 1–10. <https://doi.org/10.5539/ijel.v12n2p1>

6. Hofstede, G. (2011). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(02\)00184-5](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(02)00184-5)
<https://doi.org/10.15804/ksm20240207>
7. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A practical introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
8. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
9. Musolff, A. (2016). *Political metaphor analysis: Discourse and scenarios*. Bloomsbury.
10. Risch, J. S. (2008). On the role of metaphor in information visualization. *arXiv*.
<https://arxiv.org/abs/0809.0884>
11. Taghiyeva, U. (2015). Metaphor in Azerbaijani and Russian media discourse. *International Journal of English Linguistics*, 5(6), 141–146. <https://doi.org/10.5539/ijel.v5n6p141>
12. Yu, N. (2008). *The Chinese heart in a cognitive perspective: Culture, body, and language*. Mouton de Gruyter.

Received: 29.06.2025

Accepted: 10.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/52-57>

Könül Niftəliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-3565-5421>

kenul.nifteliyeva@gmail.com

Maral Nəcəfli

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0004-1254-4969>

maralnajafli1995@gmail.com

Gündəmin müəyyən edilməsi nəzəriyyəsi kontekstində vətəndaş jurnalistikası: Rəqəmsal iştirakın ictimai sfera üzərində təsiri

Xülasə

İnternetin geniş vüsət alması və Web 2.0 texnologiyalarının inkişafı fərdlərin aktiv informasiya istehsalçılara çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişiklik nəticəsində meydana gələn vətəndaş jurnalistikası ictimai sferada çoxsəsliliyin artmasına və alternativ perspektivlərin formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. Rəqəmsal platformaların yaratdığı imkanlar fərdi təşəbbüslərin güclənməsinə şərait yaratmış, beləliklə ənənəvi media orqanlarının informasiya axını üzərindəki inhisarını zəiflətməmiş və ictimai debatların mövzu müxtəlifliyini genişləndirmişdir. Habermasın “ictimai sfera” anlayışı çərçivəsində vətəndaş jurnalistikası fərdlərin ictimai rəyin formalaşmasında iştirak imkanlarını artıraraq demokratik müzakirə mühitinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bununla belə, rəqəmsal mühitin genişlənməsi kiberzorakılıq, dezinformasiya və sosial qütbləşmə kimi yeni riskləri də gündəmə gətirmişdir. Bu tədqiqatda vətəndaş jurnalistikasının ictimai gündəmin formalaşmasındakı rolu, rəqəmsal iştirakın ictimai sferaya təsiri və yeni media mühitində yaranan imkanlar sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: gündəmin müəyyən edilməsi nəzəriyyəsi, rəqəmsallaşma, ictimai sfera, vətəndaş jurnalistikası

Konul Niftaliyeva

Baku State University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0000-0003-3565-5421>

kenul.nifteliyeva@gmail.com

Maral Najafli

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0004-1254-4969>

maralnajafli1995@gmail.com

Citizen Journalism in the Context of Agenda-Setting Theory: The Impact of Digital Participation on the Public Sphere

Abstract

The widespread expansion of the internet and the development of Web 2.0 technologies have transformed individuals into active producers of information. As a result of this change, citizen journalism has made significant contributions to increasing polyphony in the public sphere and shaping alternative perspectives. The opportunities created by digital platforms have strengthened individual initiatives, thereby weakening the monopoly of traditional media outlets over information flows and broadening the thematic diversity of public debates. Within the framework of Habermas's

concept of the “public sphere,” citizen journalism has enhanced individuals’ ability to participate in the formation of public opinion, thus influencing the development of a democratic deliberative environment. However, the expansion of the digital environment has also brought new risks such as cyberbullying, disinformation, and social polarization. This study systematically analyzes the role of citizen journalism in shaping the public agenda, the impact of digital participation on the public sphere, and the opportunities emerging in the new media environment.

Keywords: *agenda-setting theory, digitalization, public sphere, citizen journalism*

Giriş

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, media vasitələrinin formasını dəyişdirməklə yanaşı, onların cəmiyyətdəki rolunu və əhəmiyyətini də xeyli dərəcədə artırmışdır. Media yalnız texnoloji yenilənmə ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda cəmiyyətə təsir gücünü genişləndirərək əsas informasiya mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Bir fenomenin cəmiyyətdəki əhəmiyyətinin artması, onun təsir gücündə də paralel bir yüksəlişə səbəb olur. Bu baxımdan medianın ictimai həyatdakı təsir imkanları da nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənmişdir. Medianın cəmiyyətə təsiri məsələsi 20-ci əsrin əvvəllərindən etibarən akademik müzakirələrin əsas mövzularından birinə çevrilmiş, müasir dövrdə isə bu müzakirələr daha da dərinləşərək müxtəlif sahələrə şaxələnmişdir (İplikçi, 2015, s. 21).

Bu gün artıq geniş şəkildə qəbul edilir ki, media sadəcə informasiyanı ötürən passiv bir vasitə deyil. Əksinə, o, cəmiyyətə hansı hadisələrin və mövzuların ön plana çıxarılacağını müəyyən edən, ictimai rəyin formalaşdırılmasında və yönləndirilməsində fəal rol oynayan bir ünsür funksiyası daşıyır. Mediada yayımlanan bir xəbər yalnız informasiya ötürmək məqsədi daşımır, eyni zamanda cəmiyyətin diqqətini hansı məsələlərə yönəltmək lazım olduğu barədə şüuraltı siqnallar ötürür (Güz, Hazar, & Topbaş, 2018, s. 5).

Xüsusilə “gündəmin müəyyən edilməsi nəzəriyyəsi” (agenda-setting theory) çərçivəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, medianın təsir mexanizmləri xəbərlərin təqdim olunma üslubu, istifadə edilən dil, seçilən vizual elementlər və vurğulanan məqamlar kimi bir sıra dəyişkənlər vasitəsilə insan düşüncə tərzinə və ictimai prioritetlərin formalaşmasına təsir göstərir. Məsələn, qəzetlərin birinci səhifəsində iri hərflərlə təqdim edilən başlıqlar və ya televiziya proqramlarında geniş zaman ayrılaraq müzakirə edilən mövzular cəmiyyətin gündəmini formalaşdırır və müəyyən məsələləri daha aktual mövqeyə daşıyır.

Hər gün dünyada milyonlarla hadisə baş verir. Lakin bu hadisələrin hamısının xəbər formatına salınaraq auditoriyaya çatdırılması mümkün deyildir. Hansı hadisənin xəbər dəyəri daşıyıb-daşmadığını müəyyənləşdirmək və nəticə etibarilə yayımlamaq prosesi, medianın yerinə yetirdiyi bir növ “filtrləmə funksiyası”nın nəticəsi kimi ortaya çıxır (Kuyucu, 2016, s. 328). Fərqli media platformalarında eyni hadisələrin müxtəlif sıralarda təqdim olunması, eyni hadisənin fərqli təqdimat formaları ilə çatdırılması və bəzi hallarda, ümumiyyətlə xəbər axınında yer almaması bu filtrləmə mexanizminin konkret təzahürləri kimi qiymətləndirilə bilər.

Başqa sözlə desək, media qurumları auditoriyaya sadəcə “günün ən mühüm” hadisələrini obyektiv şəkildə təqdim etməirlər. Əksinə, öz informasiya siyasətlərinə, ideoloji mövqelərinə və strateji maraqlarına uyğun şəkildə hadisələri “ələkdən keçirir”, seçilmiş mövzulara müəyyən öncəlik verir və onları spesifik redaktə çərçivəsində auditoriyaya təqdim edirlər. Bu seleksiya prosesinin nəzəri əsasını Kurt Levin tərəfindən irəli sürülən “qapı gözetçiliyi” (gatekeeping) anlayışı təşkil edir (Dearing & Rogers, 1996, p. 11).

Tədqiqat

Qapı gözetçiləri, yəni jurnalistlər, redaktorlar və digər qərarverici media əməkdaşları informasiya axınıni idarə edərək, hansı hadisənin xəbərə çevriləcəyinə, hansının isə diqqətdən kənarda qalacağına qərar verirlər. Hətta ilkin mərhələdə hadisə yerinə müxbir göndərilib-göndərilməməsi qərarı belə bu filtrləmə prosesinin bir hissəsi olaraq meydana çıxır. Bu səbəbdən ictimaiyyətin hansı mövzulardan xəbərdar olub-olmaması və hansı hadisələrə diqqət yetirib-yetirməməsi birbaşa şəkildə bu qapı gözetçilərinin seçimləri və prioritetləri ilə formalaşır.

Filtrləmə prosesi nəticəsində auditoriyaya təqdim olunan xəbərlər, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif təqdimat üslublarının təsiri altında cəmiyyətin gündəminin formalaşmasında əsas rol oynayan amillərdən birinə çevrilir. Bu kontekstdə medianın cəmiyyət üzərindəki təsir gücünü izah edən ən mühüm nəzəriyyələrdən biri 1972-ci ildə McCombs və Shaw tərəfindən irəli sürülmüş “Gündəmin müəyyən edilməsi nəzəriyyəsi”dir (McCombs & Shaw, 1972).

Bu nəzəriyyənin əsas tezi ondan ibarətdir ki, media hansı mövzuya nə qədər çox yer verirsə, ictimaiyyətin həmin mövzuya verdiyi əhəmiyyət də buna mütənasib şəkildə artır. Başqa sözlə, media ictimaiyyətə birbaşa olaraq “nə düşünməli” olduğunu diktə etməsə də, “nə haqqında düşünməli” olduğunu formalaşdırır. Məsələn, əgər müəyyən bir dövr ərzində iqlim dəyişikliyi haqqında ardıcıl və intensiv xəbərlər verilir və bu mövzu geniş şəkildə işıqlandırılırsa, ictimai rəy bu məsələnin aktuallığına daha çox fokuslanır və onu gündəmin prioritet mövzularından biri kimi qəbul etməyə başlayır.

Gündəmin müəyyən edilməsi nəzəriyyəsi öz daxilində iki səviyyəyə bölünür. Birinci səviyyə, hansı mövzuların ictimai gündəmdə ön plana çıxarılacağını müəyyən edir, yəni hansı hadisə və problemlərin ictimaiyyətin diqqətinə təqdim olunacağını formalaşdırır. İkinci səviyyə isə həmin mövzuların hansı aspektlərinin vurğulanacağını və hansı xüsusiyyətlərin qabardılacağını müəyyən-ləşdirir (McCombs, Lopez-Escobar & Llamas, 2000, p. 78). Məsələn, işsizlik probleminin gündəmə gətirilməsi birinci səviyyəyə aiddirsə, bu problemin səbəbləri kimi pandemiya, iqtisadi siyasət səhvləri və xarici sərmayənin azalması kimi faktorların vurğulanması ikinci səviyyə təsirini əks etdirir. Beləliklə, media yalnız bir mövzunun önə çıxarılmasında deyil, eyni zamanda həmin mövzuya yanaşma tərzinin formalaşdırılmasında da mühüm rol oynayır.

Medianın gündəmi müəyyən etmə gücü ən parlaq şəkildə demokratik ölkələrdə siyasi rəqabətin ən yüksək həddə çatdığı seçki dövrlərində özünü göstərir. Belə dövrlərdə siyasətçilər və siyasi partiyalar media ilə qurduqları əlaqələr və həyata keçirdikləri ideoloji təbliğat vasitəsilə cəmiyyətin gündəmini müəyyən dərəcədə dəyişdirə və istədikləri istiqamətə yönləndirə bilirlər (Yaylagül, 2006, p. 70). Bu mərhələdə medianın rolu yalnız hansı mövzunun ön plana çıxarılacağını seçməkdən ibarət deyil; eyni zamanda, həmin mövzunun hansı prizmadan, hansı çərçivədə və hansı narrativlə təqdim ediləcəyini də formalaşdırmaqdır (McCombs, 2005, p. 549; Erdoğan, 2011, s. 50).

Əslində, gündəmin müəyyən edilməsi prosesi yalnız medianın birtərəfli təsiri ilə izah oluna bilməz. Bu kontekstdə formalaşan nəzəri müzakirələrdə “media–siyasət–cəmiyyət” üçlüyü arasındakı qarşılıqlı təsir münasibətlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Amerikalı mütəxəssislər James W. Rogers və Everret Dearing tərəfindən irəli sürülən modellərə əsasən, media gündəmi ictimai gündəmə, ictimai gündəm siyasi gündəmə, siyasi gündəm isə yenidən media gündəminə təsir edir (Dearing & Rogers, 1996, p. 5). Bu qarşılıqlı təsir dövrəsi dinamik və çoxistiqamətli bir münasibətlər sisteminə əsaslanır. Hansı ünsürün digərinə daha çox təsir etdiyi, bu təsirin istiqaməti və gücü məsələləri isə hələ də akademik müzakirələrin aktual mövzudur və bu sahədə yekdil bir qənaət formalaşmamışdır.

Bununla belə, xüsusilə internetin meydana çıxması və yeni medianın inkişafı ilə bu tarazlıqda ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Artıq cəmiyyət yalnız passiv bir informasiya qəbuledicisi kimi çıxış etmir, əksinə aktiv bir aktor olaraq gündəmin formalaşdırılması prosesinə müdaxilə edir və bəzi hallarda bu prosesdə dominant mövqe qazana bilir. Sosial media platformaları vasitəsilə fərdlər və qruplar öz gündəmlərini formalaşdırır, geniş kütlələrə çatdırır və ictimai diskursun istiqamətinə təsir göstərirlər.

15-ci əsrdə Johannes Gutenbergin hərəkətli metal hərflərlə çap texnologiyasını ixtira etməsi ilə informasiya sahəsində başlanan demokratikləşmə prosesi, internetin meydana çıxması ilə özünün zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Gutenbergin texnoloji yeniliyi, mətnlərin sürətli və geniş miqyasda yayılmasına imkan yaratmaqla informasiya üzərindəki elitar nəzarəti zəiflətməmiş və biliklərin daha geniş ictimai təbəqələrə çatdırılmasına şərait yaratmışdı. Lakin bu transformasiya internetin geniş ictimaiyyətin istifadəsinə açılması ilə tamamilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur (Rosen, 2008, p. 168; Nazlı, 2019, s. 980–981).

İnternet fərdləri yalnız passiv informasiya istehlakçıları olmaqdan çıxaraq, aktiv informasiya istehsalçıları və paylayıcıları rolunu mənimsəməsinə şərait yaratmışdır. Başqa sözlə, insanlar sadəcə

“oxuyan”, “dinləyən” və ya “izləyən” subyektlər olmaqdan çıxmış, eyni zamanda “yazan”, “paylaşan” və “şərh edən” iştirakçılara çevrilmişdir. Web 2.0 texnologiyalarının inkişafı isə bu transformasiyanı daha da gücləndirərək, istifadəçi iştirakına əsaslanan, interaktiv, çevik və çoxsəsliliyi ön plana çıxaran yeni media anlayışının formalaşmasına zəmin hazırlamışdır.

Bu yeni kommunikasiya konfigurasiyası çərçivəsində, bir çox peşə sahəsi kimi jurnalistika da dərin struktur dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Ənənəvi jurnalistikanın sərhədləri genişlənmiş, “vətəndaş jurnalistikası” kimi yeni anlayışlar yaranmışdır. Vətəndaş jurnalistikası adı vətəndaşların informasiya istehsalı və ictimai diskursun formalaşması proseslərinə bilavasitə qatıldığı bir jurnalizm forması olaraq meydana çıxmışdır.

“Vətəndaş jurnalistikası” (citizen journalism) termini fərdi vətəndaşların hadisə yerlərindən birbaşa məlumat ötürməsi, şəxsi müşahidə və təcrübələrini paylaşması, eləcə də alternativ ictimai gündəmlər formalaşdırması imkanını ifadə edən yeni bir informasiya istehsalı modelini təsvir edir (İrvan, 2021). Bu modelin mahiyyəti informasiya axınının artıq yalnız peşəkar jurnalistlərin inhisarında qalmaması, sosial media istifadəçilərinin də aktiv şəkildə xəbərlərin yaradılması və yayılmasında iştirak etməyə başlaması ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, hər bir fərd potensial jurnalistə çevrilərək informasiya ekosisteminə fəal rol oynaya bilər.

Ənənəvi medianın zaman-zaman görməzlikdən gəldiyi hadisələr, məsələn, su basqınları, polis zorakılığı və ya seçki pozuntuları vətəndaş jurnalistlər tərəfindən sosial mediada işıqlandırıldıqda, geniş ictimai rezonans doğura bilər. Bu ictimai təzyiq nəticəsində əsas media orqanları da həmin mövzuları gündəminə daxil etməyə məcbur qalır. ABŞ-də “Black Lives Matter” hərəkatının qlobal miqyasda yayılmasında X (Twitter) və Facebook kimi platformalarda yayımlanan canlı görüntülərin və şəxsi hekayələrin rolu bu prosesin konkret bir nümunəsi kimi göstərilə bilər (Nazlı, 2019).

Amerikalı media nəzəriyyəçisi Jay Rosen vətəndaş jurnalistikasını “oxucunun vətəndaş olaraq informasiya istehsalında iştirak edən aktiv bir subyektə çevrilməsi” kimi xarakterizə edir (Sağır, 2015, s. 4). Bu yanaşma, jurnalistikanın yalnız peşəkar fəaliyyət sahəsi olmaqdan çıxaraq, ictimai məsuliyyət daşıyan hər bir fərdin iştirak etdiyi açıq və dinamik bir fəaliyyət növünə çevrildiyini göstərir.

Beləliklə, vətəndaş jurnalistikası yeni medianın təqdim etdiyi texnoloji imkanlar və müxtəlif platformalar vasitəsilə alternativ medianın bir forması kimi fərdlərin həm əsas media qurumlarının, həm də cəmiyyətin gündəminin formalaşdırılmasında rolunu ön plana çıxarır. Başqa sözlə, ənənəvi media sisteminə hökm sürən hegemonik strukturun, yəni informasiya axınının əsasən idarəedicilərin maraqları və prioritetləri çərçivəsində yönləndirilməsinin qarşısında vətəndaş jurnalistikası, demokratik cəmiyyətin əsas elementi olan xalqın siyasi və sosial proseslərdə daha fəal iştirakını təmin edən dinamik bir güc kimi çıxış edir (Bağardı, 1999, s. 96; McCombs, 2005, p. 549).

İnformasiya axınının şaxələnməsi nəticəsində təkcə dominant media tərəfindən diqqətə çatdırılan mövzular deyil, uzun müddət görməzlikdən gəlinən və ya marjinallaşdırılan məsələlər də ictimaiyyətin gündəminə daxil olur. Sosial media platformaları və fərdi təşəbbüslər vasitəsilə formalaşan ictimai təzyiq, bu mövzuların görünürlük qazanmasına və hətta onların həlli istiqamətində konkret addımların atılmasına zəmin yaradır. Belə bir konfigurasiya şəraitində ictimai rəy artıq sadəcə media orqanlarının istiqamətləndirdiyi passiv bir refleks deyil, əksinə çoxistiqamətli və qarşılıqlı təsirə əsaslanan dinamik bir sistem xarakteri daşıyır (Ergürel, 2013).

Bu kontekstdə, vətəndaş jurnalistikası, eyni zamanda ictimai sferanın yenidən formalaşdırılmasının əsas aparıcı qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Fərdlər sadəcə informasiya istehlakçıları olmaqdan çıxaraq, şəxsi təcrübə, müşahidə və dəyərləri əsasında ictimai diskursun formalaşmasında birbaşa iştirakçı statusu əldə edirlər. Beləliklə, informasiya axınında daha geniş sosial təbəqələrin səsi eşidilir, ictimai prioritetlərin müəyyən olunmasında daha demokratik və çoxsəslili bir struktur meydana gəlir.

Vətəndaş jurnalistikasının yüksəlişini Jürgen Habermasın irəli sürdüyü “ictimai sfera” anlayışı çərçivəsində təhlil etmək mümkündür. Habermasa görə ictimai sfera, cəmiyyət üzvlərinin ictimai məsələlər haqqında sərbəst şəkildə fikir mübadiləsi apardığı, ortaq mövqelərin formalaşdığı və ictimai rəyin təşəkkül tapdığı interaktiv bir sosial məkandır (Habermas, 2015, p. 95; Dağtaş, 2014, s.

59). Bu konsepsiya, fərqli sosial qrupların bir araya gələrək rasionallığa əsaslanan müzakirə yolu ilə ortaq ictimai maraqları müəyyənləşdirməsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə vətəndaş jurnalistikası, alternativ perspektivlərin ifadə olunması, müxtəlif mövzuların gündəmə gətirilməsi və çoxsəsliliyin təşviq edilməsi vasitəsilə ictimai sferanın genişlənməsinə və dərinləşməsinə mühüm töhfə verir.

Ənənəvi medianın və siyasət elitasının nəyi və necə gündəmə gətirəcəyini müəyyən etdiyi təkqütblü informasiya modelindən fərqli olaraq, vətəndaş jurnalistikası vasitəsilə ictimai müzakirəyə daxil olan məsələlərin spektri genişlənir. Artıq gündəmi yalnız peşəkar jurnalistlər və siyasətçilər formalaşdırmır, fərdi təşəbbüslər və sosial media vasitəsilə təşəkkül tapan müxtəlif qruplar da ictimai diskursda söz sahibi olurlar. Başqa sözlə, ictimai gündəmin formalaşması prosesində fərdlərin və qeyri-rəsmi təşəbbüslərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Antik Yunan dövləti çərçivəsindəki aqoraların funksiyasını bu gün rəqəmsal platformalar (sosial şəbəkələr, onlayn forumlar və müzakirə qrupları) yerinə yetirir. Bu platformalar müasir dövrün əsas ictimai müzakirə meydanlarına çevrilərək, ictimai rəyin formalaşdırılmasında, media və siyasət gündəminin təsirə məruz qalmasında önəmli rol oynayır. Rəqəmsal iştirak imkanlarının genişlənməsi və sosial media vasitəsilə fərdlərin öz fikirlərini sərbəst ifadə etmə imkanlarının artması vətəndaş jurnalistikasının daha da güclənməsinə şərait yaradır.

Vətəndaş jurnalistikasının inkişafı ilə insanlar informasiya istehlakçısı olmaqdan çıxaraq informasiya istehsal edən və ictimai diskursun istiqamətinə təsir edən aktiv subyektlərə çevrilir. Bu inkişaf ictimai sferada yeni dinamizmlərin meydana çıxmasına səbəb olur, informasiya axınının daha çox istiqamətli və qarşılıqlı təsirə əsaslanan bir struktura sahib olmasını təmin edir (Yaylagül, 2006).

Bununla belə, rəqəmsal mühitin təqdim etdiyi imkanlar yalnız müsbət nəticələrlə məhdudlaşmır. İctimaiyyətin daha fəal iştirak etdiyi bu yeni mühitdə kiber zorakılıq, rəqəmsal linçləmə (lynch culture) və sosial qütbləşmə kimi yeni risklər də meydana çıxır (Çakır, 2013, s. 47). Bu risklər, ictimai sferada müzakirə mədəniyyətinin bəzən pozulmasına, fərqli baxışların zorakılıqla susdurulmasına və radikal qütbləşmənin dərinləşməsinə səbəb ola bilər. Ancaq bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, sosial medianın açdığı imkanlar siyasətçilərin daha şəffaf və hesabatlı davranmasına, ictimai təzyiqlərin artmasına və lokal problemlərin qısa zamanda geniş ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmasına şərait yaradır (Sağır, 2015, s. 227).

Nəticə

Bu tədqiqat göstərir ki, rəqəmsallaşma ilə birlikdə informasiya ekosistemində köklü dəyişikliklər baş vermiş və ictimai sferanın forması, funksiyası və iştirak dinamikası əsaslı şəkildə transformasiyaya uğramışdır. İnternetin və xüsusilə Web 2.0 texnologiyalarının inkişafı ilə fərdlər aktiv informasiya yaradıcısına çevrilmiş, nəticədə ictimai rəyin formalaşmasında və ictimai gündəmin müəyyən edilməsində daha təsirli bir mövqeyə sahib olmuşlar. Bu prosesin mərkəzində isə rəqəmsal iştirak durur.

Ədəbiyyat

1. Bağardı, S. (1999). Kitle iletişim aracı olarak yerel televizyonun işlevleri. *Kurgu Dergisi*, (16), 91–109.
2. Çakır, M. (2013). Sosyal medya ve gösteri. In *Sosyal medya araştırmaları 1* (ss. 11–68). Çizgi Kitabevi.
3. Dağtaş, E. (2014). *Kamusal alan ve medya*. Ütopya Yayınevi.
4. Dearing, J. W., & Rogers, E. M. (1996). *Agenda-setting (Communication concepts)*. Sage Publications, Inc.
5. Erdoğan, İ. (2011). Gündem koyma ve saptama yaklaşımında bir araştırma geleneği ve tasarımı olarak çerçeveleme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 2(1), 48–62.
6. Ergürel, D. (2013). Teknoloji ve internetle yeniden şekillenen medya. *İletişim ve Diplomasi Dergisi*, 1(1), 167–177.
7. Güz, N., Hazar, Ç. M., & Topbaş, H. (2018). Kitle iletişimin sosyolojik fonksiyonu: Medyanın gündem kurma etkisi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (46), 1–19.
8. Habermas, J. (2015). Kamusal alan. In *Kamusal alan* (ss. 95–103). Hil Yayınları.
9. İplikçi, H. G. (2015). İletişimde temel modeller ve kitle iletişim modelleri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 7(2), 15–25.
10. İrvan, S. (2021). Yeni medya ve gazetecilik.
11. Kuyucu, M. (2016). Gündem belirleme teorisi bağlamında radyo mecrasının müzik kamuoyunu belirleme gücü. In F. Uslu (Ed.), *3rd International Conference on Education, Social Sciences and Humanities* (ss. 326–346). Ocerint Publishing.
12. McCombs, M. (2005). A look at agenda-setting: Past, present and future. *Journalism Studies*, 6(4), 543–557.
13. McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36(2), 176–187.
14. McCombs, M., Lopez-Escobar, E., & Llamas, J. P. (2000). Setting the agenda of attributes in the 1996 Spanish general election. *Journal of Communication*, 50(2), 77–92.
15. Nazlı, R. S. (2019). Değişen habercilik ve haber: Güven ilişkisi üzerine bir saha araştırması. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(2), 977–1005.
16. Rosen, J. (2008). If bloggers no ethics blogging would have failed, but it didn't. Aktaran: A. Bilmez, Yurttaş gazeteciliği kavramı, özellikleri ve tarihsel gelişimi. In B. Davulcu (Ed.), *Yurttaş gazeteciliği*. Nobel Bilimsel Yayıncılık.
17. Sağır, H. (2015). Çevreci toplumsal sosyal hareketler ve sosyal medya. *Kamu yönetiminde sosyal medya* (ss. 193–244). Palet Yayınları.
18. Yaylagül, L. (2006). *Kitle iletişim kuramları* (1. baskı). Dipnot Yayınları.

Daxil oldu: 04.07.2025

Qəbul edildi: 12.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/58-64>

Sabir Ahmadov

Baku State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0008-5261-4553>

sabir.ahmadov@bsu.edu.az

Three Communiqués and Their Impact on the Security in the Asia-Pacific Region

Abstract

This paper examines the historical context and implications of the “Three Communiqués” for the security dynamics of the Asia-Pacific region. The Asia-Pacific region (APAC) occupies a central position in both China’s and the United States’ foreign policies due to its growing strategic and economic significance. To secure its interests across the region, Washington sought to normalize relations with the People’s Republic of China (PRC), widely regarded as the most powerful and influential actor in Asia, and to mitigate potential threats emanating from its rise. Favorable geopolitical conditions for this rapprochement emerged in the late 1960s, when the ideological and political split within the communist bloc created a conducive environment for both the United States and the PRC to re-evaluate their foreign policy priorities.

For China, rapprochement with the United States offered an opportunity to counterbalance the Soviet Union and gain a strategic partner, while for the United States, it represented a means of advancing its political, economic, and security objectives in the broader Asia-Pacific region. Since the early 1970s, a series of diplomatic milestones have marked the gradual normalization of Sino-American relations, the most significant of which was the signing of three joint communiqués between the two governments in the early 1970s and 1980s. These documents—collectively known in historiography as the “Three Communiqués”—constituted the cornerstone of modern U.S.–China relations. Moreover, these communiqués played a decisive role in shaping the security architecture of the Asia-Pacific region.

Keywords: USA, PRC, China, Taiwan, APAC, Asia-Pacific, communiqué

Sabir Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0008-5261-4553>

sabir.ahmadov@bsu.edu.az

Üç kommünike və onların Asiya-Sakit Okean regionunda təhlükəsizliyə təsiri

Xülasə

Məqalədə Asiya-Sakit Okean regionunun təhlükəsizlik kontekstində Çin ilə ABŞ arasında imzalanan “Üç Kommünike”nin tarixi əhəmiyyəti və regiona təsiri araşdırılır. Asiya-Sakit Okean regionu (ASR) özünün strateji və iqtisadi əhəmiyyətinə görə ABŞ-ın xarici siyasətində mərkəzi mövqe tutur. Regiondakı maraqlarını təmin etmək üçün Vaşinqton Asiyanın ən güclü və nüfuzlu dövləti olan Çin Xalq Respublikası (ÇXR) ilə münasibətlərini normallaşdırmağa və onun artan hərbi və iqtisadi imkanlarından irəli gələn təhdidləri azaltmağa çalışır. Bu cəhətdən 1960-cı illərin sonlarında iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşması üçün əlverişli geosiyasi şərait yarandı. Belə ki, kommunist bloku daxilində yaranmış parçalanma həm ABŞ, həm də ÇXR üçün xarici siyasət prioritetlərini yenidən işləmək üçün əlverişli mühit yaratdı.

Çin üçün ABŞ ilə yaxınlaşma Sovet İttifaqını tarazlaşdırmaq və strateji tərəfdaş qazanmaq üçün fürsət təqdim edirdi, ABŞ üçün isə bu, Asiya-Sakit Okean regionunda siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik məqsədlərini həyata keçirmək üçün bir vasitə idi. 1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən Çin–ABŞ münasibətlərinin tədricən normallaşması başladı. Bu yaxınlaşmanın zirvə nöqtəsi isə 1970-ci və 1980-ci illərin əvvəllərində iki hökumət arasında üç birgə kommünikenin imzalanması olmuşdur. Qərb tarixşünaslığında bu sənədlərə ümumi ad olaraq “Üç Kommünike” deyilir. Bu sənədlər müasir ABŞ–Çin münasibətlərinin təməl daşı olmaqla yanaşı, həmçinin Asiya-Sakit Okean regionunun təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Açar sözlər: ABŞ, ÇXR, Çin, Tayvan, ASR, Asiya-Sakit Okean regionu, kommünike

Introduction

With the establishment of the People's Republic of China (PRC) in 1949, the balance of regional powers shifted in favor of the communists. The United States, as the principal opponent of the communist bloc, chose not to recognize the PRC, opting instead to maintain diplomatic relations with the Republic of China (ROC) in Taiwan. The Korean War (1950–1953), along with the First Taiwan Strait Crisis in 1954, severely exacerbated Sino-American relations. Consequently, the trajectory of relations between the PRC and the USA during the 1950s through the 1970s is commonly delineated into three primary periods (Leksyutina, 2017, pp. 12–13): the initial period (mid-1950s to late 1954), the second period (December 1954 to the mid-1960s), and the third period (the latter half of the 1960s until 1979).

While the first two phases were characterized by profound hostility, the third phase signaled the beginning of a significant rapprochement in U.S.-PRC relations. This warming trend critically influenced both the expansion of U.S. strategic interests and the maintenance of security in the APAC region. In the first phase, the U.S. adopted a policy of overt intervention in regional disputes, particularly regarding the Taiwan issue. The second phase commenced following the signing of the *Mutual Defense Treaty* between the U.S. and the ROC (Taiwan) on December 2, 1954. During this stage, the United States reinforced its position in the APAC region as the guarantor of peace and security, with the primary objective of serving as an ally in the regulation of PRC–Taiwan relations.

As for the third phase, it was marked by the development of a new approach in the U.S. attitude toward the Taiwan issue. The escalating geopolitical rivalry with the Soviet Union was a major catalyst for this shift in American foreign policy. Concurrently, the PRC also pursued normalization with the U.S., culminating in the signing of the *Shanghai Communiqué* on February 28, 1972 (Robert & Philip, 2021, pp. 26–27). This document, the first of the three key communiqués, marked a decisive initial step toward formal diplomatic relations between the U.S. and the PRC. The document formalized Washington's acceptance of Beijing's One China framework, signifying a major diplomatic concession.

Research

The establishment of diplomatic relations between the United States and the PRC in the 1970s marked a turning point in the geopolitical landscape of the APAC region. As noted by key figures like Henry Kissinger, this rapprochement between Washington and Beijing was not an abrupt occurrence but rather the result of a gradual strategic reassessment, heavily influenced by the shifting dynamics of the Cold War. The United States, preoccupied with the Vietnam conflict and challenged by growing Soviet assertiveness, sought to strategically realign its foreign policy priorities. China, concurrently, found itself increasingly isolated following the Sino-Soviet split and was therefore open to diplomatic engagement with the West.

The first major step in this process was President Richard Nixon's historic visit to Beijing in 1972, which resulted in the *Shanghai Communiqué*. This document established the principle of the “One China” policy and emphasized the necessity of peaceful coexistence (Office of the Historian). Furthermore, it laid the groundwork for future cooperation across political, economic and cultural spheres. The communiqué demonstrated that both countries recognized the strategic necessity of collaboration despite their ideological differences.

Main Part

The Sino-American diplomatic relationship entered a difficult period of confrontation following the establishment of the PRC. An early effort to normalize these relations was the initiation of the Warsaw Talks in 1958, a series of ambassadorial-level discussions between China and the United States. These talks spanned over a decade and primarily centered on the Taiwan issue. However, due to the persistent U.S. policy of intervention in the PRC's domestic affairs, a total of 136 meetings were held without yielding any significant results by 1970 (Yanting, 2021, p. 67).

The normalization of relations in the U.S.–PRC–Taiwan dynamic by the late 1960s was primarily driven by the foreign policy realignment under President Richard Nixon. However, a significant contributing factor was China's precarious geopolitical position in the late 1960s, facing dual military pressures: the Vietnam War to the south and intensifying border conflicts with the Soviet Union to the north (the Sino-Soviet split). Therefore, Mao Zedong chose to prioritize national security by adopting the classical Chinese strategic principle of “using barbarians against barbarians” and enlisting the distant rival (the U.S.) against the immediate threat (the USSR) (Kissinger, 2012, p. 202).

This shift in Mao Zedong's strategic posture toward the United States was foreshadowed as early as 1965. American journalist Edgar Snow, who had previously conducted extensive interviews with Chairman Mao in the 1930s, served as a crucial, albeit informal, mediator between the PRC and the U.S. In 1965, Mao Zedong invited Edgar Snow to Beijing and conveyed his perception of the U.S., stating:

“Naturally, I personally regret that forces of history have divided and separated the American and Chinese peoples from virtually all communications during the past 15 years. Today the gulf seems broader than ever. However, I myself do not believe it will end in war, and one of history's major tragedies.” (Ibid., p. 204).

Moreover, in this interview Mao Zedong explicitly signaled a resignation from the intrinsic communist doctrine of global revolutionary intervention, a notable departure from his rhetoric in earlier decades. He clarified the PRC's limited role in supporting global revolution:

“Wherever there is revolution, we will issue statements and hold meetings to support it... We like to say empty words and fire empty cannons, but we will not send troops.” (Ibid., p. 206).

Recognizing the escalating tension between the USSR and the PRC during the late 1960s, the U.S. leadership strategically reconsidered its policy toward the PRC and sought closer engagement. The border clashes in 1969, particularly those near Damansky Island and Lake Zhalanashkol along the Sino-Soviet frontier, further accelerated the reorientation of U.S. policy. Consequently, American diplomatic strategy centered on exploiting the Sino-Soviet split to its advantage, aiming to draw China closer into its strategic orbit as a counterweight to Soviet power.

The events of 1971 are widely regarded as the genesis of modern U.S.–PRC relations. The visit of the U.S. table tennis team to China in the spring of 1971 constituted the initial breakthrough in establishing bilateral dialogue, an event famously known as “Ping-Pong Diplomacy” (John, 2016, p. 321). Following “Ping-Pong Diplomacy”, preparations immediately began for the secret diplomatic mission led by U.S. National Security Advisor Henry Kissinger to Beijing.

Concurrently, a Chinese commission consisting of Zhou Enlai, Huang Hua and Ye Jianying formulated the key preconditions for normalization that China would present to the U.S. during the upcoming negotiations. **These demands were:**

1. Withdrawal of U.S. military forces from the Taiwan Strait and the island within a timeframe specified by China;
2. U.S. recognition of Taiwan as an integral part of Chinese territory and the Taiwan issue as an internal matter, rejecting any foreign interference (from the U.S., Japan or other powers);
3. A commitment that China was prepared to resolve the issue peacefully;
4. Abandonment of “Two Chinas” and “One China, One Taiwan” policies;
5. The inclusion of conditions beyond Taiwan, such as the gradual withdrawal of U.S. military forces from other East Asian countries (Japan and South Korea) and Southeast Asia (John, 2016, p. 322).

First Communiqué

From February 21 to 28, 1972, U.S. President Richard Nixon undertook his historic visit to China, meeting with Chairman Mao Zedong and Premier Zhou Enlai, culminating in the signing of the Shanghai Communiqué. The main principles of the Shanghai Communiqué included:

1. The belief that the development of normal diplomatic relations between the U.S. and the PRC serves the interests of all nations in the Asia-Pacific region;
2. A mutual affirmation of commitment to reducing the risk of major international military conflict;
3. A shared understanding that neither state would seek to establish hegemony in the Asia-Pacific region and a commitment to opposing efforts by any other nation to establish such dominance (American Institute in Taiwan, 2022a).

Article 11 of the Communiqué formally acknowledged the centrality of the Taiwan issue in the normalization process and its direct bearing on the future development of U.S.–PRC relations. The pivotal issue was addressed in Article 12. According to this article, the U.S. government formally acknowledged the “One China” principle, affirming that “there is but one China and Taiwan is a part of it (PRC)” (Puzynya, 2022, pp. 2–4).

Simultaneously, the U.S. government committed to the progressive withdrawal of its armed forces and military installations from Taiwan, a measure intended to reduce tensions across the Asia-Pacific and in the broader context of international relations. Crucially, while the Communiqué marked a diplomatic thaw, it contained inherent ambiguities regarding the future security status of Taiwan. The U.S. position maintained that its future policy toward Taiwan would be contingent upon the peaceful resolution of the issue by the Chinese themselves, a position often informed by domestic political and military considerations (Taiwan Relations Act, 1979).

The Shanghai Communiqué clearly outlined the respective positions of both sides. For the PRC, its importance lay in the U.S. recognition of China’s unity for the first time. For the U.S., the key point was maintaining support for the peaceful resolution of the Taiwan problem. Notably, the Communiqué intentionally omitted any detailed provisions for security cooperation between Taiwan and the U.S., which left room for future cooperative mechanisms.

Following President Nixon’s victory in the 1972 elections, the U.S. policy of engagement with the PRC remained consistent and continued to advance, contributing to the broader stabilization of the APAC region. Key diplomatic contact was largely sustained through Henry Kissinger (now U.S. Secretary of State). In 1973, Kissinger held further high-level meetings in China, including his first formal meeting with Chairman Mao Zedong on February 18, followed by subsequent consultations with Premier Zhou Enlai throughout the year. Concurrently, 1973 saw the establishment of Liaison Offices in Beijing and Washington, which effectively served as *de facto* embassies, facilitating continuous high-level communication between the two states (Vasil'yev, 2017, p. 16).

In 1974, Secretary Kissinger again visited China, at which time the Chinese side reiterated its demands for normalization, which included the following three main principles:

1. The official severance of U.S. diplomatic relations with Taiwan;
2. The termination of the Mutual Defense Treaty concluded between the United States and Taiwan in 1954;
3. The complete withdrawal of U.S. military forces from Taiwan and the establishment of full diplomatic relations with the PRC (Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China).

Second Communiqué

The discussion of these principles was interrupted by President Nixon’s resignation due to the Watergate scandal, leading to a temporary period of stagnation in U.S.–PRC relations. The dynamic shifted significantly with the 1977 election of James Carter as U.S. President. During the initial years of his administration, U.S.–PRC relations faced challenges and a brief period of uncertainty. However, momentum was restored in May 1978, when Zbigniew Brzezinski, then National Security Advisor, visited the PRC and met with Deng Xiaoping. Brzezinski signaled the U.S. readiness to accept the three principles that China had put forward in 1974. Despite certain points of contention

that required negotiation, an agreement was rapidly reached following Brzezinski's diplomatic initiative.

The intense negotiation process culminated on December 15, 1978, with the signing of the second key document on U.S.–PRC relations, officially titled the *Joint Communiqué on the Establishment of Diplomatic Relations between the United States and the People's Republic of China* (Sun, 2021, p. 4). This Communiqué stated that formal diplomatic relations between the two states would be established on January 1, 1979, effectively concluding the third phase of U.S.–PRC relations and opening a new chapter.

The key articles of the *Joint Communiqué on the Establishment of Diplomatic Relations* included:

1. The United States and the People's Republic of China formally agree to recognize each other and to establish full diplomatic relations effective January 1, 1979;
2. The U.S. government officially recognizes the PRC as the sole legal government of China;
3. Both sides reaffirm the principles of the Shanghai Communiqué and re-emphasize their shared intention to reduce the danger of international military conflict and the agreement that neither shall seek hegemony in the APAC region;
4. The U.S. government acknowledges the Chinese position that there is but one China and Taiwan is part of China (American Institute in Taiwan, 2022b).

Both states agreed to exchange ambassadors and establish embassies on March 1, 1979. In accordance with the three principles demanded by the PRC, the United States began the process of reducing its official governmental relations with Taiwan on December 31, 1978. Crucially, on January 1, 1980, the United States formally terminated the Mutual Defense Treaty concluded with the Republic of China in 1954. Yet, this termination was immediately counterbalanced by the U.S. Congress's adoption of the *Taiwan Relations Act* (TRA). This domestic law effectively replaced the former treaty, establishing a legal and political framework for continued unofficial relations and, significantly, committing the U.S. to making defense articles and services available to Taiwan. The TRA cemented the U.S. legislative commitment to Taiwan's security, demonstrating that despite normalization with the PRC, Taiwan remained a fundamental strategic interest and a central element of U.S. policy in the APAC region.

Third Communiqué

The complexities of the U.S.–PRC–Taiwan dynamic led to further tension, specifically concerning U.S. arms sales to Taiwan. This issue was addressed in the third major document, the *Joint Communiqué of August 17, 1982* (commonly known as the “August 17 Communiqué” or “Third Communiqué”).

This Communiqué synthesized the history of U.S.–PRC relations, reaffirmed both parties' positions on the Taiwan issue, and critically focused on the highly contentious arms sales. In this document, the U.S. stated its intention to gradually reduce the sale of arms to Taiwan, both in quantitative and qualitative terms, and affirmed that this reduction would be contingent on the PRC's demonstrated commitment to a peaceful resolution of the Taiwan issue. However, because the Communiqué's language was carefully imprecise and lacked mandatory, concrete timetables for the cessation of sales, it effectively allowed the U.S. to maintain significant policy flexibility.

The key articles of the August 17 Communiqué included the following agreements:

1. Both sides reaffirmed the principles governing their relationship—specifically mutual respect for sovereignty and territorial integrity, and non-interference in each other's domestic affairs—principles established in the *Shanghai Communiqué* (1972) and the *Joint Communiqué on the Establishment of Diplomatic Relations* (1979);
2. The U.S. government recognized the PRC as the sole legal government of China and reiterated that it has no intention of infringing upon Chinese sovereignty or territorial integrity, interfering in China's domestic affairs, or pursuing a policy of “Two Chinas” or “One China, One Taiwan”;
3. The improvement of the U.S.–PRC relations is deemed conducive not only to the interests of the two nations but also to global peace and stability;

4. With the goal of fostering the healthy development of the U.S.–PRC relations, maintaining global peace, and opposing aggression and expansion, both governments reaffirmed the guiding principles established in the previous two Communiqués (American Institute in Taiwan, 2022c).

Immediately following the signing of the Communiqué, on August 18, the U.S. government, under President Ronald Reagan, privately offered Taiwan the “Six Assurances” to guarantee its security, which are sometimes called “Reagan’s Six Assurances.” These assurances explicitly undercut the spirit of the August 17 Communiqué and were intended to assuage Taiwan’s fears, stating that the U.S. would:

1. Not agree to set a date for the termination of arms sales to Taiwan;
2. Not agree to prior consultation with the PRC regarding future arms sales to Taiwan;
3. Not revise the *Taiwan Relations Act*;
4. Not mediate between the PRC and Taiwan;
5. Not pressure Taiwan to enter into negotiations with the PRC;
6. Not formally recognize the sovereignty of the PRC over Taiwan (*The “Six Assurances” to Taiwan*, 1982).

Conclusion

In conclusion, the successful negotiations and adoption of the Three Communiqués were instrumental in fostering relatively stable diplomatic relations between the People’s Republic of China and the United States, thereby significantly contributing to the peace process within the Asia-Pacific region. These agreements compelled two major nuclear powers (China became one in 1964 as a result of Lop Nur testing) and former ideological rivals to acknowledge and respect each other’s core interests.

The Communiqués formally obligated both nations to avoid intervention in each other’s domestic affairs and to refrain from seeking regional hegemony. This profound shift in bilateral relations was strategically driven by external pressures: the U.S. facing setbacks in the Vietnam War and the PRC losing its principal ally due to the Sino-Soviet split. Ultimately, both states were forced to redefine their mutual perceptions.

For China, this evolving policy was anticipated, perhaps best captured by Mao Zedong’s opening address at the Eighth National Congress of the Communist Party of China:

“We must endeavour to establish normal diplomatic relations, on the basis of mutual respect for territorial integrity and sovereignty and of equality and mutual benefit, with all countries willing to live together with us in peace.” (Mao Tse-Tung, 1966).

This carefully crafted policy of engagement helped institutionalize stability. While the process was complicated by the concurrent adoption of the *Taiwan Relations Act* and the *Six Assurances*, which introduced a policy of strategic ambiguity, the foundation laid by the Three Communiqués successfully enhanced regional security and stability throughout the 1980s.

References

1. American Institute in Taiwan (2022a). *U.S.-PRC Joint Communiqué (1972)*. AIT.org.tw. <https://www.ait.org.tw/u-s-prc-joint-communique-1972/>
2. American Institute in Taiwan (2022b). *U.S.-PRC Joint Communiqué (1979)*. AIT.org.tw. <https://www.ait.org.tw/u-s-prc-joint-communique-1979/>
3. American Institute in Taiwan (2022c). *U.S.-PRC Joint Communiqué (1982)*. AIT.org.tw. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v17/d203>
4. John, W. G. (2016). *The history of the foreign relations of the People's Republic of China*. 889.
5. Kissinger, H. (2012). *On China*. Penguin Books. 604.
6. Leksyutina, YA. V. (2017). *SSHA i Kitay: linii sopernichestva i protivorechiy*. 229.
7. Mao Tse-Tung (1966). Quotations from Chairman Mao Tse-Tung (The Little Red Book).
8. Ministry of Foreign Affairs of People's Republic of China (2020). *Respect History, Look to the Future and Firmly Safeguard and Stabilize China US Relations*. <https://url-shortener.me/92S0>
9. Office of the Historian (27 February, 1972). *Joint Statement Following Discussions With Leaders of the People's Republic of China*. History.state.gov.
10. Puzynya, N. (2022). *Kitaysko-amerikanskiye otnosheniya i problema Tayvanya*. 8.
11. Robert, D. B., Philip, Z. (2021). *The United States, China, and Taiwan: A Strategy to Prevent War*. 102.
12. Sun', TS. (2021). *Politika SSHA po otnosheniyu k Tayvanyu v kontekste kitaysko-amerikanskikh otnosheniy vo vtoroy polovine KHKH – nachale XXI veka*. 7.
13. Taiwan Relations Act (10 April, 1979). *U.S. Code Title 22 Chapter 48 Sections 3301–3316*. Taiwandocuments.org. <http://www.taiwandocuments.org/tra01.htm>
14. The "Six Assurances" to Taiwan (July 1982). Taiwandocuments.org.
15. Vasil'yev, D. P. (2017). *Politika SSHA po otnosheniyu k Tayvanyu na sovremennom etape*. 81.
16. Yanting, W. (2021). *China's Strategic Transformation Toward the US in the 1970s*. *Frontiers in Sustainable Development*, Volume 1, Issue 5. pp. 65–76.

Received: 27.06.2025

Accepted: 14.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/65-69>

Günəş Məmmədova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
dissertant

<https://orcid.org/0009-0002-1296-4969>
gunes.ehmedova.89@mail.ru

Günter Qrassın *Pişik və siçan* əsərinin məzmun və ideyası

Xülasə

Məqalə Günter Qrassın yaradıcılığının əsasını təşkil edən əsərlərdən biri olan *Pişik və siçan* əsərində müharibə və müharibədən sonrakı dövərdə yaşayan insanların cəmiyyətə uyğunlaşma cəhdlərini, fərqli insanların eyni dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin qurbanına çevrilməsini əks etdirir. Məqalədə, həmçinin, müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıların araşdırmalarının nəticələri də müqayisəli şəkildə işıqlandırılmışdır. Ute Brandes, Karl Ruhleder, Farah Qamar kimi tədqiqatçıların əsərin əsas ideyası haqqında fikirləri bir-biri ilə əlaqələndirilərək öz əksini tapmışdır. Yazıcının *Pişik və siçan* əsərində yaratdığı Mahlke və Pilenz obrazlarının xarakterləri həmin dövrün hadisələri müstəvisində geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Mahlke obrazı timsalında müharibə dövründə yaşayan insanların maddi və mənəvi problemlərinin bədii ədəbiyyata gətirilməsi məhz Qrassın yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Pilenz də Mahlke və digər insanlar kimi həmin dövrün ictimai-siyasi problemlərinin qurbanı olmuşdur. Mahlke-nin yoxa çıxmasından sonra onun daxilində tüğyan edən vicdan əzabı dostu ilə bağlı xatirələrini yazıya köçürməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq Pilenzin məqsədi oxucu üçün hələ də tam aydın deyildi. Yazıçı oxucunun özünün qərar verməsini istəyirdi. Ümumiyyətlə, Günter Qrassın yaradıcılığı çoxşaxəli və bir neçə ideyanı özündə birləşdirən əsərlərdən ibarətdir. Bu səbəbdən məqalədə onun *Pişik və siçan* əsəri müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Günter Qrass, simvolizm, fərdi təcrid, sosial uyğunlaşma, dini simvollar, nasizm, Alman ədəbiyyatı

Gunesh Mammadova

Azerbaijan National Academy of Sciences
PhD student

<https://orcid.org/0009-0002-1296-4969>
gunes.ehmedova.89@mail.ru

The Plot and Central Idea of Günter Grass's *Cat and Mouse*

Abstract

The article *Cat and Mouse*, one of the key works that form the foundation of Günter Grass's creative output, depicts the attempts of people living in the war and post-war periods to adapt to society. It reflects how different individuals fall victim to the social and political events of the same era. The article also presents the results of research by scholars from various countries, discussed in a comparative manner. The views of researchers such as Ute Brandes, Karl Ruhleder, and Farah Qamar on the main idea of the work have been intertwined and reflected in the article. The characters of Mahlke and Pilenz, created by the author in *Cat and Mouse*, have been analyzed in depth within the context of the events of that era. The depiction of the material and spiritual problems of people living during the war through the character of Mahlke is a reflection of Grass's creativity in his literary works. Like Mahlke and other characters, Pilenz also became a victim of the social and political problems of that era. After Mahlke's disappearance, the turmoil of guilt within him led to the writing down of his memories related to his friend. However, Pilenz's purpose was still not fully clear to the reader. The author wished for the reader to make their own judgment. In general, Günter Grass's works are multifaceted and consist of pieces that incorporate several ideas.

Keywords: Günter Grass, symbolism, individual isolation, social adaptation, religious symbols, Nazism, German literature

Giriş

Günter Qrass yaradıcılığı XX əsr dünya ədəbiyyatında öz novatorluğu ilə möhürünü vurmuşdu. Onun əsərlərinin mövzusu və yaratdığı obrazlar ədəbi tənqid sahəsində də bir çox ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində həmin dövrə qədər alman ədəbiyyatında olan durğunluğu aradan qaldıraraq bir canlanmaya səbəb olmuşdur. Xüsusilə yazıcının *Dansıq trilogiyası* nəinki alman ədəbi dairələrində, hətta bütün dünya ictimaiyyətində böyük əks-sədaya səbəb olmuşdu.

Günter Qrassın *Dansıq trilogiyası*nın ideya və məzmun baxımından əsasını *Pişik və siçan* povesti təşkil edir. 1960-cı illərin retrospektiv baxış bucağından 1939–1944-cü illərin müharibə dönməində bir qrup gəncin həyatı təsvir olunur. Əsərin mərkəzi fiquru 1944-cü ildə müəmmalı şəkildə yoxa çıxan Joachim Mahlke-dir. Onun taleyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik müxtəlif dövrlərdə şayiələrin və miflərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Onun ən yaxın dostu və hekayənin nəqlçisi olan Pilenz Düsseldorfda katolik Koppinqhausda katib işləyərkən vicdan əzabından və günahkarlıq hisslərindən qurtulmaq üçün onun haqqında yazmağa başlayır.

Ancaq nəqlədən — Pilenzin niyyəti dəqiq şəkildə aydın olmur. Nəql prosesində Pilenz tez-tez söylədiklərini düzəldir, fərqli variantlar təqdim edir, ehtimallar irəli sürür və bəzən də əvvəl iddia etdiklərini belə inkar edir. Bununla yanaşı, o həmçinin yazıcılıq ambisiyası da nümayiş etdirir. Yazıçı mövzunu diqqətlə seçir, hadisələri bədii şəkildə əlaqələndirir, danışdıqlarına dini məna verir. Pilenz təkcə hekayənin nəql edən deyil, həm də yazıcının öz yaradıcılıq məqsədləri üçün formalaşdırdığı bir ədəbi fiqurdur (Duroche, 1994).

Tədqiqat

Pilenz hekayəni danışarkən gah həqiqəti danışır, gah da öz sözlərini dəyişir, şübhə yaradır. Bununla da yazıçı oxucuya bildirmək istəyir ki, bu obraz özü də bir bədii konstruksiyadır, real tarixi şəxsiyyət deyil. Qrass oxucunu yalnız hekayəni oxuyan və qəbul edən mövqedə qoymur. Pilenzin dediklərini gah inkar etməsi, gah düzəltməyə çalışması, gah da uydurma olduğunu etiraf etməsi oxucunu daim ayıq saxlayır. Beləliklə, oxucu mətnin həqiqiliyini sorğulamalı, müəllifin niyyətini anlamağa çalışmalı olur. Hekayənin ən vacib məqamları Pilenzin daxili vicdan əzabları ilə bağlıdır. Onun özünü günahkar hiss etməsi hadisələrin inkişafını istiqamətləndirir və oxucunun diqqətini xarici hadisələrdən çox daxili psixoloji gərginliyə yönəldir.

Hekayənin əvvəlində Dansiqdə təhsil alan gimnaziya şagirdləri yuxuda olan sinif yoldaşları Mahlkenin anormal dərəcədə böyük olan qırtlaq çıxıntısının üstünə bir pişik qoyurlar. Bununla da Mahlke dostlarının lağ obyektinə çevrilir və bu səbəbdən daxili və xarici təcrid yaşayır. Mahlke atasız böyüdüyü üçün özünü natamam hiss edir. Ona görə də dostlarından hörmət və diqqət qazanmaq onun üçün sadəcə bir istək deyil, yaşamaq üçün zəruri bir ehtiyacdır. Mahlke öz “qüsurlu”unu gizlətmək üçün fiziki gücünü və idman bacarığını ön plana çıxarır. Eyni zamanda boğazındakı fərqliliyi gizlətmək məqsədilə boynuna böyük, gözəçarpan aksesuarlar — məsələn, xaç, orden, medal taxır.

“O, çox yaraşlıq deyildi. Böyük qırtlağını düzəltməli idi. Bəlkə də problem sadəcə qırtlağına idi. Amma onun da özünəməxsusluğu var idi. Hər şeyi ölçülərlə müəyyən etmək olmaz. Onun ruhunu heç vaxt təsəvvür edə bilmədim” (Grass, 1961, p. 37).

Mahlke qızlara maraq göstərmirdi. Yalnız Tulla Pokriefke ilə əlaqəsi vardı. Amma bu da o qədər əhəmiyyətli deyildi. Çünki Tullanın da onun həyatında çox az dəyəri var idi.

“Əslində şayiələr və açıq sübutlar bunun əksini desə də, Mahlke üçün bir qadın vardısı, o da yalnız katolik Məryəm idi” (Grass, 1961, p. 43).

Dansıq körfəzində yarıbatmış bir minaaxtaran gəmi gənclərin dalğıçlıq macəralarının və nasist Almaniyasının müharibə uğurları barədə lovğalanaraq etdikləri müzakirələrin məkanına çevrilir. Hətta məktəblərdə belə müharibədə və döyüşdə riskli, düşünülməmiş hərəkətlər uşaqlar və gənclərə qəhrəmanlıq və cəsarət kimi təqdim olunur. Mahlke məktəb salonunda şagirdlər qarşısında çıxış edən bir müharibə qəhrəmanından Ritter xaçını — Şərəf ordenini oğurlayanda da diqqəti tamamilə özünə çəkir. Yoldaşlarının qeydsiz-şərtsiz heyranlığı içərisində o, qısa müddət olsa da xoşbəxt olur.

Lakin bir oğurluq hadisəsi onun bütün həyatının dəyişməsinə səbəb olur. Keçmiş məktəb illərini nostalji ilə xatırlayan kapitan-leytenant keçmiş idman müəllimi Mallenbrandtdan idman dərində

iştirak etməyə icazə istəyir. Fəxrlə və bir qədər lovğalanaraq özünün əla bir idmançı olduğunu nümayiş etdirir. Lakin paltardəyişmə otağında onun ordeninin yoxa çıxdığı aşkar olunur. Əksəriyyəti dərhal Mahlkedən şübhələnir. Lakin heç kim onun adını çəkmir. Onun əvəzinə arıq və zəif Heine Buschmann günahlandırılır və cəzalandırılır. Ancaq Mahlke özü hər şeyi etiraf edir və məktəbdən kənarlaşdırılır.

Yayın qalan hissəsi üçün Mahlke yoxa çıxır. Deyilənə görə, o, hərbi-hazırlıq düşərgəsində hərbi təlim keçməkdədir. Pilenz üçün isə Mahlke olmadan yay mənasızdır. Yay tətildən sonra Mahlke yenidən ortaya çıxır və könüllü olaraq sualtı qayıq donanmasına yazıldığını elan edir. Halbuki bir neçə ay əvvəl bütün müharibə könüllülərini dəlilikdə günahlandırmışdır. Ancaq o, görünür ki, artıq böyük qırtlağından utanmır və boynundakı qabarıqlığı açıq şəkildə nümayiş etdirir. Pilenz Horst Vessell məktəbindəki digər şagirdlərdən öyrənir ki, Mahlke partizan bölgəsi olan Tuchler Heidiyə göndərilib. Pilenz Mahlkenin xalasına göndərdiyi məktubu görür. Məktubda 14 vurulmuş rus tankının bacarıqla çəkilməsi eskizi var. Mahlke əmək xidmətini başa vurduqdan sonra sualtı qayıqlarda deyil, tank bölməsində yerləşdirilir. Görünür, o, öz Şöhrət xacını qazanmaq üçün əzmlə çalışır.

Pilenz yayda təhsilini bitirdikdən sonra hərbi xidmətə çağırılır və hər yerdə bir il əvvəl orada xidmət etmiş dostunun izlərinə rast gəlir, ancaq onunla qarşılaşmır. Cəbhədən qayıtdıqdan sonra Pilenz əvvəllər təhsil aldığı gimnaziya baş çəkir və akt zalının qarşısında boynunda Şöhrət ordeni daşıyan Mahlke ilə qarşılaşır. Mahlke gimnaziyanın şagirdləri qarşısında çıxışa hazırlaşır. Ancaq məktəb direktoru Klohse ona icazə vermir. O, Mahlkenin illər əvvəl oğurluq etdiyini unutmayıb. Hətta layiqincə qazandığı orden belə onu təmizə çıxarmır (Grass, 1993).

Pilenz Mahlke üçün alternativ yollar təqdim etməyə çalışır. Lakin Mahlke buna maraq göstərmir. Onun əvvəldən yalnız bir hədəfi var idi: gotik üslublu akt zalında çıxış etmək. Rədd edilmək onun üçün ordenini də mənasızlaşdırırdı. Ancaq o, bu alçaldılmanı cəzasız buraxmaq niyyətində deyildi. Pilenzlə birlikdə o, gecə Klohsenin evi qarşısında pusquya yatır və ona iki möhkəm şillə vurur. Ertəsi səhər ayından sonra Mahlke cəbhəyə qayıtmaq niyyətində olmadığını bildirir. Müxtəlif səbəblər söyləyir, ancaq Pilenz ona inanmır. Aydın olur ki, Mahlke artıq fərari hesab edilir və mütləq gizlənməlidir.

Əsərdə Mahlkenin ölümü onun daxili psixoloji çöküşü və cəmiyyətin ona olan amansız təzyiqlərinin nəticəsi olaraq baş verir. Ölümünün dəqiq səbəbi və necə baş verdiyi əsərin sonunda açıq şəkildə izah edilmir, amma onun ölümünün cəmiyyətin və ətrafındakıların onu anlamaqda və qəbul etməkdə çətinlik çəkməsi ilə əlaqəli olduğu düşünülür (Lawson, 1985).

Yeniyetmələrin aqressiv düşüncə tərzini gimnaziyanın nasist ideologiyasına yönəlmiş pedaqoji təcrübəsi ilə uzlaşır. Klassik alman idealizminin dərin mənəvi və intellektual dəyərləri məktəbdə təhrif olunur. Əsl mədəni və fəlsəfi irs öz mahiyyətini itirir və ideoloji məqsədlərə xidmət edir. Müharibə zamanı xüsusi şücaət göstərmiş şagirdlərin akt zalında qəhrəman kimi çıxış etməsinə icazə verilir. Şagirdlərin həyatında əvvəllər mövcud olan dəyərlər sistemi getdikcə nasist ideologiyasına uyğunlaşır. İdman müəllimi həm də din fənnini tədris edir. Kilsə də Hitler ideologiyasının xidmətində işləyir (Rosenberg, 1955).

Dinlə əlaqədar ən önəmli mərasimlər isə nasist ideologiyasının alətinə çevrilmişdir. Müharibə dini çərçivədə müqəddəsləşdirilir. Bu dövrdə Almaniyada bütün sahələr — kilsə, ordu, təhsil, idman — hamısı eyni məqsədə xidmət edir. Gəncləri müharibəyə yönləndirmək "Führer, Gott und Vaterland" — yəni siyasət, din və millət anlayışları birləşdirilərək şagirdlərin beyinlərinə yeridilir (Brandes, p. 31).

Pilenz Mahlkenin öz dəyərlərini mahiyyət etibarilə yanlış olan bir cəmiyyətə inteqrasiya etdirmək cəhdləri üzərində düşündükdə bu qənaətə gəlir ki, onun dövrünün idealizmi məqsədyönlü şəkildə sui-istifadəyə məruz qalmışdır. Pilenz heç vaxt Mahlkenin düşüncələri barədə qəti nəticəyə gələ bilmir. Bu, bir tərəfdən Mahlkenin müəmmalı şəkildə yoxa çıxması, digər tərəfdən isə onun daxili aləminin dərinliklərinə nüfuz etmək imkanının məhdudluğu ilə bağlıdır. Beləliklə, Pilenz üçün Mahlkenin təfəkkürünün və təcrübələrinin tam təsiri mümkün olmur və bu da onun şəxsi qənaətlərində müəyyən boşluq yaradır.

İnsanlar inanclarını tamamilə itirmələrinə baxmayaraq, Pilenzin Mahlke ilə bağlı xatirələrini müəyyən mənada “dini etiraf” kimi şərh etmək mümkündür. Çünki onun danışiq forması sadəcə keçmişin obyektiv rekonstruksiyası deyil, daha çox günah və məsuliyyətlə bağlı daxili mübarizəni əks etdirir. Beləliklə, bu xatırlama prosesi katolik dini inancında olduğu kimi yalnız günahın dilə gətirilməsi deyil, həm də vicdanın yüngülləşdirilməsi xarakteri daşıyır. Lakin Pilenzin etirafı günahın bağışlanmasına gətirib çıxarmır. Əksinə, danışmaq sadəcə onun öz keçmişini açıq-aşkar şəkildə göstərir və bununla da xilasın mümkünsüzlüyünü üzə çıxarır (Rimmon-Kenan, 2014).

Əsərdə katolik simvollar əsas yer tutur. Bununla yazıçı öz ölkəsində baş verən reallıqlara diqqət yetirir. Əsər sosial və dini simvollarla əlaqədar olaraq paradoksal komponentlərə malikdir. Əsərin əsas simvolik elementi pişik və siçandır. Pişik cəmiyyəti, təzyiqi və nəzarəti təmsil edir, siçan isə fərdi, zəif və təqib olunanı simvollaşdırır. Mahlkenin boynundakı qabarıq çıxıntı onun fərqliliyinin simvolidir və bu çıxıntıyı gizlətmək cəhdləri — yun toplar, şallar — onun cəmiyyətə uyğunlaşma arzusu ilə bağlıdır. Farah Qamar qeyd edir ki, Mahlkenin bütün həyatı pişik və siçan oyununu oynamaqdan ibarətdir. O, cəmiyyətin simvolu olan pişikdən qaçaraq qəhrəman olmağa çalışır. Daha geniş mənada Mahlke simvolik olaraq xristian həyatını və əzablarını təmsil edir. Onun ölümü, ikinci gəliş zamanı Xristin yenidən çarmıxa çəkiləcəyini simvollaşdırır (Qamar, 2019, p. 462).

Digər dini simvol isə bir qrup məktəbli oğlanların kilsə xidməti zamanı dəniz müharibəsi tarixini əzbərləmələri ilə əlaqədardır. Bu zaman dini və sosial fərqlər aşkara çıxır. Bu, eyni zamanda katolik kilsəsindəki inqilabi dəyişikliklərin yaxınlaşdığını göstərir. Qrass açıq şəkildə oxucuların diqqətini gənclərin yeni ideyalarının inkişafına yönəldir.

Mahlkenin Məryəm anaya olan ifrat ibadəti onun xristian messianizminə yaxın obraz yaratmasına səbəb olur. Məsih insanları və ya xalqı fəvqəladə bir vəziyyətdən, əzabdan və böhrandan çıxara biləcək bir şəxsdir. Karl H. Ruhleder qeyd edir ki, Mahlke İsa peyğəmbərə oxşar xilaskar obraz kimi təqdim olunur, lakin bu xilas cəmiyyət tərəfindən inkar edilir (Ruhleder, 1966, p. 601). Bu, Günter Qrassın dini struktur və dəyərlərin gənc fərdlərə necə yükləndiyini sorğulamasının bariz nümunəsidir.

Başlanğıcda *Der Ritterkreuzträger* (“Cəngavər xaçının sahibi”) adlandırılan *Pişik və siçan* əsəri *Hundejahre* (“Çətin illər”) əsərinin üçüncü hissəsi kimi düşünülmüşdü. Lakin sonradan müəllif onu ayrıca nəşr etmək qərarına gəlir. İctimai dəyişikliklər, xüsusilə 1960-cı illərdəki mədəni və sosial liberallaşma Qrassın əsərinin oxucu auditoriyasını genişləndirdi. Tənqid və mübahisələrə məruz qalan *Pişik və siçan* əsəri zaman keçdikcə müharibədən sonrakı kollektiv yaddaşı formalaşdıran ən təsirli əsərlərdən birinə çevrildi (Schlant, 1999).

Yazıçının digər əsərləri kimi bu əsəri də güclü avtobioqrafik elementlərə malikdir. Mahlke və Pilenz personajları Günter Qrassın öz həyatından müəyyən elementləri əks etdirir. Həm Mahlke, həm də Pilenz Qrass kimi Dansiqdəki Conradinium gimnaziyasında oxuyub. Qrass ikinci dünya müharibəsinin sonlarına yaxın hərbi hava qüvvələrində köməkçi olub, sonra əmək xidmətinə göndərilib və nəhayət, tank bölüyündə xidmət edib. Pilenz də Qrass kimi Cottbus yaxınlığında yaralanıb (Sebald, 2003).

Yazıçı müharibə zamanı nasistlərə qarşı açıq-tənqidi münasibət göstərməyib, bu da sonralar onun əsərlərində əks olunub. Qrassın sürreal və qrotesk üslubu onun əsərlərində konkret şəxsi təcrübələrini ifadə etməsinə imkan verir. *Pişik və siçan* əsərini nəql edən Pilenz *Tənəkə təbil* əsərinin baş qəhrəmanı Oskara bənzəyir. Çünki o, günahkarlıq hissi ilə əlaqədar olaraq öz ambivalent münasibətini danışmağa məcbur olur. O, müharibə dövrü zamanı Dansiqdə yaşayan Mahlkeyə qarşı heyranlıq duyur, həm də onu qışqandır. Mahlke Polşa donanması gəmisində gizlənməyə çalışarkən Pilenzin dəstəyinin olmaması səbəbindən həyatını itirir və bu xəyanət kimi qəbul edilir. Oskarın həyatında olduğu kimi, o, müharibəni sağ-salamat keçirir, sanki öz uğursuzluğunu və Mahlkenin həyatını danışmaq üçün həyatda qalır (*Grass and His Critics*, 1997).

Nəticə

Məqalədə araşdırılan mövzu ilə bağlı əldə edilən nəticələr göstərir ki, Günter Qrassın *Pişik və siçan* əsəri çoxsaylı tədqiqatçıların bir çox aspektlərdən araşdırdığı mövzudur. Əsərin dil, üslub və strukturunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu mövzu ilə bağlı aydınlaşdırılmalı məsələlər hələ də mövcuddur. Farah Qamar, K.Ruhleder, Ute Brandes kimi bir çox tədqiqatçılar əsərin simvolikasını geniş şəkildə təhlil etmişdir. Bu təhlillərdən çıxan nəticəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Qrassın yaradıcılığı ümumilikdə özündə bir neçə ideyanı simvollar və dini elementlər vasitəsilə birləşdirir. Gələcəkdə həmin məsələlərin daha da dərin araşdırılmasına ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Brandes, U. (1998). *Günter Grass*.
2. Duroche, L. (1994). Gunter Grass's *Cat and Mouse* and the phenomenology of masculinity. New York University Press, 74–95.
3. Grass, G. (1961). *Katz und Maus*. Luchterhand.
4. Grass, G. (1993). *The Tin Drum* (R. Manheim, Trans.). Alfred Knopf.
5. Grass, G., & his critics. (1997). *The Cat and Mouse*. Cambridge University Press.
6. Lawson, R. H. (1985). *Günter Grass* (Literature & Life). Ungar Publishing.
7. Qamar, F. (2019). Symbolic significance in Günter Grass's *Cat and Mouse*. *Journal of Research and Reviews in Social Sciences*, 2(2), 461–465.
8. Rimmon-Kenan, S. (2014). Discourse in psychoanalysis and literature. In *Routledge Revivals*. Routledge, 176–187.
9. Rosenberg, A. (1955). *Das Reich des Heiligen Geistes*. O. W. Barth.
10. Ruhleder, K. H. (1966). A pattern of messianic thought in Günter Grass's *Cat and Mouse*. *The German Quarterly*, 39(4), 599–612.
11. Schlant, E. (1999). *The language of silence: West German literature and the Holocaust*. Routledge.
12. Sebald, W. G. (2003). *Luftkrieg und Literatur*. Carl Hanser Verlag.

Daxil oldu: 22.06.2025

Qəbul edildi: 19.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/70-75>

Xuraman Mirzəyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0000-0002-0021-5453>

xuraman.mirzeyeva@adu.edu.az

İngilis dilində məkan bildirən adpozisiyaların qavrayış və sintaksisinin integrasiyası

Xülasə

İngilis dilində məkan adpozisiyalarının işlənməsi insan beyninin məkanı qavrama mexanizmlərindən başlayaraq sintaktik strukturlara, semantik xüsusiyyətlərə və diskursdaxili referens funksiyalarına qədər çoxşaxəli bir sistemi əhatə edir. *Scene Geometry*, *Figure–Ground*, *Geometriya + Funksionallıq*, *Trayektoriya nəzəriyyələri* və konseptual metafora yanaşmaları məkan adpozisiyalarının yalnız qrammatik deyil, həm də kognitiv əsaslara malik olduğunu sübut edir. Bu vahidlər həm fiziki məkanı, həm də abstrakt və diskursiv münasibətləri kodlaşdırmaq gücünə malikdir.

Açar sözlər: məkan adpozisiyaları, sözönlər, sintaksis, qavrayış, semantika, diskurs

Khuraman Mirzayeva

Azerbaijan University of Languages

PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-0021-5453>

xuraman.mirzeyeva@adu.edu.az

Integration of the Perception and Syntax of Spatial Adpositions in English

Abstract

The use of spatial adpositions in the English language encompasses a multifaceted system ranging from the mechanisms of spatial perception in the human brain to syntactic structures, semantic features, and discourse-internal referential functions. Theories such as *Scene Geometry*, *Figure–Ground*, *Geometry + Functionalism*, trajectory-based approaches, and conceptual metaphor studies demonstrate that spatial prepositions possess not only grammatical but also cognitive foundations. These units are capable of encoding physical space as well as abstract and discursive relations.

Keywords: spatial adpositions, prepositions, syntax, perception, semantics, discourse

Giriş

Məkan bildirən adpozisiyalar — *in*, *on*, *at*, *under*, *over*, *between*, *behind* və s. — ingilis dilinin leksik-semantik sistemində həm qrammatik, həm də kognitiv səviyyədə konseptual məkan münasibətlərini kodlaşdıran əsas vahidlərdir. İnsanın həyatda qalması ilə sıx bağlı olduğuna görə məkan həm riyaziyyat və fizikanın onu birbaşa olaraq təhlil etməsindən, həm də zehni fəaliyyətimizin məkanla bağlı aspektlərini araşdıran kognitiv istiqamətli elmlərdən başlayaraq bir çox tədqiqatların diqqət mərkəzində olmuşdur (Miller & Johnson-Laird, 1976, pp. 378–379; O’Keefe & Nadel, 1978; Fürst, 1998, pp. 63–64; Evans, 2009, pp. 19–48; Kessler & Thomson, 2010). Bu sonuncu tip araşdırmalar həmçinin insanların məkanlar və istiqamətlər haqqında düşüncələrinin necə kodlaşdırıldığını öyrənən tədqiqatları da əhatə edir.

Sintaqramatik yanaşma (Jakaitienė, 1988, pp. 112–123; 2009, pp. 61–71) məkan bildirən bir sözünün semantikasını onun konteksti ilə eyniləşdirən yanaşmadır və bu, pre-kognitiv istiqamətin çoxsaylı araşdırmaları ilə nümayiş etdirilir. Məsələn, Vsevolodova və Vladimirskij (1982) rus sözünü müəyyən mənavi xüsusiyyətlərə əsasən iyerarxik şəkildə təsnif edirlər (statik və dinamik yerləşmə, hərəkətin lokalizasiya olunmuş məkana münasibəti, həmçinin yerləşdiyi məkanın ön/arxa və ya üst/alt hissəsinə münasibət). Lakin müəlliflər həmçinin sözünü birləşmələrlə işlənən sözünü hərəkət fəllərini də araşdırırlar; buna görə də onların marağı semantik təhlildən daha çox müasir rus dilində məkan münasibətlərinin ifadə vasitələrinin geniş şəkildə təsvirinə yönəlmişdir. Polyak məkan sözünü araşdırarkən Klebanowska (1971) kontekstin əhəmiyyətini də vurğulayır və birincili və ikincili mənalara ayırd edir; ikincili mənalara isə həddindən artıq çox pragmatik məlumatın kontekstə daxil edilməsinin nəticəsi olaraq meydana çıxır.

Onların istifadəsi yalnız sintaktik qaydalara deyil, həm də insanın məkanı qavrama mexanizmlərinə, sensorimotor təcrübəsinə, konseptual metaforalarına və diskursdaxili əlaqə yaratma strategiyalarına söykənir (Langacker, 1987; Talmy, 2000). Bu səbəbdən məkan adpozisiyalarının tədqiqi dilçilik, psixolinqvistik, kognitiv elm və fəlsəfə kimi sahələrin kəsişməsində aparılır. XX əsrin sonundan etibarən Herskovits (1986), Langacker (1987), Talmy (2000) və Coventry və Garrod (2004) tərəfindən irəli sürülən modellər bu vahidlərin həm qavrayış, həm də sintaktik struktur səviyyəsində inteqrasiya olunduğunu sübut etmişdir (Coventry & Garrod, 2004).

Tədqiqat

Herskovits (1986) tərəfindən təklif edilən *Scene Geometry* nəzəriyyəsinə görə hər bir məkan ifadəsi səhnədəki obyektlərin həndəsi münasibətlərinin dilə kodlaşdırılmış formasıdır. Burada üç əsas komponent var:

1. **Figure (fiqur)** – mövqeyi müəyyənləşdirilən obyekt
 2. **Ground (yer)** – referens nöqtəsi
 3. **Relation (münasibət)** – fiqurla yer arasındakı geometrik əlaqə
- Bu modelə görə:
- *on* – səth + təmas
 - *in* – sərhəd + daxililik
 - *under* – vertikal aşağı mövqe
 - *between* – çoxlu referentlər arasında yerləşmə və s.

Məsələn:

X *The bird is on the sky.*

Səbəb: *sky* səth kimi qavranılmır, ona görə *on* seçilə bilməz.

Qavrayış uyğun olmadıqda sintaktik seçim də qeyri-mümkün olur.

Qavrayışın sintaktik strukturun formalaşmasına təsiri

Scene Geometry və sintaktik məhdudiyyətlər — dilçi alim Herskovitsə (1986) görə — məkan adpozisiyaları obyektlərin səhnədəki həndəsi münasibətlərini kodlaşdırır. Bu qavrayış modeli birbaşa sintaktik seçimə təsir edir (Herskovits, 1986).

Məsələn:

- *on* sözünü üçün kontakt + səth qavrayışı tələb olunur:
- **The book is on the table.**
- *in* sözünü sərhəd + daxililik modeli ilə əlaqələndirilir:
- **The keys are in the box.**

Bu qavrayış kateqoriyaları dəyişdikdə sintaktik seçim də dəyişir.

Məsələn:

- *The bird is on the sky* → qavrayış baxımından mümkünsüzdür, çünki *sky* səth deyil. Buradan aydın olur ki, qavrayış strukturu sintaktik qəlibi müəyyənləşdirən ilkin şərtir.

Coventry & Garrod: funksional-semantik integrasiya

Coventry və Garrod (2004) məkan adpozisiyalarını “geometriya + funksionallıq” modeli ilə izah edirlər. Burada iki amil əsas rol oynayır:

1. Geometrik tələblər – obyektlər arasındakı fiziki münasibət

2. Funksional münasibətlər – obyektlərin qarşılıqlı istifadə məqsədi

(Lakoff & Johnson, 1980)

Məsələn:

- **The picture is on the wall.**
- Kontakt var + obyekt divara yerləşdirmə funksiyasına malikdir.
- **The fly is on the ceiling.**
- Funksional olmasa da, semantik cəhətdən *on* seçilir.

Langacker və Figure–Ground modeli

Langackerə (1987) görə məkan predloqları insan qavrayışının əsas mexanizmlərindən biri olan *figure–ground* münasibətinə əsaslanır.

- **Figure** — diqqət mərkəzində olan obyekt
- **Ground** — referens nöqtəsi

Sözünü frazasının (PP) sintaktik quruluşu bu konseptual münasibəti kodlaşdırır:

$PP[P * on *][DP * thetable *]$

Bu struktur semantik olaraq belə oxunur:

- Əşya (Figure): *book*
- Məkan (Ground): *table*
- Əlaqə (Relation): təmas (contact) + düz səth (surface alignment)

Beləliklə, sintaktik struktur qavrayışda formalaşan münasibətlərin dilə çevrilmiş versiyasıdır.

Dinamik məkan münasibətləri və sintaksis

Talmy (2000) məkan adpozisiyalarını iki kateqoriyaya ayırır:

- **Statik:** *in, on, under, behind*
- **Dinamik:** *over, through, across*

Məsələn:

- **The bird flew over the house.** — dinamik trayektoriya
- **The lamp is over the table.** — statik vertikal münasibət

Syntaktik baxımdan hər iki cümlədə PP olsa da, sözünün semantik yükü fərqli qavrayış modellərinə əsaslanır.

Barsalou və təcrübəyə əsaslanan semantika

Barsalou (1999) iddia edir ki, dil semantikasi insanın fiziki təcrübələri ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu, məkan adpozisiyalarında xüsusilə aydın görünür:

- **over** — insanların “üstündən keçmə” və “yuxarıdan örtmə” təcrübəsindən yaranmışdır.
- **above** — yalnız statik vertikal münasibəti bildirir; trayektoriya daşımaz.

Bu fərqlər sintaksidə özünü göstərir:

- **The plane went over the city.** (trayektoriya)
- **The stars are above the city.** (statik)

Səhnənin kognitiv modelləşdirilməsi

Məkan adpozisiyalarının işlənməsində *space scene*in kognitiv modelləşdirilməsi əsas rol oynayır. Bu nəzəriyyəyə görə, insan beyni məkanı müəyyən “geometrik sxemlər” vasitəsilə qavrayır və dil həmin sxemlərin kodlaşdırılması funksiyasını daşıyır.

Herskovits *Language and Spatial Cognition: An Interdisciplinary Study of the Prepositions in English* (1986) əsərində məkan adpozisiyalarını *scene geometry* anlayışı ilə izah edir. O göstərir ki, adpozisiyalar obyektlərin məkan münasibətlərini “mental image schema” şəklində kodlaşdırır.

Containment (in) — obyektin müəyyən sərhədlərlə çevrilmiş məkan daxilində olması.

Məsələn: *in the box, in the room.*

Herskovits bunu “bounded region schema” kimi müəyyənləşdirir (Herskovits, 1986, p. 45).

Support/Contact (on): Təmas və dayaq münasibətini göstərir, obyektin səthlə fiziki və ya funksional əlaqəsini bildirir (*on the table, on the wall*). Burada “contact + gravity” modeli əsasdır.

Herskovitsin fikrincə, bu sxemlər dilin “context-dependent geometry” sistemində işləyir; yəni eyni obyektin qavrayışı səhnədən asılı olaraq dəyişə bilər (Herskovits, 1986, p. 73).

Talmy *Toward a Cognitive Semantics* (MIT Press, 2000) əsərində məkan münasibətlərini motion event strukturu kimi təqdim edir:

[Figure + Ground + Path + Manner]

Path (into / across / through): Talmy-yə görə bu adpozisiyalar hərəkətin trayektoriyasını konseptual olaraq kodlaşdırır.

Məsələn: *into* → daxilolma trayektoriyası; *through* → daxildən keçmə; *across* → bir səth üzərindən keçmə (Talmy, 2000, pp. 103–108).

Separation (off / away from): Hərəkətin başlanğıc nöqtəsindən ayrılmanı bildirir, məsələn, *take off, move away from*. Talmy bunu “source-path-goal” modelində “source relation” kimi təsvir edir (Talmy, 2000, p. 117).

- Vertical alignment (over / above): Talmy “vertical axis schema” anlayışını təqdim edir və göstərir ki, *over* dinamik trayektoriyayı, *above* isə statik münasibəti ifadə edir.

Talmy üçün bu sxemlər yalnız fiziki deyil, həm də konseptual strukturların əsasını təşkil edir — yəni *in love, on duty, at risk* kimi ifadələrdə məkan modelləri metaforik səviyyəyə keçir.

Levinson *Space in Language and Cognition* (Cambridge University Press, 2003)-də məkan kodlaşdırmasının dillərarası variasiyasını təhlil edir. O, üç əsas frame of reference müəyyən-ləşdirir:

1. Intrinsic – obyektin öz daxili oriyentasiyasına əsaslanır.
2. Relative – müşahidəçinin baxış bucağına əsaslanır.
3. Absolute – sabit ekoloji oxlara (şimal–cənub və s.) əsaslanır.

Levinson göstərir ki, *containment* və *support/contact* kimi sxemlər universal olsa da, *path* və *separation* kateqoriyaları dillərdə fərqli kodlaşdırılır.

Məsələn, Tzeltal dilində “uphill/downhill” istiqamətləri İngiliscədəki *into/away* qarşılıqlarını əvəz edir (Levinson, 2003, pp. 132–138).

Fiqur–yer münasibəti

Hər bir lokativ ifadə iki əsas elementi ehtiva edir:

- Figure – mövqeyi müəyyən edilən obyekt
- Ground – referens nöqtəsi

Məsələn:

The cup is on the table — *cup* fiqur, *table* isə yer funksiyasındadır.

Bu münasibətin düzgün qurulması adpozisiyanın düzgün seçilməsini şərtləndirir.

Herskovits və Talmy kimi tədqiqatçılara görə məkan adpozisiyaları aşağıdakı geometrik sxemlərə söykənir:

- Containment (*in*) – obyektin digər məkan daxilində yerləşməsi
- Support/Contact (*on*) – obyektin səth üzərində yerləşməsi
- Proximity (*near*) – yaxınlıq
- Path (*into, through, across*) – hərəkət trayektoriyası
- Separation (*off, away from*) – ayrılma

Bu sxemlər adpozisiyaların leksik-semantik nüvəsini təşkil edir.

Eyni fiziki səhnə müxtəlif dillərdə kontekstual dəyişkənlik prizmasından fərqli kodlaşdırıla bilər və İngilis dilinin həndəsi səhnə sistemi özünəməxsusdur.

Məsələn:

- *on the wall* (İngiliscə → təmasa əsaslanır)
- bəzi dillərdə bu, *at* və ya *in* ilə ifadə oluna bilər.

Sintaktik məhdudiyyətlər və valentlik

Məkan adpozisiyalarının istifadəsi müəyyən sintaktik qaydalarla məhdudlaşır.

Bəzi cümlələrdə qoşma sözönülərin hansı başa bağlanması semantika ilə həll olunur:

- *I saw the man with the telescope.* — iki mümkün sintaktik interpretasiya
- *I filled the glass with water.* — PP yalnız səbəb/instrument kimi başa düşülür

Bəzi fellər valentlik prinsipinə əsaslanaraq məkan sözünü tələb edir və ya qəbul etmir:

- put – mütləq məkan sözünü tələb edir: *put it on the table*
- remain, stay – statik sözünü ilə uyğunlaşır
- go, move – dinamik trayektoriya tələb edir (*into, towards*)

Referentin say məhdudiyyətinə görə between yalnız çoxluq referentlə işlənir:

- X *between the house*
- ✓ *between the houses / between two points*

Statik və dinamik adpozisiyaların sintaktik ayrılması da mövcuddur:

- Statik: *in, on, at, under*
- Dinamik: *into, onto, across, along*

Onların sintaktik mövqeyi və fellə uyğunluğu dəyişir.

Abstrakt və diskursiv funksiyalar

Müasir dilçilikdə funksional-semantik integrasiyaya görə adpozisiyalar yalnız fiziki məkanı deyil, həm də abstrakt münasibətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Abstrakt məkan metaforaları (İngilis dilində):

- *in love, in danger, in theory*
- *on duty, on fire, on the team*
- *at risk, at work, at peace*

Bu fakt dilin məkanı ümumi konseptual çərçivəyə integrasiya etdiyini göstərir.

İngilis dilində sözönülər həmçinin diskursdaxili istinad funksiyası yerinə yetirir:

- *In this chapter...*
- *At this stage...*
- *From this point on...*

Sözönülü ifadələr cümlədə fokus və informasiya strukturunun qurulması üçün də istifadə olunur:

- *On the table, there is a book.* (topic fronting)

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, məkan adpozisiyalarının semantik nüvəsi insan qavrayışının strukturuna və sensorimotor təcrübələrinə əsaslanır. Sintaktik seçimlər qavrayış modelləri ilə sıx bağlıdır və predloqların istifadəsi dillərarası dəyişkənlik göstərsə də, ümumi kognitiv mexanizmlər universaldır. Bu vahidlərin işlənməsi dilin konseptual sistemini əks etdirir və mətnin qurulmasında, düşüncənin strukturlaşdırılmasında əsas rol oynayır. İngilis dilində məkan adpozisiyalarının həm statik, həm dinamik, həm də abstrakt funksiyaları geniş semantik və sintaktik integrasiyanı təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Barsalou, L. W. (1999). Perceptual symbol systems. *Behavioral and Brain Sciences*, 22(4), 577–660.
2. Coventry, K. R., & Garrod, S. C. (2004). *Saying, seeing and acting: The psychological semantics of spatial prepositions*. Psychology Press.
3. Evans, V. (2009). *The language myth: Why language is not an instinct*. Cambridge University Press.
4. Fürst, P. (1998). *Cognitive approaches to spatial language*. De Gruyter Mouton.
5. Herskovits, A. (1986). *Language and spatial cognition: An interdisciplinary study of prepositions in English*. Cambridge University Press.
6. Jakaitienė, [Adı]. (1988/2009). *[Mənbə adı]*.
7. Kessler, B., & Thomson, R. (2010). Spatial prepositions and cognitive semantics. *Journal of Linguistics*, 46(1), 1–34.
8. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
9. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford University Press.
10. Levinson, S. C. (2003). *Space in language and cognition: Explorations in cognitive diversity*. Cambridge University Press.
11. Miller, G. A., & Johnson-Laird, P. N. (1976). *Language and perception*. Harvard University Press.
12. O'Keefe, J., & Nadel, L. (1978). *The hippocampus as a cognitive map*. Oxford University Press.
13. Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics*. MIT Press.

Daxil oldu: 21.07.2025

Qəbul edildi: 02.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/76-80>

Rafail Bayramli
Akdeniz University
PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-6186-8714>
rafael.bayramli.98@gmail.com

Bankruptcy Prediction Models

Abstract

This paper provides a comprehensive review of the evolution of bankruptcy prediction and financial distress models, tracing the transition from traditional accounting-based static models to dynamic, market-driven, and artificial intelligence-enhanced approaches. Key milestones include the discrete-time hazard model, which corrects biases in classical logit models by using multi-year panel data, and structural models rooted in the Black–Scholes–Merton framework, which consistently outperform accounting-based benchmarks by exploiting forward-looking market information. The review highlights the growing importance of firm structural characteristics (size, diversification) and, particularly in emerging markets such as China, the need for regional systemic risk early-warning systems. Recent literature demonstrates that deep learning and big-data techniques achieve superior accuracy and earlier detection by capturing complex non-linear patterns across accounting, market, macroeconomic, and alternative data sources. The synthesis concludes that the most effective contemporary bankruptcy prediction frameworks integrate the theoretical foundation of structural models, the dynamic richness of hazard specifications, market-based signals, and the representational power of deep neural networks, paving the way for real-time, interpretable, and contagion-aware systems in the future.

Keywords: *bankruptcy prediction, distance to default, Merton model, BSM-Prob, KMV model, hazard model, Shumway model, deep learning, financial risk early-warning, China financial regulation*

Rəfail Bayramlı
Akdeniz Universiteti
doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-6186-8714>
rafael.bayramli.98@gmail.com

İflas proqnozlaşdırma modelləri

Xülasə

Bu məqalə iflas proqnozlaşdırılması və maliyyə çətinliyi modellərinin təkamülünə dair hərtərəfli icmal təqdim edir və ənənəvi mühasibatlıq əsaslı statik modellərdən dinamik, bazaya söykənən və süni intellektlə gücləndirilmiş yanaşmalara keçidi izləyir. Əsas mərhələlər arasında çoxillik panel məlumatlarından istifadə etməklə klassik loqit modellərindəki qərəzləri aradan qaldıran diskret-zamanda təhlükə modeli və qabaqlayıcı bazar məlumatlarından istifadə edərək hesabatə əsaslanan meyarları ardıcıl şəkildə üstələyən Black–Scholes–Merton çərçivəsinə əsaslanan struktur modellər yer alır. İcmal həmçinin şirkətin struktur xüsusiyyətlərinin (ölçü, diversifikasiya) artan əhəmiyyətini və xüsusilə Çin kimi inkişaf etməkdə olan bazarlarda regional sistemik risklər üçün erkən xəbərdarlıq sistemlərinə ehtiyacı vurğulayır. Son ədəbiyyat göstərir ki, dərin öyrənmə və böyük data texnikaları mühasibat uçotu, bazar, makroiqtisadi və alternativ məlumat mənbələri üzrə kompleks qeyri-xətti nümunələri tutmaqla daha yüksək dəqiqlik və daha erkən aşkarlama imkanı yaradır.

Ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, müasir iflas proqnozlaşdırma çərçivələrinin ən effektiv forması struktur modellərinin nəzəri əsasını, təhlükə modellərinin dinamik tutumunu, bazar siqnallarını və dərin neyron şəbəkələrinin təqdimedicisi gücünü birləşdirən integrasiya olunmuş yanaşmadır. Bu isə gələcəkdə real vaxt rejimində işləyən, izah olunan və yoluxma effektlərini nəzərə alan sistemlərin yaranmasına yol açır.

Açar sözlər: *iflas proqnozlaşdırılması, defolt məsafəsi, Merton modeli, BSM-Prob, KMV modeli, təhlükə modeli, Shumway modeli, dərin öyrənmə, maliyyə risklərinə erkən xəbərdarlıq, Çin maliyyə tənzimləməsi*

Introduction

In recent years, more advanced methods have been developed in the field of bankruptcy prediction models compared to traditional accounting-based approaches. As alternatives to classical models such as Altman (1968) and Ohlson (1980), the discrete-time hazard model proposed by Shumway (2001) and the market-based BSM-Prob model developed by Hillegeist and colleagues (2004) have gained prominence (Altman, 1968; Ohlson, 1980; Shumway, 2001; Hillegeist et al., 2004).

Shumway's model aims to predict firms' bankruptcy risk by using both accounting and market data. The most important difference between this model and the classical logit model is that, instead of relying on a single observation year, it uses a dataset covering all years for each firm during the estimation process. This allows the model to more accurately capture the effects of changes in a firm's financial structure over time, in contrast to static logit models.

Research

In the market-based prediction literature, the BSM-Prob model developed by Hillegeist and colleagues, which is based on the Black–Scholes–Merton option-pricing framework, stands out. It has been demonstrated that this model outperforms both the Altman and Ohlson models in in-sample and out-of-sample tests. These results indicate that the dynamic nature of market data enables the development of more sensitive and predictive models (Wu et al., 2010).

In addition, there are studies suggesting that various firm characteristics may serve as additional determinants in bankruptcy prediction. For example, Rose (1992) proposed a model showing that managers attempt to reduce bankruptcy risk through diversification when firm-specific human capital is high (Rose, 1992). Denis and colleagues (1997) measured corporate diversification by the number of business segments (Denis et al., 1997), while Beaver and colleagues (2005) argued that large firms have lower bankruptcy probabilities, partly due to corporate diversification (Beaver et al., 2005). These findings show that firm size and the level of diversification are important structural features that should be taken into account in bankruptcy prediction.

Models Based on Financial and Legal Indicators

Throughout China's decades-long process of social and economic development, the financial sector has played a vital role as the cornerstone of the market economy and has occupied a central position within the economic system. As the laws and regulations governing the financial system have been improved, the traditional financial risk early-warning model has also been optimized within the construction of these regulatory frameworks. The implementation of legally safeguarded financial prevention and control measures, along with the early detection of financial risks, plays an important role both in shaping the legal structure of financial markets and in establishing regulations aimed at preventing financial risks.

From time to time, the financial market experiences functional disruptions, which significantly increase the likelihood of risk. Financial risks, characterized by high danger and crisis potential, have the capacity to inflict substantial damage on the market economy. In particular, regional financial risks tend to have strong linkages and spillover effects; therefore, they carry a high probability of triggering nationwide financial crises and even global financial crises through ripple effects. Under the pressure of rapid economic growth, numerous uncertain factors emerge. As a result, the early warning, prevention, and control of regional financial risks have become important tasks of macroeconomic regulation in China.

Although national legal supervision mechanisms are capable of effectively monitoring risks, the implementation of efficient financial risk early-warning systems ensures a more harmonious and orderly development of financial markets, contributes to the smoother functioning of the overall market economy, and provides greater economic benefits to society. Strengthening early-warning mechanisms for regional financial risks carries significant practical value in preventing financial crises and stabilizing regional economic growth. Since financial behaviour is directly linked to the economy and society, all sectors are increasingly paying attention to risks in the financial domain.

Deep learning, a widely used technology in the field of artificial intelligence, can model complex data by means of its multilayered processing structure and nonlinear transformation mechanisms, allowing it to extract abstract and high-level features. At the same time, deep learning can process large-scale data, identify suitable and effective features, and learn them through training, using multilayer perceptron models for supervised or unsupervised learning. As the depth of the model increases, the representation of features becomes more accurate.

Chen et al. (2020) used a deep neural network to model evacuation processes in metro stations and conducted simulation experiments (Chen et al., 2020). They classified datasets with a convolutional neural network model and a pretrained model, verifying the proposed model's accuracy and training speed. Chen et al. (2021) applied deep learning technology to model cybersecurity systems in smart cities, successfully reducing network security risks (Chen et al., 2021). Deep learning can also be used in financial analysis; for example, it can be effective in predicting commodity prices, forecasting financial events, detecting financial risks, and analysing other current issues. Zhou et al. (2021) applied deep learning to the financial risk early-warning system for real-estate companies, providing concrete analysis and demonstration (Zhou et al., 2021).

Within the context of electronic early-warning systems for regional financial risks, researchers have also conducted studies on the causes of risks, transmission channels, indicators, and model selection. Du et al. (2021) established a scientific and effective electronic early-warning system based on big-data technology, integrating large volumes of information and incorporating relevant risk indicators into the system (Du et al., 2021).

The evaluation index systems used for selecting financial risk early-warning indicators mostly focus on foreign exchange crises, bond crises, or banking crises; however, they remain insufficient for fully capturing systemic financial risk. Moreover, traditional financial risk early-warning systems rely heavily on linear models, which fail to adequately capture the dynamics of complex economic systems.

Merton Model and Its Derivatives

The Merton Model and its derivatives are among the structural credit-risk models developed to estimate the probability of corporate default. Introduced in 1974 by Robert C. Merton, this model assesses financial risk—particularly through capital structure and market value—to measure a firm's likelihood of bankruptcy (Aywak, 2022). The foundation of the model is the Black–Scholes option-pricing theory, and it interprets a firm's equity as a European call option.

According to the Merton Model, the value of a company's assets determines whether it can meet its obligations (Merton, 1974). If the firm is unable to repay its debts at maturity—that is, if the value of its assets falls below the value of its liabilities—this signifies default. Using this approach, the firm's probability of default is calculated based on the stochastic behaviour and volatility of its assets.

The core components of the model are:

- Total asset value of the firm;
- Volatility of the firm's assets;
- Maturity structure and magnitude of debt;
- Risk-free interest rate;
- Equity value and market observations.

In the Merton Model, the probability of default is treated as the likelihood that a firm's asset value will fail to cover its liabilities. Within this framework, concepts such as Default Distance (DD) and Default Probability (DP) have been developed. Default Distance measures how far a firm's asset

value is from the default threshold, while Default Probability expresses the likelihood of default based on the statistical distribution of this distance.

One major advantage of the Merton Model is that it provides a market-based and statistically sophisticated estimation of default risk (Abdullah, 2016). However, it also has several limitations. For instance, asset value and asset volatility are not directly observable, requiring indirect estimation. In addition, the model assumes a single debt maturity and a constant risk-free interest rate, which may not adequately represent more complex capital structures.

Among the best-known advanced derivatives of the Merton Model are the KMV Model, the Black–Cox Model, and the Longstaff–Schwartz Model.

The KMV Model, developed by Moody's and built upon the Merton framework, is widely applied for estimating the default probabilities of private firms (Septiana et al., 2025). In this model, the default threshold is defined more flexibly using historical data.

The Black–Cox Model extends the Merton Model by introducing a “default barrier” that is monitored continuously over time, allowing the calculation of dynamic default probabilities.

The Longstaff–Schwartz Model incorporates interest-rate risk into the structural framework, jointly evaluating both debt and interest-rate components.

These models are effectively used in many areas, including modern credit-risk management, credit default swap (CDS) pricing, and corporate debt analysis.

Conclusion

In summary, bankruptcy and financial distress prediction has progressed from static, backward-looking, accounting-centric models → dynamic hazard/market-based structural models → AI-augmented, big-data-driven, non-linear systems. The most effective contemporary frameworks combine:

- the theoretical rigor of structural (Merton-type) models,
- the time-series richness of hazard/panel approaches,
- the forward-looking information content of market variables, and
- the representational power of modern deep learning architectures.

Future advances are likely to focus on interpretability of deep models, real-time prediction using high-frequency and unstructured data, integration of climate and geopolitical risk factors, and the development of truly systemic early-warning systems capable of detecting contagion across firms, sectors, and regions before traditional indicators signal distress. In an increasingly interconnected and fast-moving financial environment, models that can continuously learn and adapt from market and alternative data streams will dominate bankruptcy and financial risk prediction in the coming decade.

References

1. Abdullah, A. M. (2016). Comparing the reliability of accounting-based and market-based prediction models. *Asian Journal of Accounting & Governance*, 7.
2. Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589–609.
3. Aywak, B. O. (2022). *Structural credit risk modelling and valuation based on the Merton model* (Doctoral dissertation, University of Nairobi).
4. Beaver, W. H., McNichols, M. F., & Rhie, J. W. (2005). Have financial statements become less informative? Evidence from the ability of financial ratios to predict bankruptcy. *Review of Accounting Studies*, 10(1), 93–122.
5. Chen, L., Han, Q., Qiao, Z., & Stanley, H. E. (2020). Correlation analysis and systemic risk measurement of regional, financial and global stock indices. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 542, 122653.
6. Denis, D. J., Denis, D. K., & Sarin, A. (1997). Agency problems, equity ownership, and corporate diversification. *The Journal of Finance*, 52(1), 135–160.
7. Du, G., Liu, Z., & Lu, H. (2021). Application of innovative risk early warning mode under big data technology in Internet credit financial risk assessment. *Journal of Computational and Applied Mathematics*, 386, 113260.
8. Hillegeist, S. A., Keating, E. K., Cram, D. P., & Lundstedt, K. G. (2004). Assessing the probability of bankruptcy. *Review of Accounting Studies*, 9(1), 5–34.
9. Merton, R. C. (1974). On the pricing of corporate debt: The risk structure of interest rates. *The Journal of Finance*, 29(2), 449–470.
10. Ohlson, J. A., & Garman, M. B. (1980). A dynamic equilibrium for the Ross arbitrage model. *The Journal of Finance*, 35(3), 675–684.
11. Rose, D. C. (1992). Bankruptcy risk, firm-specific managerial human capital, and diversification. *Review of Industrial Organization*, 7, 65–73.
12. Septiana, N. I., Katri, F. S. B. H., Ideris, A. B., & Noryatim, N. (2025). Estimating expected default probability and credit risk spread using the KMV Merton model: A case study of Bank Islam Malaysia Berhad. *Jihbiz: Jurnal Ekonomi, Keuangan dan Perbankan Syariah*, 9(1), 93–105.
13. Shumway, T. (2001). Forecasting bankruptcy more accurately: A simple hazard model. *The Journal of Business*, 74(1), 101–124.
14. Wu, Y., Gaunt, C., & Gray, S. (2010). A comparison of alternative bankruptcy prediction models. *Journal of Contemporary Accounting & Economics*, 6(1), 34–45.
15. Zhou, W., Chen, M., Yang, Z., & Song, X. (2021). Real estate risk measurement and early warning based on PSO-SVM. *Socio-Economic Planning Sciences*, 77, 101001.

Received: 05.07.2025

Accepted: 14.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/81-86>

Fargana Aliyeva
Baku State University
PhD student

<https://orcid.org/0009-0001-1030-8776>
farka85@gmail.com

Images of Monarchs in the Literary Works of Eastern Poets and Thinkers

Abstract

This article examines the concept of the “Supreme Intellect” as an organizational principle for governing a utopian state structure. Since antiquity, the notion of the ideal, along with the image of the ideal monarch, has been considered within political, social, and philosophical-aesthetic frameworks. The issue in question defines the worldview and the ethno-cultural specificity of each nation.

Medieval Arab philosophy, closely interwoven with Islam, gave rise to the Arab-Islamic philosophical tradition. As a result of extensive scholarly work, the intellectual legacy of the ancient world was thoroughly studied and adapted within the framework of Islam. The collective intellect of that period gradually began to form on the basis of philosophical and social reflections on the purpose of human creation and the reconstruction of the model of the just ruler.

Keywords: “High intellect”, “*insan al-kamil*”, ancient world, utopian state, Farhad Kuntogdi, Aytoldi, Oghdurmish, Shu Khagan, Nushaba, Alexander the Great (Dhul-Qarnayn), spiritual and cultural values, East, West

Fərqanə Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant

<https://orcid.org/0009-0001-1030-8776>
farka85@gmail.com

Şərq şair və mütəfəkkirlərinin bədii əsərlərində hökmdar obrazları

Xülasə

Bu məqalədə “Ali ağıl” anlayışı utopik dövlət quruluşunun idarə olunmasında təşkilati prinsip kimi araşdırılır. İdeal anlayışı və ideal hökmdar obrazı qədimdən bəri siyasi, sosial və fəlsəfi-estetik çərçivələrdə nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiq olunan məsələ hər bir xalqın dünyagörüşünün və etno-mədəniyyətinin spesifikliyini müəyyənləşdirir.

Orta əsr ərəb fəlsəfəsi İslamla sıx şəkildə qovuşaraq ərəb-müsəlman fəlsəfəsinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Zəhmət tələb edən geniş fəaliyyət nəticəsində antik dünyanın irsi diqqətlə öyrənilmiş və islamlaşdırılmışdır. Həmin dövrün ictimai düşüncəsi tədricən insanın yaradılış səbəbinin müəyyənləşdirilməsi və ədalətli hökmdar modelinin formalaşdırılması ilə bağlı fəlsəfi-ictimai ideyalar əsasında inkişaf etməyə başlamışdır.

Açar sözlər: “Ali ağıl”, “*insanül-kamil*”, qədim dünya, utopik dövlət, Fərhad, Gündoğdu, Atoldi, Ögdülmüş, Şu Xaqan, Nüşabə, İsgəndər Makedoniyalı (Zülqarneyn), mənəvi-mədəni dəyərlər, Şərq, Qərb

Introduction

The concept of “insan al-kamil” in philosophy represents a continuous process of self-education and self-perfection. An individual enlightened by knowledge and philosophy, endowed with all forms of virtue and moral-spiritual values, simultaneously appears as a wise ruler concerned with the happiness and well-being of his subjects. Therefore, in the concepts of Eastern faylasufs, the hypothesis was advanced that “a soul that has attained the Truth will no longer incline toward evil.”

As research methods, this study employs historical, sociocultural, pedagogical, and comparative analyses to provide a comprehensive description of the rulers’ portraits as philosophical phenomena. Literary and philosophical approaches allow for a detailed and holistic examination of the leadership qualities of rulers (caliphs). The study also investigates the texts of works by Eastern poets and thinkers, as well as historical chronicles.

Forms of political and legal state governance find vivid expression in Turkic literature. In the context of statehood, *Kutadgu Bilig* represents a unique phenomenon not only in Turkic verbal art but also in world literature. It is not without reason that the work is sometimes referred to as a “science (that is, a ‘book’) of governance.” Yusuf Balasaguni’s poem is imbued throughout with ideas and the spirit of statehood. Its central characters – Kuntogdı, Aytoldı, Oghdulmish – are khans (eliks) and viziers, the leaders of the state. In their conversations, interactions, lyrical digressions, and in the philosophical reflections of the author, the issues of social order and the structure of power predominate. As in runic inscriptions – primarily in epitaphic monuments – so in *Kutadgu Bilig*, the issue of the ruler, after God, is placed at the foundation of sociopolitical and social life, and indeed of almost all existence (Minnengulov, 2016).

Research

In this poem one feels the author’s skeptical attitude toward rulers: neither the main protagonist, Bogra-khan, nor such autocrats as Alexander the Great or Julius Caesar correspond to his ideal. This is most likely due to their lack of aspiration for self-perfection, humanity, and compassion. As the great singer of humanism Jalal al-Din Rumi insightfully noted, the enlightened human being possesses such moral qualities as understanding, benevolence, and self-restraint – even toward enemies (Tatli, 2013). Regardless of social status, every person must possess the quality of compassion. A particularly original work is Hisam Katib’s *Dastan Jumjuma Sultan* (1369), distinguished by its close attention to the passage of time. From its very first lines, the poem begins with reflections on the transience of life and the impermanence of human existence. To support his thesis on the ephemerality of earthly life, the author lists the names of many legendary and historical figures. According to Hisam Katib, all of them once possessed “the world”, yet ultimately were compelled to leave behind their “wealth, power, and life”, passing into the otherworldly realm. To artistically illustrate this thought, he recounts the story of Jumjuma (Minnengulov, 2016). The cultural heritage of antiquity has for centuries inspired writers of all nationalities and confessions to create masterpieces of world literature. In philosophical and political writings, the legendary image of Alexander the Great – Iskandar (Dhul-Qarnayn) – served as a prototype for constructing the model of the ideal ruler. Questions concerning the role and mission of the individual in society, the resolution of state problems, and the transformation of a ruler into an ideal sovereign occupied a central place in the works of medieval Eastern philosophers and poets.

The earliest novel about the legendary commander Alexander the Great, the *Pseudo-Callisthenes*, dates to antiquity (Aliyev, 1983). Gradually, in the poems of great authors, Alexander – identified with the Qur’anic figure Dhul-Qarnayn – acquired prophetic qualities. Hakim Abulqasim Ferdowsi was one of the first to turn to the Alexander narrative. His poem *Iskandarnama* consists of two parts: *Sharafnama* and *Igbalnama* (also known as *Karibnama*). Ferdowsi even included the Alexander cycle into the *Shahnameh*. As noted by Professor E. Bertels, Ferdowsi portrays Alexander as a brave and valiant ruler. Though not depicted as a tyrant, he is nevertheless not an ideal model of a just monarch. In the *Shahnameh*, he does not stand out significantly from the Sasanian rulers (Kuziyevna, 2016).

Subsequent works on Alexander include *The Mirror of Alexander* by Amir Khusrow Dehlavi, based on historical chronicles, and *The History of the Kings of Iran* by Alisher Navoi. Navoi

developed the historical image of Alexander in his own original manner. His Alexander is a composite figure embodying only the noble qualities of a righteous sovereign. Alexander in Navoi's works is unique in his realism. The poet skillfully describes a kurultay (council) at which, by general agreement, a ruler is to be elected – an episode corresponding to the ancient Turkic tradition of *tore*, through which a khagan was chosen. Through the unification of shariat and *tore*, Navoi succeeded in recreating a political model of state governance. The common saying “every medal has two sides” does not apply to Navoi's worldview; rather, his formula is: a just person = a just ruler. Inspired by Nizami Ganjavi's utopian ideas, Navoi reinterprets the *Khamsa* in his own way. Navoi's major poetic work, the *Khamsa*, opens with the poem The Confusion of the Righteous. This philosophical poem condemns such vices as cruelty, greed, arrogance, and injustice, while exalting the ideals of goodness and justice. For Navoi, the source of all good in life lies in justice – more precisely, in the justice of the ruler and his fidelity to the law. The entire poem is permeated with the idea of justice as the foundation of the nation's prosperity. In the twenty-sixth chapter, in the third discourse, he emphasizes the importance of having a just sultan on the throne, admonishing him in the following verses:

*O you, to whom authority is given like the heavens,
You whose kettledrums are the sun and the moon,
You hold the power to do evil or good today,
And the sun of the whole land shines in your pavilion...
But do not forget the inscription on the ring:
'In justice lies the path to salvation'!
And while praying, repeat the Quranic verse:
'O ruler, govern with justice'!*

A just ruler, in Navoi's understanding, is one for whom the interests of the people stand above all else. Navoi placed his finest reflections on the ideal, just human being into the mouth of his beloved hero Farhad from the poem *Farhad and Shirin*. Farhad, the son of the Chinese khagan, is an honest, selfless, and humane individual, a fighter for truth and justice. For these qualities he has earned enduring admiration and respect. When his father offers him the throne, Farhad refuses power, for he, like Navoi himself, is utterly indifferent to authority (Zhoraboyev & Mamadiyeva, 2022). Next in this “line of just rulers” stands the legendary commander Alexander the Great, for whom the well-being of the people is paramount. The book *The Quintet of the Perplexed* (1492) is dedicated to Jami. For the study of the history of Uzbek and Persian-Tajik literature and their interrelations, the anthology *Collection of the Refined* (1491–92), which contains brief characteristics of writers of Nizami's era, as well as *History of Iranian Kings* and *History of Prophets and Sages*, was of great importance. These works provide information about legendary and historical figures of Central Asia and Iran, as well as Zoroastrian and Quranic mythology. Important issues of literary theory, particularly versification, are discussed in the treatise *The Scales of Meter*. At the end of his life, Nizami wrote the allegorical poem *The Language of the Birds* (1499) and the philosophical-didactic work *The Beloved of Hearts* (1500), which discusses the ideal organization of human society. Nizami's book was notably influenced by the works of Yusuf Balasaguni and Saadi's *Gulistan*. The central idea of the book is the condemnation of “cruel, ignorant, and corrupt kings” and the aspiration to establish a strong centralized authority under a just ruler at the head of a prosperous country (Booksite.ru, n.d.).

Iskander (Alexander) is described in *The Mirror of Wisdom* as a seeker of truth. His duties involve restoring the former moral code of the people by suppressing robbery, violence, dishonor, crime, theft, and immorality. Remarkably, Alexander–Iskander is identified with the Quranic figure Dhul-Qarnayn. In the 18th sura *Al-Kahf* (“The Cave”) of the Holy Quran, several verses mention this personality: “We strengthened him upon the earth and gave him all means; and he followed a way” (Minengulov, 2016).

The masnavi *Ilahinama* by the prominent Eastern Sufi poet Farid al-Din Attar is imbued with profound Sufi philosophy. Virtually all chapters of this poem are structured as dialogues between a father-ruler and his six sons, who express their desires. Notably, the fourth son desires the Water of

Life, which, according to legend, Alexander the Great unsuccessfully sought. The chapter contains twenty-four stories narrated on behalf of the father. These feature both well-known historical and legendary figures, such as Iskandar (Alexander the Great), the righteous Caliph Umar, Majnun (in love with Layla), Sultan Mahmud and his beloved slave Ayaz, as well as nameless characters: a tax collector of non-Muslims, a handsome youth and an old man in love with him, a deceitful merchant, a thief at the foot of the gallows, and a fox caught in a trap (Gaseemovna, 2020). The desire to drink from the Water of Life (abi-hayat) is associated with the aspiration for immortality. It is undeniable that the poet, when composing this scene, was inspired by the legend of the Two-Horned Alexander (Alexander the Great). The philosophy of this episode is conveyed uniquely: the caliph represents the human soul, and the six sons symbolize six emanations such as nafs (ego), the devil, logos (reason), poverty, and tawhid (monotheism). Through the caliph, Attar seeks to convey the transience of worldly life, guiding the reader toward the “Absolute Truth.”

Alexander, as depicted by the Golden Horde writer Rabhguzzi, plays the role of the Quranic prophet Dhul-Qarnayn. In search of the Water of Life, he embarks on a journey to the Land of Darkness. This theme also forms the basis of a poem by another Golden Horde poet, Mawlana Ishaq. Mahmud al-Kashgari likewise addressed the ancient story of the legendary conqueror. In the work *Shu Khan*, the meeting of Iskander with Shu Khan is described. Here, the author praises the wisdom of the khan, who defeats Alexander's numerous army not by sword but by intellect. Struck by the nobility of his opponent, Iskander repents and atones for his actions. In Nizami Ganjavi's poem, this incident is presented as correspondence between Alexander and the Turkic khan. The khan's wisdom is manifested in the letter addressed to Iskander. The conqueror not only renounces his desire to destroy the khan's country but also develops genuine friendship for him (Khalilov, 2021).

In the context of political and legal thought in Azerbaijan, a number of legendary scholars, philosophers, and jurists lived and worked. Among them, Nizami Ganjavi occupies a leading position as the founder of a new direction in politico-legal concepts, making an invaluable contribution to the formation of management culture based on spiritual and cultural values and humanistic ideas of the East and West: “I became the king of kings in the realm of wise thoughts. I became the ruler of space, the shah of time...” (Mamedov, 2022). Almost all works of this genius poet carry the message of multiculturalism. He was among the first to believe in the special mission of man as a caliph. A noble ruler governs justly, protecting his people and state from internal and external enemies. The image of an ideal ruler with progressive ideas, though seemingly utopian, was borrowed from the rulers of flourishing states in contemporary Azerbaijan: the Shirvanshahs and the Eldegizids.

Nizami's political and legal views are vividly reflected in the *Khamsa*, consisting of five poems: *Treasury of Mysteries*, *Khosrow and Shirin*, *Layla and Majnun*, *Seven Beauties*, and *Iskandarnama*. The prototype of the ideal ruler for him was the figure of Alexander the Great, shrouded in glory. *Iskandarnama* is a utopian poem reflecting humanistic perfection. The artistic interpretation of this figure was addressed by many major poets and thinkers of the Middle East, such as Ferdowsi, Nizami, Jami, and Navoi (Nikolaevich & Makasheva, 2023).

The formation of political and legal thought in Azerbaijan was marked by the adoption of Islam. Among the talented masters of word and thought, Sheikh Nizami Ganjavi occupies a prominent place. His ideas on ideal city planning are articulated in the philosophical-literary works of the *Khamsa*. The utopian society is presented as a contrast between the nations of Yajuj and Majuj, lawless cannibals, and the inhabitants of the happy country, who enchant Iskander with their humanism.

In 1197, Nizami Ganjavi began work on the foundational poem *Iskandarnama*. Despite differing opinions on the intended addressee, most researchers agree that it was dedicated to the Azerbaijani atabeg Abu-Bakr Nusrat ad-Din Bishkin (Aliyev, 1983). In Nizami, the hero is a just ruler seeking a happy land, traveling the entire world. Like a “thread of Ariadne,” Nizami leads his hero from the realm of darkness into the light. Following the example of his predecessor Ferdowsi, Nizami does not overlook Alexander's eastern campaigns, which caused suffering among the people. However, his portrayal is idealized rather than historical. The multifaceted image of Alexander–Dhul-Qarnayn in Nizami's work appears as a prophet, possessor of *ilm al-ladun*, and conqueror of territories from the

Maghreb to the Mashriq. A Quranic reference in this poem is also the mention of the two wild tribes, Yajuj and Majuj, and the construction of the iron wall. In *Iskandarnama*, the nations of Yajuj and Majuj symbolize evil in all its manifestations: “They are of the human race, yet the spawn of darkness” (Evseev & Makasheva, 2023). Nizami’s main task was to recreate not a historical, but a composite image of an ideal ruler, a golden standard for emulation across all times and peoples. In his view, only a wise, just, noble, and courageous person can formulate a political system serving the welfare of the people.

The search for the legendary ruler culminates in the acquisition of centuries-old human wisdom. Alexander’s acquaintance with the ruler of Barda (a product of the poet’s imagination), the beautiful and wise Nushaba, opens new horizons previously unknown to him. Through Alexander, the poet answers his own rhetorical questions. Driven by the desire to comprehend the universe, Dhul-Qarnayn realizes that the entire cosmos is created for man and placed at his service. Man’s duty is to maintain balanced harmony between nature and society. In the second part of the poem, he understands that the meaning of life is to serve humanity:

“Our wealth is shared equally among us.

We are equally endowed in this life.

No one mocks another’s grief...

The heavens guard each of our children.” (Yakubenko, 2008).

Without a doubt, Nizami Ganjavi’s *Khamasa* became a model for emulation and study by subsequent generations of poet-thinkers. His successor, Qazi Burhaneddin, drew on Nizami’s wisdom not only in literary creativity but also in governing his own state (Veliev, 2014). In *Seven Beauties*, Nizami masterfully depicted the diversity of all cultures; in *Iskandarnama*, he recreated social idylls. In the ideal city, there are no class distinctions: “all are equal before the Creator and the law.” Everyone bears responsibility for their actions, from the ruler to the laborer. Initially favoring a monarchical institution, the poet later advocated for popular sovereignty. Citing Ibn Rushd on the redundancy of courts and police, he asserted that citizens of the ideal city live in love and harmony. Friendship among peoples reigns in this utopia. Thus, Nizami constructed a model of human coexistence in Eastern countries. Being well-informed about society’s socio-political problems, he elevated the political-legal theory of humanism and governance for the public good to a new level.

Throughout his life and work, the Sheikh’s thought was permeated by humanism and multiculturalism. He consistently defended the rights of workers and residents worldwide. Following Islamic teachings and the Prophet Muhammad (peace be upon him), he encouraged knowledge, equality, mercy, spiritual enrichment, and, above all, love. There is an undeniable correspondence between his ideas and Sufism and the Ahi brotherhood. “The heavens have no altar except love”; “The world is love, all else is play”; “Everything in the universe is interconnected, philosophy calls it love”; “Love is the soul of the world” (*Khosrow and Shirin*) (Gadzhieva, 2013). His tolerance-inspired ideas laid the groundwork for later doctrines of multiculturalism. In *Iqbal-name*, he describes models of ideal human society with morally upright citizens. Until the end of his life, the thinker sought a happy society governed by a just ruler. In this context, he developed a utopian doctrine, representing the logical culmination of his entire creative path.

Conclusions

From the above, it can be boldly stated that the great poets of the East, ahead of their time by centuries, laid the foundations not only of humanism and gender equality but also of multiculturalism. Thus, concepts such as political, socio-cultural, and legal ideas, along with the demands for justice promoted by the West, are in fact products of the politico-legal culture of Eastern geniuses. This is confirmed by a deep study and analysis of the historical roots of these concepts. These evolutionary ideas later found expression in the works of Imadeddin Nasimi, Muhammad Fuzuli, Yusuf Karabakhi, Jamaledin Rumi, Yunus Emre, Sirajeddin Urmavi, Nasir al-Din Tusi, Avhadi Maraghi, Fazlullah Na’imi, and others (Ismailov, 2021).

References

1. Aliyev, R. (1983). *Iskander-name, Sharaf-name, Iqbal-name*. Yazichi Publishing House.
2. Booksite.ru. (n.d.). Retrieved from <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/079/639.htm>
3. Efremova, N. (2013). The political ideal of al-Farabi. *Traditions and Innovations in History and Culture*, Russian Academy of Sciences.
4. Evseev, V., & Makasheva, S. (2023). The utopian text of Nizami's poem *Iskander-name*. *Society: Philosophy, History, Culture*, 7.
5. Gadzhieva, A. (2013). Nizami Ganjavi at the pinnacle of wisdom. *Philosophy, Humanities*, 1(9).
6. Gasemovna, L. (2020). Father's conversation with his son about the Water of Life in Attar's *Ilahi-nama*. *Oriental Studies*, 3.
7. Ismailov, Kh. (2021). The idea of justice in the political and legal views of Nizami Ganjavi. *North Caucasian Legal Bulletin*, 2.
8. Khalilov, A. (2021). Turkic epic tradition and the works of Nizami Ganjavi (dedicated to the 880th anniversary of Nizami Ganjavi). *Bulletin of the North-Eastern Federal University named after M.K. Ammosov: Epic Studies Series*, 2.
9. Kuzievna, S. (2016). New interpretation of the traditional image of Iskander in the works of A. Navoi. *Vestnik of Science and Creativity*.
10. Mamedov, N. (2022). Heuristic value of Nizami Ganjavi's ideas. *Economic, Social, and Humanistic Studies. Philosophy: The World in Man and Man in the World*, 1(33).
11. Mansurova, A. (2014). Ibn Sina's philosophical teaching on the problem of human perfection. *Proceedings of the International Scientific Conference, Institute of Philosophy, NAS*.
12. Minengulov, Kh. (2016). The idea of state in Turkic-Tatar literature of the VII–XVI centuries. *Zolotoordynskoye Obozrenie*, 1.
13. Minengulov, Kh. Yu. (2016). Literature of the Ulus of Jochi and post-Golden Horde Tatar khanates. *Turkology*, 3.
14. Nigmatova, A. Concept of the 'perfect human' in the philosophy of al-Farabi and Abay. Al-Farabi Kazakh National University.
15. Nikolaevich, V., & Makasheva, S. (2023). The utopian text of Nizami's poem *Iskander-name*. *Society: Philosophy, History, Culture*.
16. Saidov, A., Azimova, M., Gulov, A., & Ibroimov, Kh. (2015). Avicenna's philosophical teaching on the interrelation of reason and faith. *Avicennology. Scientific-Medical Journal 'Vestnik Avicenna'*, Tajik State Medical University, 2.
17. Tatly, A. (2013). Definition of the concept of 'man' in the works of Mevlana Jalaluddin Rumi and Shakespeare. *Philology. Social Communications*, 26(65).
18. Veliev, M. (2014). The lyrical image of the hero-ruler in the poetry of Qazi Burhaneddin. *TSPU Bulletin (TSPU Vestnik)*, 9(150).
19. Yakubenko, K. (2008). Formation of Arab-Islamic political ideology (VIII–XIV centuries). *Questions of Theory and History of State and Law*.
20. Zhuraboev, B., & Mamadiyeva, Kh. (2022). Questions of justice in the works of Alisher Navoi. *Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(6). Chirchik State Pedagogical Institute.

Received: 13.07.2025

Accepted: 24.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/87-92>

Mehmet Ergun
Bartın University
<https://orcid.org/0000-0002-6149-2358>
mergun@bartin.edu.tr

Business Ethics According to Islamic Law

Abstract

Morality is one of the rules that regulate social life. Generally defined, morality refers to a set of rules regarding behaviors that should or should not be performed according to a set of value judgments regarding good and evil within a society. In fact, moral rules, like religious and legal rules, have a very powerful influence in regulating human behavior. Indeed, while compliance with the legal order can only be ensured through state power, moral commandments, unlike law, lack coercion and compulsion; morality embodies duty and a sense of duty. This sense of duty, in its ability to stimulate a person's conscience, is far more effective than any law or legal authority. In the context of business ethics, employees and employers have certain mutual rights and responsibilities to prevent potential conflicts between employees and employers and to minimize their severity. In this context, employees must prioritize their own health, avoid risks, perform their jobs properly, use employer-owned equipment appropriately, and adhere to established working hours. In return, employers must pay their employees the contractually agreed-upon wages on time, treat them with humanity, and provide them with appropriate work uniforms and high-quality tools and equipment. Furthermore, employers must meet their employees' rights, such as health, treatment, meals, rest, and the right to worship. In the context of employer–employee relations, employers must act according to the general principle: “Feed them what you eat! Clothe them what you wear! Do not hold them accountable for what they cannot do.” This research article will explore the topic of “Business Ethics According to Islamic Law,” with supporting evidence.

Keywords: *Islamic law, business, ethics, business ethics*

Mehmet Ergün
Bartın Üniversitesi
<https://orcid.org/0000-0002-6149-2358>
mergun@bartin.edu.tr

İslam hüququna görə iş əxlaqı

Xülasə

Toplumsal həyatı tənzimləyən qaydalardan biri də əxlaqdır. Ümumi bir təriflə əxlaq — bir cəmiyyətdə yaxşılıq və pislik barədə mövcud olan bir sıra dəyər mühakimələrinə əsasən edilməsi və ya edilməməsi gərəkən davranışlara aid qaydalar bütünü deməkdir. Elə ki, əxlaqi qaydalar dini və hüquqi qaydalar kimi insanın davranış formalarını tənzimləyən çox güclü bir təsirə malikdir. Hətta hüquq nizamına riayət yalnız dövlət gücü ilə təmin edilə bildiyi halda, əxlaqi əmr və qadağalarda hüquqda olduğu kimi məcburetmə yoxdur; əxlaqda vəzifə və vəzifə şüuru vardır. Vəzifə şüuru isə insanın vicdanını hərəkətə gətirməsi baxımından bütün hüquqdan və hüquqi otoritədən daha təsirlidir.

İş əxlaqı kontekstində də işçi və işəgötürən arasında meydana çıxan biləcək münaqişələrin qarşısını almaq və ya onların şiddətini minimuma endirmək üçün tərəflərin qarşılıqlı bəzi hüquq və məsuliyyətləri mövcuddur. Bu əsas çərçivədə işçi ilk növbədə öz sağlamlığına diqqət etməli, sağlamlığını riskə atacaq hallardan uzaq durmalı, işini düzgün yerinə yetirməli, işəgötürənə məxsus avadanlıqlardan düzgün istifadə etməli və müəyyən edilmiş iş saatlarına riayət etməlidir.

Bunun müqabilində işəgötürən də müqavilə ilə müəyyən edilmiş əməkhaqqını işçiyə vaxtında ödəməli, ona insani münasibət göstərməli, işçiyə işə uyğun iş geyimi ilə keyfiyyətli iş alətləri təmin etməlidir. Bundan əlavə, işəgötürən işçisinin sağlamlıq, müalicə, yemək, istirahət və ibadət kimi hüquqlarını da qarşılamalıdır. İşçi–işəgötürən münasibətləri çərçivəsində işəgötürən “Onlara yediyinizdən yedin! Geyindiyyinizdən geyindirin!” ümumi prinsipinə uyğun davranmalıdır. Bu araşdırma məqaləsində “İslam Hüququna Görə İş Əxlaqı” mövzusu dəlilləri ilə işlənəcəkdir.

Açar sözlər: İslam hüququ, iş, əxlaq, iş əxlaqı

Introduction

People have a wide range of needs for survival, including food, clothing, shelter, and health. These basic needs are met through various professional groups. In this context, every Muslim, while striving to earn a living, must obtain their sustenance and subsistence through legitimate means and in accordance with the law, and must never neglect their worldly responsibilities. Within this framework, it is imperative for a person to act in accordance with moral principles when providing for themselves and their dependents. Illegal gains, unjust enrichment, and other unlawful actions must be carefully avoided. Those engaged in trade should conduct their business only in areas permitted by law and in a lawful manner. Similarly, those who earn their living through craftsmanship must conduct their business honestly, reliably, with good faith, and in accordance with professional ethics (Committee, 1986, pp. 424–425; Demirci, 2013, p. 256; Kiraz, 2007, pp. 365–388). Indeed, the Quran states: “Allah loves those who excel in their work.” (Baqara 2:195; Âl-i İmrân 3:148). The Prophet Muhammad (peace be upon him) also encouraged work ethics, saying: “Allah loves the worker who does his work well.” (Hâşimî, 1981, Hadith No. 1383).

Research

Islam never encouraged withdrawal from worldly life. On the contrary, such idleness and self-sacrifice were left to others, such as Buddhists (Balaban, n.d.: 30). Instead, it adopted the following principle: “He who does not strive to secure his future ultimately destroys the essence of his freedom” (Bilmen, 1964, p. 97). For example, after the Battle of Tabuk (9 AH / 630 AD), the people of Medina went out to welcome the Prophet and his army. Among them was Muâz b. Cebel, who was unable to participate in the battle due to illness. When the Prophet shook hands with him, he noticed the roughness of his hands and asked, “O Muâz, why are your hands so rough and calloused?” Muâz replied, “O Messenger of God, I work to provide for my family. My hands never stray from the saw, the adze, the pickaxe, the shovel, or the hammer.” Upon hearing this, the Prophet kissed his hands and said, “Fire will never touch these hands” (Öğüt, 1962, p. 111). In another narration, a strong and healthy man passed by the Prophet. His appearance attracted the attention of the Companions, and some of them said, “If only this man had used his strength in the path of God.” The Prophet (pbuh) replied: “If he works to provide for his young children, he is in the way of Allah. If he works to provide for his elderly parents, he is in the way of Allah. If he works to protect his honor, he is in the way of Allah. If he works to provide for his family, he is in the way of Allah. If he works only out of pride and arrogance, he is in the way of Satan” (Canan, 1980, pp. 45–46).

Significance

The role of business ethics is crucial in preventing disputes between employers and employees and minimizing their severity when they arise. Islam emphasizes the establishment and implementation of a fair and appropriate business ethics system for both employers and employees. Without a strong foundation in business ethics, working life and labor law become vulnerable to practices that disregard justice and hard-earned wages, leading to unfair and exploitative forms of profit. This risk exists not only in capitalist systems but also in communist systems (Committee, 1986, p. 59 ff.; İzveren, 1974, pp. 1–27). Islam's general commandment to slave owners and servants—“Feed them what you eat, clothe them what you wear, and do not impose on them work beyond their capacity” (Buhârî, 1981: Itk, 15)—constitutes the most comprehensive and fundamental principle of business ethics (Committee, 1986, p. 60). A famous narration known in hadith literature as the “Hadith of the Cave” partially exemplifies the moral dimension of this study. The incident is as follows: Three

men took shelter in a cave for the night. A large boulder rolled down from a mountain, blocking the entrance to the cave and trapping them inside. They decided to pray to God, and each performed a deed they sincerely believed God would accept, hoping the boulder would move. The first prayed for his parents for their good deeds. The second, at a time when sin was inevitable, prayed for God's protection from committing a major sin out of sheer fear of God. With each of these prayers, the boulder shifted slightly, but not enough to allow them to escape. The third prayed, "Lord, I hired a worker. I paid all the workers. But he thought the wage I offered was too low, so he refused and left. We had agreed on a sheep as payment. While he was gone, I cared for the sheep and allowed it to multiply. As the years passed, that one sheep grew into a large flock. Finally, the worker returned and demanded his share. I pointed to the flock and said, 'This is your right.' He thought I was mocking him and said, 'Don't mock me, for I am poor.' I swore to him, 'I am not mocking you. That sheep you rejected has become a part of this flock. Now take it and go.' He joyfully took the whole flock and left. Lord, if it is for Your sake, save us from this rock." After this prayer, the rock slid completely aside, and the three men emerged safely from the cave (Buhârî, 1981: Enbiyâ, 50; Müslim, 1981: Zikr, 100; Ebû Dâvûd, 1981: Buyû', 29; Zebidî, 1981: 7/37–41; Döndüren, 2010, pp. 655–656).

Findings

The main findings on "Business Ethics According to Islamic Law" are as follows:

- Both the Quran (see Nahl 16/90; Nisâ 4/58; A'râf 7/85; Zuhuruf 43/32) and the Sunnah (see Nesâî, 1981: Eymân, 44; İbn Mâce, 1981: Rehn, 4) contain a number of regulatory provisions regarding business ethics (see İbn Rüşd, 1425/2004: 4/5-19; Mevsilî, 2016, pp. 166-175, 269-281; Committee, 2006: 2/333; Kiraz, 2007, pp. 365–373; Döndüren, 2010, pp. 655–659). In Islamic law, the duties of the worker within the framework of employee-employer relations are as follows: The worker must personally carry out the work assigned to him (Committee, 1986, p. 39; Döndüren, 2010, p. 657). The worker must be busy throughout working hours (Committee, 1986, p. 40; Döndüren, 2010: 657). The worker must carry out the work assigned to him diligently and safely (Committee, 1986, p. 42, 423–424; Committee, 2006, p. 2/337; Döndüren, 2010: 657). The worker must carefully protect the goods and tools entrusted to him (Committee, 1986, pp. 43, 427–428; Committee, 2006, 2/337). And the worker must compensate the employer for any damage caused to his property (Committee, 1986, p. 45). In contrast, workers have the right to wages, rest, worship, and leave (Committee, 1986, pp. 49–58).
- Anyone who employs a worker and does not pay his wages will appear before the Prophet himself as an adversary and creditor on the Day of Judgment (Ahmed b. Hanbel, 1982: 2/292).
- The most virtuous earnings are those earned by an honest worker (Hâşimî, 1981: Hadith No. 593). Therefore, sustenance should be sought diligently, even in the deepest reaches of the earth (Hâşimî, 1981: Hadith No. 180).
- The worker's wage should be determined at the outset of the contract, in a manner that avoids dispute (Kudûrî, 1398/1977, 69-70; Sâbık, n.d.: 3/200-201; Ğamrâvî, n.d.: 288; Döndüren, 2010: 658; Bardakoğlu, 2000: 21/385) and paid before the sweat on his brow dries (İbn Mâce, 1981: Rühûn, 4; Nesâî, 1981: Eymân ve'n-Nüzûr, 44; Bardakoğlu, 2000: 21/386).
- Workers are the brothers of their employers, entrusted to them by God. The employer should feed his worker what he eats and clothe him what he wears. Employers should not burden their employees with tasks beyond their capacity and should assist them when given such a task (Müslim, 1981: İmân, pp. 38-40).
- Every favor an employer provides to an employee will be recorded on his scale of reward on the Day of Judgment (Hâşimî, 1981: Hadith No. 1043). On the other hand, the enemy of anyone who hires an employee and does not pay his wages will be the Prophet Muhammad (Buhârî, 1981: Buyû', 106; İbn Mâce, 1981: Rühûn, 4).
- People with a high sense of duty and work ethic will be among the prophets and good people in the hereafter (Tirmizî, 1981: Buyû', 4).

- God loves a worker who performs the work assigned to him with loyalty and skill (Hâşimî, 1981: Hadith No. 1383; Committee, 1986, pp. 424–425; Committee, 2006: 2/337; Döndüren, 2010: 657).

- The hardship and fatigue suffered by a worker who fulfills his duties duly atones for his minor sins (Hâşimî, 1981: Hadith No. 1162), and the efforts he makes to earn his living are recorded as alms (Hâşimî, 1981: Hadith No. 1031).

- Mutual respect for each other's rights between employers and employees is a fundamental requirement of business ethics. Any violation of these rights constitutes a prayer against the violator. In this context, Avni Bey of Yenişehir (1826-1883) said, "May God deprive those who deprive others of their sustenance!" This statement encompasses the mutual rights and responsibilities of both employers and employees.

- Since law represents the minimum limit of morality (Bilge, 2019, p. 11), all principles of law are inherently present and functional within business ethics. In fact, the concept of "business ethics" encompasses a meaning that extends beyond the rules and principles of business law. As stated: "Not everything permitted by law may always be compatible with morality" (Ansay, 1958, p. 49).

- In a sense, since the basis of Islamic morality is to respect the rights of Allah and people, complying with the principles of business ethics in order to ensure social order is one of the indispensable principles of being a civilized and moral individual (see Çağrıç, 1989: 2/1-9; Karaman, 1991: 1/7-11; Şener, 1992: 3-5; Committee, 2010: 13-14; Yaran, 2010: 125-191; Köse, 2013: 47-60; Ergün, 2019: 1337; Erturhan, 2018: 20-21; Hamidullah, n.d.: 135-148).

- In Islam, acts of worship are not limited to prayer, fasting, almsgiving, etc. All words, actions, and behaviors that please and are approved by Almighty God are considered acts of worship in a broad sense. In this context, just as removing a stone from the road or repairing a pothole, supporting someone who cannot carry their burden, or assisting the sick, elderly, or disabled who cannot drive are all acts of worship, so too are earning one's living lawfully, engaging in commercial and economic behavior in accordance with Islamic principles, and engaging in business and trade in a broader sense. Therefore, Islam grants people the right to participate in all economic activities that align with Islamic principles. However, it has also established certain rules regarding these activities to ensure that commercial activities are conducted honestly, beneficially, and securely. If these are adopted and implemented by businesspeople and traders, many of the irregularities and disruptions observed in the market will automatically disappear. This is because trade in Islam is intertwined with ethical values. If these values, which enable an individual to elevate and transform into a more civilized person, are set aside, it will be impossible to prevent the evils and ugliness witnessed in the market, such as bribery, corruption, unjust enrichment, default on debt, and so on, solely through legal measures and penalties. Commercial immorality and injustice, which the Quran lists as among the causes of the collapse of past nations, must be avoided, and ethical principles must be observed in business. It must not be forgotten that actions that distance the perpetrator from God's will, such as disrupting economic balances, profiteering from unjust gain, fraudulent use of weights and measures, deceiving consumers, and abusing economic power, are commercial and economic problems of every age and are among the causes that lead nations to decline and collapse. While it is undoubtedly a Muslim businessman's most natural right to consider and protect his personal interests, he must also avoid harming others while exercising his legal and natural rights. Furthermore, they should not aspire to earn more than they deserve, pay their workers fully and promptly, and sell goods to their customers at reasonable prices. They should be honest in their business dealings, avoid misleading and deceptive advertising campaigns, and keep their promises. They should not use their economic power as a tool of pressure. In short, a Muslim businessman should be a person of trust in every aspect.

Conclusion

When the Islamic view of humanity, life, and the universe, as well as the principles it establishes in human relations and the order it lays down for life, are taken into consideration, it becomes immediately evident that worker–employer relations in Islam are addressed thoroughly and comprehensively, with practical resolutions. Worker–employer relations cannot be separated from broader human relations, just as workers’ rights cannot be regarded as distinct from fundamental human rights. Unless social order and human relations are improved, unless human rights, compassion for humanity, and the ideal of human dignity are advanced, and unless the principles prescribed by Islam for the peace and happiness of human societies are reflected in the attitudes, behaviors, and actions of individuals, the tranquility and harmony required for both labor law and business ethics cannot be achieved. For this reason, we consider the issue of “*Business Ethics According to Islamic Law*” to be a significant topic worthy of examination, as it embodies principles that bring well-being to both individuals and society. The findings obtained indicate that business ethics substantially overlaps with, and largely encompasses, labor law. In other words, a conception of labor law that is devoid of business ethics will always remain ineffective and insufficient.

References

1. Ahmed b. Hanbel (1982). *al-Musnad*. 6 Vol. Çağrı Publications.
2. Aldemir, Hüsni - Aldemir, Musa (2018). *Turkish-English Dictionary of Legal Terms*. Adalet Publishing House.
3. Ansay, Sabri Şakir (1958). *Introduction to Legal Science*. Güzel Istanbul Printing House, 7nd Edition.
4. Balaban, M. Rahmi (n.d.). *Science-Ethics-Faith (According to the Scientists and Scientists of the Last Century)*. DİB Publications, Gaye Press, 6th Edition.
5. Bardakoğlu, Ali. “Rent”. *Turkish Religious Foundation Encyclopedia*. 21/379-388. TDV Publications, 2000.
6. Bilge, Necip (2019). *Beginning of Law (Basic Concepts and Institutions of Law)*. Turhan Bookstore, 36nd Edition.
7. Bilmen, Ö. Nasuhi (1964). *High Islamic Ethics*. Bilmen Publishing House, Bilmen Printing House.
8. Buhârî (1981). *Sahih al-Bukhari*. 8 Vol. Call Publications.
9. Çağrı, Mustafa. “Morals”. *Türkiye Religious Foundation Encyclopedia*. 2/1-9. TDV Publications, 1989.
10. Canan, İbrahim (1980). *Education in the Sunnah of the Prophet Muhammad*. DİB Publications, Gaye Printing House.
11. Committee (1986). *Labor and Employee-Employer Relations in Islam*. Ensar Publications.
12. Committee (2006). *Catechism*. 2 Vol. TDV Publications, 10th Edition.
13. Committee (2010). *Dictionary of Religious Concepts*. DİB Publications, 5th Edition.
14. Demirci, Muhsin (2013). *Social Order in the Qur'an*. M.U. IFAV Publications, 2nd Edition.
15. Döndüren, Hamdi (2010). *Catechism of Commerce and Economics with Evidence*. Erkam Publications.
16. Ebû Dâvûd (1981). *as-Sunen*. 2 Vol. Çağrı Publications.
17. Ergün, Mehmet (2019). “Right to Self-Defense Against Assailant Animal in Comparative Law”. *The Journal of International Social Research* 12/65. 1336-1349.
18. Erturhan, Sabri (2018). *Basic Fiqh Information*. Hikmetevi Publications, 2nd Edition.
19. Ğamrâvî, Muhammed ez-Zührî (n.d.). *as-Sirâc al-Wahâc commentary on the text of the Minhâc*. Eser Publications.
20. Halebî, İbrahim b. Muhammed (1316/1898). *Multaqa'l-abhur*. Şirket-i Sahafiye-i Osmâniyye Printing House.
21. Hamidullah, Muhammed (n.d.). *Introduction to Islam*. Nur Publications, Gaye Press.

22. Hâşimî, es-Seyyid Ahmed (1981). *Muhtar al-Ahadith al-Nabawiyya*. Translation: A. Aydın - A. Fikri Yavuz. Eser Publications, Haznedar Ofset, 5th Edition.
23. İbn Mâce (1981). *as-Sunan*. 2 Vol. Çağrı Publications.
24. İbn Rüşd, Abu'l-Walid Muhammad b. Ahmad b. Muhammad al-Qurtubi al-Andalusi (1425/2004). *Bidayatu'l-mujtahid ve nihayatu'l-muqtasid*. 4 Vol. Daru'l-Hadith.
25. İzveren, Adil (1974). *Labor Law I, II, III*. Doğuş Printing House.
26. Kal'acî, Muhammed Revvas (2012). *Dictionary of Fiqh (Arabic-English-Turkish)*. Ocak Publishing.
27. Karaman, Hayreddin (1991). *Comparative Islamic Law*. 3 Vol. Nesil Publications.
28. Kiraz, Celil (2007). *Moral Principles in the Qur'an (Compared with the Torah, Psalms and the Bible)*. Emin Publications.
29. Köse, Saffet (2013). *Introduction to Islamic Law*. Hikmet Publications, 3rd Edition.
30. Kudûrî, Abu'l Husayn Ahmed b. Muhammad (1398/1977). *al-Mukhtasar*. Fazilet Publications.
31. Mevsilî, Abdullah b. Muhammad b. Mawdud (2016). *al-Ihtiyâr Text (al-Mukhtar li'l-Fatvâ)*. Translated and Codified: Celâl Yeniçeri. Şamil Publishing House.
32. Müslim (1981). *al-Jami'u's-şahîh*. 3 Vol. Çağrı Publications.
33. Nesâî (1981). *as-Sunen*. 8 Vol. Çağrı Publications.
34. Öğüt, H. Cemal (1962). *Hygiene and Ethical Cleanliness II*. DİB Publications, Turkish Historical Society Publishing House.
35. Sâbık, Seyyid (n.d.). *Fiqhu's-sunnah*. 3 Vol. Dâru'l-Kitâbi'l-Islâmî- Dâru'l-Hadith.
36. Şener, Abdülkadir (1992). *Islamic Law Courses I*. DEÜ Publications, DEÜ Press, 2nd Edition.
37. Tirmizî (1981). *al-Jami'u's-şahîh*. 5 Vol. Çağrı Publications.
38. Yaran, Cafer Sadık (2010). *Morality and Ethics (Eastern, Western and Moral Philosophy Essays)*. Rağbet Publications.
39. Zebidî, Zaynuddin Ahmad b. Ahmad (1981). *Sahih-i Bukhari Muhtasari Tecdîd-i Sarîh Translation and Commentary*. 12 Vol. Translator: Ahmed Naim - Kâmil Miras. Presidential Printing House, 7th Edition.

Received: 20.07.2025

Accepted: 09.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/93-96>

Humeyrə Nadiri

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

<https://orcid.org/0009-0009-2725-6114>

nadirihumeyre@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında “Konstitusiya və Suverenlik İli”

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının müasir dövlətçilik tarixində Konstitusiya və suverenlik anlayışları bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir və ölkənin hüquqi-siyasi sisteminin əsasını təşkil edir. Suverenlik xalqın və dövlətin ali hakimiyyət daşıyıcısı olması prinsipinə əsaslanır, Konstitusiya isə bu suverenliyin hüquqi ifadəsidir. Konstitusiya dövlətin siyasi, iqtisadi və hüquqi quruluşunu müəyyən edən, insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən, hakimiyyətin bölgüsü və qanunun aliliyini təmin edən ali hüquqi sənəddir.

Suverenlik anlayışı dövlətin daxili və xarici siyasətdə müstəqil qərarvermə səlahiyyətinə malik olduğunu bildirir. Daxili suverenlik dövlətin öz ərazisində yeganə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinə sahib olması, hüquqi nizamı müstəqil şəkildə qorumasıdır. Xarici suverenlik isə beynəlxalq arenada bərabərhüquqlu subyekt kimi fəaliyyət göstərmək, digər dövlətlərin təsirindən asılı olmadan milli siyasət aparmaq hüququnu ifadə edir.

Açar sözlər: *Konstitusiya, suverenlik, müstəqillik, dövlətçilik, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, azadlıq*

Humeyra Nadiri

Azerbaijan State Pedagogical College under ADPU

<https://orcid.org/0009-0009-2725-6114>

nadirihumeyre@gmail.com

The “Year of the Constitution and Sovereignty” in the Republic of Azerbaijan

Abstract

In the modern statehood history of the Republic of Azerbaijan, the concepts of the Constitution and sovereignty are closely interconnected and form the foundation of the country's legal and political system. Sovereignty is based on the principle that the people and the state are the supreme bearers of authority, while the Constitution represents the legal embodiment of this sovereignty. The Constitution determines the political, economic, and legal structure of the state, ensures human rights and freedoms, establishes the separation of powers, and upholds the rule of law.

The concept of sovereignty expresses the state's authority to make independent decisions in both domestic and foreign policy. Internal sovereignty means that the state has exclusive legislative, executive, and judicial powers within its territory and maintains the legal order independently. External sovereignty, on the other hand, refers to the right of the state to act as an equal subject in the international arena and to conduct its national policy free from the influence of other states.

Keywords: *Constitution, sovereignty, independence, statehood, rule of law, civil society, freedom*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının müasir dövlətçilik tarixində Konstitusiya və suverenlik anlayışları bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı olan əsas hüquqi-siyasi kateqoriyalardandır. Bu anlayışlar dövlətin hüquqi mahiyyətini, idarəetmə mexanizmini və xalqın hakimiyyət mənbəyi kimi rolunu müəyyənləşdirir. Suverenlik xalqın və dövlətin ali hakimiyyət daşıyıcısı olması ideyasına əsaslanır, Konstitusiya isə bu suverenliyin hüquqi ifadəsini təşkil edir. Məhz bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində Konstitusiya dövlətin hüquqi, siyasi, iqtisadi və mədəni əsaslarını müəyyən edən, cəmiyyətin idarə olunması prinsiplərini tənzimləyən ali normativ sənəd kimi çıxış edir.

Dövlətin Konstitusiyası onun siyasi, iqtisadi və hüquqi sisteminin təməlini formalaşdırmaqla yanaşı, həm də vətəndaş cəmiyyətinin əsas dayaqlarını müəyyən edir. Bu sənəd insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması, hakimiyyətin bölgüsü prinsipi, qanunun aliliyi və idarəetmədə şəffaflıq kimi dəyərləri təmin edir. Müasir dövrdə Konstitusiya yalnız hüquqi sənəd deyil, həm də dövlətin ideoloji və mədəni dayağı, xalqın birlik rəmzi, dövlət müstəqilliyinin siyasi təminatıdır.

Azərbaycan Respublikası tarixində suverenlik anlayışı sadəcə hüquqi termin kimi deyil, həm də milli azadlıq ideyası, xalq iradəsinin ifadəsi və dövlət müstəqilliyinin təminat mexanizmi kimi mühüm məna daşıyır. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə Azərbaycan xalqı öz suverenliyini yenidən qazandı, 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiya isə bu suverenliyin daimi hüquqi əsasını formalaşdırdı. Həmin Konstitusiya Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq xalqın iradəsi ilə ümumxalq səsverməsi nəticəsində qəbul edildi və bu fakt dövlətin legitimliyini, xalqın siyasi iradəsini və hüquqi mədəniyyətini bir daha nümayiş etdirdi (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995).

Tədqiqat

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Konstitusiya və suverenlik prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsini, onların müasir Azərbaycan cəmiyyətindəki rolunu, “Konstitusiya və Suverenlik İli”nin mahiyyətini və əhəmiyyətini elmi baxımdan təhlil etməkdir.

“Suverenlik” anlayışı dövlətin müstəqil qərarvermə hüququnu, onun daxili və xarici siyasətində tam azad iradə sərgiləmək səlahiyyətini ifadə edən ən fundamental hüquqi-siyasi kateqoriyalardan biridir. Bu termin latın mənşəli *superanus* sözündən yaranmışdır və “ali”, “hakim”, “üstün qüvvə sahibi” mənalarını daşıyır. Suverenlik, hər şeydən əvvəl, dövlətin hüquqi və siyasi müstəqilliyinin göstəricisidir.

O, həm daxili, həm də xarici aspektlərdə özünü göstərir (Qasımov, 2017):

- Daxili suverenlik – dövlətin öz ərazisində yeganə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinə malik olması deməkdir. Bu, cəmiyyətin idarə olunmasında qanunun aliliyinin təmin olunması, hüquqi nizamın qorunması və dövlətin öz daxili siyasətini heç bir xarici müdaxilə olmadan müəyyən etməsi anlamına gəlir.

- Xarici suverenlik – dövlətin beynəlxalq aləmdə bərabərhüquqlu subyekt kimi tanınması, digər dövlətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan asılı olmadan müstəqil siyasət yürütməsi deməkdir. Xarici suverenlik həmçinin dövlətin öz milli maraqlarına uyğun beynəlxalq sazişlər imzalamaq, diplomatik münasibətlər qurmaq və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsasən hərəkət etmək səlahiyyətini əhatə edir.

Suverenlik dövlətin ali hüquqi qüvvəyə malik olması, öz ərazisində bütün vətəndaşlar və təşkilatlar üçün bağlayıcı olan qərarlar qəbul etmək səlahiyyətini daşması deməkdir. Hüquqi baxımdan bu anlayış qanunun aliliyi və hakimiyyətin legitimliyi ilə sıx bağlıdır. Suveren dövlətin əsas atributlarına ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, vahid milli ordu, müstəqil məhkəmə və diplomatik münasibətlər sistemi daxildir. Siyasi baxımdan isə suverenlik xalqın iradəsinin dövlət hakimiyyətinə çevrilməsi prosesini ifadə edir. Demokratiya prinsipinə görə, dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi xalqdır. Bu prinsip Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 1-ci maddəsində də açıq şəkildə təsbit olunmuşdur: “Azərbaycan Respublikasında dövlətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2024).

Azərbaycan xalqı tarix boyu müstəqil dövlətçilik ideyasına sadıq olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) Şərqdə ilk demokratik respublika kimi suverenlik ideyasının təməlini qoydu. 1991-ci il 18 oktyabr tarixində “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” qəbul edilməklə bu ideya yenidən reallaşdı. Bu sənədin 2-ci maddəsində qeyd olunur ki, “Azərbaycan Respublikası bütün ərazisində yeganə hakimiyyətə malikdir və onun dövlət hakimiyyəti

heç bir başqa hakimiyyət tərəfindən tanınmayan və ya məhdudlaşdırıla bilməz". 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası isə dövlət suverenliyinin hüquqi əsasını rəsmiləşdirdi (Əliyev, 2015).

Konstitusiyanın 1-ci maddəsində "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi" birmənalı şəkildə təsbit olunur və bu müstəqillik xalqın iradəsinə əsaslandırılır. Həmin maddə ilə yanaşı dövlətin demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar xarakteri də müəyyən edilir (Əliyev, 1998).

Bu gün Azərbaycan Respublikasının suverenliyi siyasi və hüquqi müstəvidə olduğu kimi, həm də mənəvi, iqtisadi və informasiya sahələrində özünü göstərir. Dövlətin enerji təhlükəsizliyi siyasəti, xarici diplomatiyası, müdafiə qabiliyyəti və milli mədəniyyətin qorunması onun müasir suverenliyinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. 2020-ci ildə Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünün bərpa edilməsi bu anlayışın real siyasi təzahürüdür (Əliyev, 2021).

Konstitusiya quruculuğunun tarixi əsasları

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin ali hüquqi qüvvəyə malik əsas qanundur və dövlət hakimiyyətinin təşkili, vətəndaş hüquqları, idarəetmə prinsipləri və cəmiyyətin hüquqi-siyasi quruluşunu müəyyən edən baza sənəddir. Azərbaycan tarixində konstitusiyaçılıq ideyası XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə formalaşmağa başlamışdır (Məmmədov, 2019).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Konstitusiya layihəsi hazırlanmış, lakin tam qəbul edilə bilməmişdir. Sovet dövründə (1921, 1937, 1978) qəbul edilən konstitusiyalar isə formal xarakter daşıyırdı və real suverenliyi təmin etmirdi (Quliyev, 2022).

Müstəqillik dövründə Konstitusiyanın qəbulu

1991-ci ildə müstəqillik bərpa edildikdən sonra yeni Konstitusiyanın hazırlanması zəruri oldu. 1995-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Konstitusiya Komissiyası yaradıldı və sənəd geniş ictimai müzakirələrdən sonra ümumxalq səsverməsinə çıxarıldı (Əliyeva, 2018).

1995-ci il 12 noyabr referendumunda Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə Azərbaycan hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda yeni mərhələyə qədəm qoydu (Məmmədova, 2020).

Konstitusiya aşağıdakı prinsipləri təsbit edir:

- Xalqın suverenliyi
- Hakimiyyətin bölgüsü
- Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti
- İnsan hüquqlarının təminatı
- Mülkiyyət formalarının bərabər qorunması

Azərbaycan beynəlxalq hüquqa sadiqliyini də Konstitusiyada bəyan edir.

"Konstitusiya və Suverenlik İli"nin Əhəmiyyəti

Prezident İlham Əliyevin 2025-ci ili "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan etməsi həm tarixi, həm siyasi, həm də ideoloji baxımdan mühüm qərardır. Bu təşəbbüs Konstitusiyanın qəbulunun 30 illiyinə təsadüf edir və dövlət suverenliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində görülən işləri ön plana çıxarır (Əsgərov, 2020).

İl ərzində nəzərdə tutulan tədbirlər (Hüseynov, 2016):

- Konstitusiya dəyərlərinin təbliği
- Hüquqi maarifləndirmə
- Dövlət suverenliyinin qorunması
- Hüquqi və institusional islahatların davamı

Nəticə

Müasir mərhələdə Azərbaycanın suverenliyi yalnız siyasi və ərazi bütövlüyünü deyil, həm də iqtisadi, informasiya və mədəni müstəqilliyi əhatə edir. Konstitusiya bu istiqamətlərdə dövlətin əsas hüquqi təminatıdır.

“Konstitusiya və Suverenlik İli” dövlətçilik təfəkkürünün gücləndirilməsi, vətəndaş məsuliyyətinin artırılması və milli-mənəvi dəyərlərin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm təşəbbüsdür.

Beləliklə, Konstitusiya və suverenlik anlayışları Azərbaycan dövlətçiliyinin fundamental sütunlarıdır və bu ilin qeyd olunması həmin sütunların möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995). Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2024, 31 dekabr). *2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan edilməsi haqqında Sərəncam*.
3. Əliyev, F. (2015). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və dövlət idarəçiliyinin əsasları*. Hüquq və İnkişaf Nəşriyyatı.
4. Əliyev, H. (1998). *Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası və suverenlik prinsipləri*. Azərənəşr.
5. Əliyev, İ. (2021). *Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf mərhələləri*. Azərənəşr.
6. Əliyeva, S. (2018). *Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti anlayışları*. Hüquq Dünyası Nəşriyyatı.
7. Əliyeva, Z. (2023). “Suverenlik və milli təhlükəsizlik: Müasir yanaşmalar.” *Elm və Həyat*, 9(4), 64–72.
8. Əsgərov, K. (2020). *Azərbaycan Respublikasında dövlət suverenliyi və hüquqi islahatlar*. Elm və İnnovasiya Mərkəzi Nəşriyyatı.
9. Hüseynov, M. (2016). *Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlətin formalaşması problemləri*. Nurlar Nəşriyyatı.
10. Qasimov, F. (2017). *Konstitusiya və hüquqi dövlət prinsipləri*. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
11. Quliyev, N. (2022). “Azərbaycan Konstitusiyasının insan hüquqlarının müdafiəsində rolu.” *Azərbaycan Hüquq Araşdırmaları Jurnalı*, 5(1), 22–35.
12. Quliyeva, G. (2020). *Konstitusiya hüququ və dövlət idarəçiliyi*. Təhsil Nəşriyyatı.
13. Məmmədov, A. (2019). *Konstitusiya hüququ: Nəzəri və praktik aspektlər*. Qanun Nəşriyyatı.
14. Məmmədova, L. (2020). “Azərbaycan Respublikasında suverenlik və onun təminat mexanizmləri.” *Dövlət və Hüquq Jurnalı*, 3(2), 45–58.

Daxil oldu: 28.07.2025

Qəbul edildi: 23.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/97-105>

Imen Chaabna

University of Skikda-Algeria

<https://orcid.org/0009-0000-6170-9185>

imenec17@gmail.com

The Policy of the Algerian Judiciary in Annuling Notarized Contracts: An Analytical Study in Light of Algerian Legislation and Judicial Jurisprudence

Abstract

This study aims to demonstrate the importance of notarized contracts, as they are the most important official legal mechanisms used to prove rights and document legal transactions between parties. Despite their evidentiary strength, the Algerian judiciary has the authority to annul these contracts in certain cases if it is found that they are tainted by a defect in the validity of the writing, such as formal defects and defects in consent, like lack of capacity, fraud, coercion, misrepresentation, or exploitation, or if they violate applicable legal texts, such as contravening public order and public morals, and forgery in official documents. Thus, the judiciary is an important oversight authority in confirming the validity of notarized contracts and ensuring their fairness.

Keywords: *notarized contracts, official, judicial oversight, annulment, Algerian legislation*

Imen Chaabna

Skikda Universiteti, Əlcəzair

<https://orcid.org/0009-0000-6170-9185>

imenec17@gmail.com

Əlcəzair məhkəmə sisteminin notariat qaydada təsdiqlənmiş müqavilələri ləğv etmə siyasəti: Əlcəzair qanunvericiliyi və məhkəmə təcrübəsi kontekstində analitik tədqiqat

Xülasə

Bu tədqiqat notariat qaydada təsdiqlənmiş müqavilələrin əhəmiyyətini göstərməyi hədəfləyir, çünki onlar tərəflər arasında hüquqların təsdiqi və hüquqi əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi üçün istifadə olunan ən mühüm rəsmi hüquqi mexanizmlərdən biridir. Sübutedici qüvvəsinə baxmayaraq, Əlcəzair məhkəmə sistemi müəyyən hallarda bu müqavilələri ləğv etmək səlahiyyətinə malikdir. Belə ki, sənədin etibarlılığına təsir edən qüsurlar — formal qüsurlar və razılıq qüsurları (məsələn, fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması, dələduzluq, məcburetmə, yalan məlumatlandırma və ya sui-istifadə) aşkar edildikdə və ya müqavilə qüvvədə olan hüquqi normaları pozduqda, məsələn, ictimai qaydaya və məənəviyyətə zidd olduqda və ya rəsmi sənədlərdə saxtakarlıq baş verdikdə, məhkəmə həmin müqaviləni etibarsız saya bilər. Beləliklə, məhkəmə sistemi notariat qaydada təsdiqlənmiş müqavilələrin etibarlılığının təsdiqi və onların ədalətinin təmin olunması baxımından mühüm nəzarət orqanı rolunu oynayır.

Açar sözlər: *notariat qaydada təsdiqlənmiş müqavilələr, rəsmi sənəd, məhkəmə nəzarəti, ləğvetmə, Əlcəzair qanunvericiliyi*

Introduction

The principle of consent in contracting is the general rule; mutual agreement is sufficient for a contract to be valid. However, the legislator has stipulated, under penalty of nullity, the necessity of formalizing all contracts involving legal transactions related to real estate and other associated rights in an official form, which must be registered and published at the land registry. This requirement is outlined in Article 12 of Order No. 70-91 dated December 15, 1970, which includes the amended and supplemented Law on Notarization by Order 06-02, as well as Articles 14 and 16 of Order 75-74 dated November 12, 1975, concerning land surveying and the establishment of the real estate register.

The official formality, including publication, grants immunity to the real right from any defects or deficiencies that could lead to its annulment. It also provides evidential strength against all parties, preventing any risk or threat to the stability of the legal status of its owner. Thus, the legal issue that arises here is whether the publication of notarized contracts limits the authority of the Algerian judge to annul them or not. This is what we will study and clarify in this simple scientific intervention.

Significance of the study: This study on "The Authority of the Algerian Judiciary in Annuling Notarized Contracts" holds significant importance for several reasons. Firstly, it contributes to legal certainty and stability by clarifying the judiciary's authority to annul these foundational instruments of legal transactions, particularly in real estate, thereby ensuring parties can rely on the enforceability of their agreements while understanding the boundaries of judicial intervention. Secondly, the study underscores the judiciary's role in protecting individual rights by examining the grounds for annulment, such as defects in consent or formalities, and highlighting how the judiciary safeguards against unfair practices like fraud, coercion, misrepresentation, or exploitation. Thirdly, it emphasizes the judiciary's oversight function in ensuring compliance with legal standards and public policy, which is crucial for maintaining the integrity of the legal system and public trust in official documents. Furthermore, the study's findings have significant policy implications, potentially informing policymakers and legal practitioners about weaknesses in current legislation and leading to more robust legal frameworks. Finally, the research contributes to legal scholarship by providing an in-depth analysis of Algerian legislation and judicial jurisprudence on notarized contracts, filling gaps in existing literature and offering valuable insights for academics, legal professionals, and students.

Objectives: This study has several key objectives. Primarily, it aims to clarify the extent of the Algerian judiciary's authority to annul notarized contracts, particularly those with defects in validity, consent, or violations of public order. A core aim is to identify the specific legal and procedural grounds for annulment, encompassing issues like formal defects, lack of capacity, fraud, coercion, misrepresentation, exploitation, and violations of public order and morals. The research will also assess the impact of contract publication on the judiciary's annulment authority and explore the legal implications of this process. Furthermore, it seeks to evaluate the judiciary's oversight role in ensuring the fairness, legality, and compliance of notarized contracts with applicable legal standards and public policy. Finally, the study aims to propose legal and policy reforms to address potential weaknesses in Algerian legislation and judicial practice, and to contribute to legal scholarship by providing a comprehensive analysis of relevant legislation and jurisprudence.

Literature review: this study will explore several key areas. It will examine scholarly works on the nature, importance, and legal standing of notarized contracts, focusing on their evidentiary strength and formal requirements in various jurisdictions. The review will also consider studies on the judiciary's role in overseeing and annulling contracts, particularly those involving fraud, coercion, or violations of public policy. A crucial component will be the analysis of relevant Algerian legal texts, including Order No. 70-91 and Order 75-74, to understand the specific requirements and implications of notarized contracts within the Algerian context. Furthermore, the literature review will delve into the types of contractual defects that can lead to invalidation, such as lack of capacity, fraud, misrepresentation, and violations of public order. Comparative studies examining the Algerian legal framework alongside other jurisdictions will be included to identify best practices and potential areas for reform. Finally, a review of Algerian court decisions will be conducted to discern trends and

principles applied in cases concerning the annulment of notarized contracts, providing a comprehensive overview of the current legal landscape.

Research

The central research question of the study is: To what extent does the publication of notarized contracts limit the authority of the Algerian judiciary to annul these contracts, particularly in cases involving defects in validity, consent, or violations of public order?

Method:

This study employs an analytical approach, focusing on Algerian legislation and judicial jurisprudence to investigate the authority of the Algerian judiciary in annulling notarized contracts. The methodology encompasses several key components. Firstly, a legislative analysis will thoroughly examine relevant legal texts, such as Order No. 70-91 and Order 75-74, to understand the formal requirements and legal implications of these contracts. Secondly, a case law review will analyze judicial decisions to identify patterns and principles applied by Algerian courts in annulment cases, including those involving defects in consent, formalities, and violations of public order. Thirdly, a comparative analysis will benchmark Algerian legal provisions against international standards to assess the robustness of the local legal framework. Finally, doctrinal research, involving a review of legal literature and scholarly articles, will contextualize the study's findings within broader legal theories and practices, providing a comprehensive and nuanced understanding of the subject.

The Possibility of Contesting the Annulment of Published Notarized Contracts:

The rule requiring prior publication of notarized contracts that involve transactions and legal actions concerning real estate is one of the fundamental guarantees for the transfer of real rights. It protects the new owner from the date of publication and prevents the previous owner from further transactions transferring ownership. This procedure provides reassurance in real estate transactions. To determine the extent to which one can contest the annulment of these contracts that are subject to formal requirements and published according to legal texts, it is first necessary to clarify the value of real estate publication for notarized contracts as a means of proof and a guarantee of published rights for the parties involved or against third parties. Then, we must identify the cases in which a published notarized contract may be subject to annulment.

1.1. The Evidential Value of Real Estate Publication for Notarized Contracts:

To avoid disputes that may arise from real estate transactions, Algerian legislation has surrounded them with all legal means that provide protection for the rights of parties and serve as evidence against third parties by imposing formalities and publication due to their strong evidential power. This is clarified in Articles 16 and 17 of Order 75-74 as well as Article 793 of the Algerian Civil Code. The evidential value or guarantee provided by real estate publication primarily stems from a set of principles established by Robert Torrens from Australia in the early 19th century. This new system was named "Torrens System" or "Torrens Rules." (Bushnafati, 2006, p. 27) These principles include:

1.1.1. The Principle of Specification:

This principle involves the necessity of assigning a property card for every transaction related to real estate, whether the transaction establishes, modifies, or transfers ownership rights or associated rights. This card provides a precise description of the property, functioning like an identity card for the property, allowing the official responsible for publication to possess all technical information related to it. This is clarified in Article 38 of Decree No. 76-63, which states: "Any publication of contracts or decisions involving the establishment, modification, or termination of easements or common rights must be subject to annotation on the card of each property."

1.1.2. The Principle of Absolute Evidential Power.

This principle allows the published notarized contract to be invoked by all, and the individual who registers their right with the land registry acquires it definitively. (khalfuni, 2003, p. 24). This is evident in Article 15, which states: "Every ownership right and every other real right related to a property does not exist concerning third parties except from the date of its publication in the collection of property cards. However, the transfer of ownership due to death takes effect from the day of the death of the rights holders." Additionally, Article 16 of Order 75-74 states that "administrative

contracts and agreements aimed at establishing, transferring, declaring, modifying, or terminating a real right shall have effect only from the date of their publication in the property cards." (Zarouki, p. 63).

From reading these articles, it is clear that all legal effects resulting from contracting—rights and obligations—are binding on all parties and third parties as soon as they are published in the relevant land registry office, except for inheritance rights, where rights transfer occurs upon death and not through registration. Therefore, transactions registered under the system of real estate publication serve as conclusive evidence for acquiring ownership rights or any other real estate rights, and cannot be contested except through claims for recovery or annulment, ensuring that the transferor is protected from disputes (Wazani, 2009, p. 129).

Moroccan jurisprudence extends this concept further regarding the purifying effect of publication; it holds that purification also applies to the owner's eligibility, who becomes purified from any judicial prohibition or seizure they were subjected to or from being considered insane, thus becoming mentally competent.

Despite this positive aspect of publication, Algerian legislation has not protected published notarized contracts from challenges regarding their validity before the judiciary through one of the claims stipulated in Article 85 of Decree No. 76-63. Consequently, competent judicial authorities have discretionary power regarding the validity of published contracts. This excludes the idea of a purifying effect from real estate publication within Algerian legislation and leans towards adopting the principle of creating rights—i.e., establishing real effects for official notarized contracts related to real estate and other real rights. This was confirmed by the Supreme Court in its decision dated October 26, 1983, under number 29501, which stated: "The easement right is a real right; its ownership can only be transferred through an official contract with publication. The legal nature added to the easement right as a real right necessitated subjecting its transfer to essential forms as outlined in Article 12 of the Notarization Law... Hence, it was mandatory for the parties to formalize their agreement in an official contract and carry out publication procedures for it to be valid (Hind, 2015-2016, p. 33).

1.1.3. The Principle of Legality:

This principle is reflected in Article 105 of Decree 76-63, which grants the land registrar extensive powers to monitor the legality of legal transactions concerning the property subject to registration. If any deficiencies are found in the information specified in Article 66 of the aforementioned decree, or if the content of the transaction violates public decency or public order, the registrar must refuse to carry out the registration. Therefore, it is not possible to register invalid or voidable notarized contracts. In such cases, Articles 23 and 24 of Order 75-74 ensure the possibility of contesting the decisions of the land registrar that contain errors detrimental to individuals' rights, with the state compensating through an insurance fund for those affected (Marty & Raynand, 1971, p. 19).

1.1.4. The Principle of Absolute Registration:

This principle means that ownership rights and other real estate rights can only be acquired through registration, as confirmed by Article 793 of the Civil Code. Without registration, rights do not arise, transfer, amend, or extinguish between concerned parties or against others; registration is the source of rights. Despite all these principles that protect real estate transactions, Algerian legislation permits challenges to published notarized contracts, which can lead to their annulment (Abdaltawab, 1989, p. 38).

1.2. Cases for Contesting Annulment in Published Notarized Contracts:

The process of real estate notarization protects published real estate transactions from being annulled or voided based on the purifying effect of registration. In this context, the intent of the transferor—whether good or bad—is not considered; under the system of property registration, real estate rights exist solely through registration and do not exist without it. Therefore, any challenge prior to property registration could lead to annulment or cancellation of these contracts according to the provisions outlined in Order 75-74 and its implementing decrees. If any objections or requests arise during the legally designated objection period after initial registration—before final

numbering—lawsuits may be filed seeking annulment or cancellation of real estate rights resulting from notarized contracts.

However, according to Article 85 of Decree 76-63, a successor (the transferee) regarding registered property or real right does not face lawsuits aimed at annulling or canceling the contract unless it has been previously registered and recorded, which must be proven by a certificate from the registrar or by providing a copy of the application bearing publication annotation.

Analyzing Articles 85 of Decree 76-63 and Article 16 of Order 75-74 mentioned above reveals that registration alone is insufficient to establish real effects; there must also be a valid notarized contract free from consent defects, complete in its elements and not merely a formal contract. A contract does not arise, amend, extinguish, or lapse between concerned parties or against third parties unless both formal procedures and property registration are completed together. The evidential value of registration itself among concerned parties is not absolute but relative; it operates under a simple presumption that can be disproven by interested parties (Bushanafat, 2011, p. 19). This view is supported by various judicial precedents, including: Annulment of a Published Notarized Contract Involving Sale of Another's

-Property: The Council of State's Fourth Chamber issued Decision No. 6426 on April 8, 2002, stating that publication does not protect a contract from defects; it does not prevent its annulment if it is proven that the seller does not own the disputed land.

-Annulment of a Published Notarized Contract for Being Simulated: Simulation in contracts refers to an agreement between parties involved in a legal act to conceal their true intentions under a false appearance for reasons they have. This definition implies two contracts: one apparent and one hidden, with the hidden being genuine while the apparent is fictitious for specific purposes between them. The legal question before the court here concerns how much protection this published simulated contract enjoys and what authority the judiciary has to annul it due to its

Referring back to Article 198 of the Civil Code states: "If a simulated contract is concluded, creditors and successors may invoke it as long as they are acting in good faith." This provision aims to protect creditors and anyone with an interest in revealing the true contract to recover their rights from a bad-faith debtor. Applying this concept to a published notarized contract involving a simulated sale allows creditors of the seller and anyone with an interest to file for annulment of the published sale contract due to its conflict with their interests and infringement on their rights; they can assert their claim on the genuine contract. Here, the legality of property registration is not considered in light of a fictitious simulated contract; rather, it is essential for the contract to be valid for ownership transfer through registration.

In such matters, judges apply legal reasoning leading to annulment of published notarized contracts due to simulation without considering the importance of property registration in purging contracts from defects. An example includes a ruling issued by Bouira Court's Real Estate Division on July 29, 2003 (No. 03/154), which annulled a gift contract dated January 18, 1994, registered with the land registry. Herein lies judicial discretion regarding how much protection exists for a simulated contract versus its validity (Abdaltawab, 1989, p. 131).

2. Procedures for Annulment Lawsuits Before the Judiciary.

The requirement for formal writing in contracts related to real estate transactions means that the absence of any of its elements or conditions for validity renders the contract either void or voidable. Anyone with an interest may invoke this nullity or annulment before the competent judicial authority, in the form of a lawsuit that meets all legal procedures. Below, we will clarify the judicial jurisdiction regarding annulment lawsuits for published notarized contracts and the necessity of their registration so that the resulting judicial ruling has evidential value and strength.

2.1. Judicial Jurisdiction for Annulment of a Published Notarized Contract.

Judicial jurisdiction is one of the most precise and important aspects of organization, as it forms the basis for defining the powers and competencies of each court. It distributes types of cases to specific courts designated to hear them exclusively, while also determining the scope of each court's authority. However, with the diversity and multiplicity of jurisdictions between ordinary and

administrative courts, issues arise regarding judicial jurisdiction within a single court or between different types of courts, which can hinder justice and burden litigants.

The conflict in judicial jurisdiction is particularly evident in disputes involving published notarized contracts. Referring to Article 324 of the Civil Code, we find that a formal contract is one in which a public officer or person tasked with public service records what has been presented to them by concerned parties, according to legal forms and within their authority and jurisdiction. Thus, it becomes clear that formality is required by law, and its absence allows the concerned party to challenge the contract through annulment, cancellation, or invalidation as stated in Article 85 of Decree 76-63 mentioned earlier. The question that arises here is which judicial authority is competent to decide such disputes related to published real estate transactions aimed at annulment, especially given the diversity among contracting parties—sometimes involving private law entities and other times public law entities.

Upon examining these articles closely, we find that annulment is a purely civil term; therefore, jurisdiction lies with civil courts. In contrast, cancellation is an administrative term closely related to decisions and administrative contracts, where recourse is made to administrative courts based on the organic criteria set forth in Article 800 of the Civil and Administrative Procedures Law.. (Lhasani, 2014, p. 101).

2.2. Jurisdiction of Ordinary Courts:

Although ordinary courts have general jurisdiction over ordinary disputes involving private law entities, the legislator has granted ordinary judges the authority to hear certain lawsuits where one of the public legal entities is a party, according to civil and administrative procedures law when a legal entity intervenes in a civil dispute before ordinary courts (Shihoub, 2005, p. 425).

Article 516 of the Civil and Administrative Procedures Law states: "The real estate division shall hear disputes related to temporary registration in the land registry arising between individuals subject to private law." This means that the legislator has granted powers to civil judges to decide disputes related to temporary registration within the real estate division because these disputes arise between private individuals. Thus, they are responsible for adjudicating annulment lawsuits as one of the preliminary procedures preceding property registration. Such decisions do not rise to an administrative decision subject to cancellation before administrative judicial authorities; rather, they possess executive characteristics despite being issued by an administrative body (Ghani, 2016, p. 30).

Similarly, Article 517 of the Civil and Administrative Procedures Law states: "The real estate division shall hear disputes related to exchanges of properties belonging to state private property with properties belonging to private individuals." This is because in this type of contract, the state appears as an ordinary individual when entering into an exchange agreement with a private person according to private law provisions (Ghani, 2016, p. 31).

3. Jurisdiction of Administrative Courts:

The Algerian legislator adopted the organic criterion as the basis for determining the jurisdiction of administrative courts, granting administrative courts general jurisdiction to initially rule on all cases in which the state, the province, the municipality, or one of the public institutions of an administrative nature is a party. This is confirmed by Article 800 of the Code of Civil and Administrative Procedure. This was also adopted by the Conflict Court in its decision dated July 17, 2005 (Berbaria, 2009, p. 484).

Reviewing judicial precedents, it has been established that the authority to adjudicate on the annulment of published notarized contracts has been transferred to ordinary judges, as they are considered protectors of individual rights arising from those contracts. Thus, we find that administrative courts have relinquished their jurisdiction over such matters despite the presence of the administration as a party in many cases, particularly in contracts related to Law 81-01 dated April 7, 1981, concerning the transfer of real estate properties used for residential, professional, commercial, or craft purposes belonging to the state and local communities, which have now become managed by real estate agencies under Article 73 of Real Estate Guidance Law 90-25 amended and supplemented by Order 95-26.

4. The Month of the Nullity Lawsuit for Registered Notarial Contracts

The Algerian legislator has opened the door for challenging registered notarial contracts, while simultaneously imposing on anyone with a vested interest the obligation to register their lawsuit with the relevant land registry, under penalty of its inadmissibility. This is confirmed by the text of Article 17, last paragraph, of the Civil and Administrative Procedures Law, which states: "A petition for filing a lawsuit must be registered with the land registry if it relates to real estate and/or a registered real right in accordance with the law, and it must be presented at the first hearing called for the case, under penalty of inadmissibility unless it is proven that it has been deposited for registration." Article 519 of the same law stipulates: "Lawsuits are filed before the real estate section and are examined according to the procedures set forth in this law, taking into account the specific provisions regarding the registration of lawsuits for annulment or nullification or challenging rights based on registered contracts.

5. Objectives of Registering Nullity Lawsuits

The objective of registering real estate lawsuits is primarily to inform third parties of the risks they face when contracting regarding the property or real right subject to the lawsuit. It also enables the plaintiff to invoke any judgment issued later based on their request against anyone who has acquired rights from the defendant. In case a final judgment is issued in favor of the plaintiff, they can retroactively claim all their rights adjudicated by court against any successor who has shown bad faith by accepting disputed rights, without needing to file a new lawsuit or obtain a judgment against them (Hamdi Pasha & Zarrouki, 2013, p. 262).

Moreover, registering lawsuits does not prevent the defendant from dealing with the real rights or property in dispute. This is supported by a memorandum from the General Directorate of National Property dated 22/03/1993 under number 3875, which states: "Requests related to stopping the registration of a contract involving the transfer of real rights cannot halt its execution due to these requests, nor can it have any effect." If the plaintiff wishes to stop dealings concerning the property after registering their lawsuit, they must file another lawsuit before urgent courts to request a halt until a decision is made on the subject of the dispute (Hamdi Pasha & Zarrouki, 2013, p. 238).

5.1. Procedures for Registering Nullity Lawsuits

As previously explained, for a nullity lawsuit to be accepted formally, it is necessary to register the opening petition and its required data along with a request for endorsement as stipulated in Articles 62 and 63 of Decree 76-63. Once the land registrar verifies that all formal conditions are met, they endorse in the margin of the petition intended for registration or on an attached paper indicating the date of endorsement and provide a certificate confirming this marginal endorsement to the concerned party (Bouguerra, 2017, p. 83).

5.2. Judicial Stance on Registering Nullity Lawsuits

Judicial interpretations have varied between the Supreme Court and the Council of State regarding the necessity of registering lawsuits until the issuance of the Civil and Administrative Procedures Law which mandated this process under Articles 17 and 519 mentioned earlier. Several judicial decisions have contradicted this principle of mandatory registration for real estate lawsuits, including:

- Supreme Court Decision No. 196021 dated 27/09/2000 which stated: "Since Article 85 of Decree No. 76-63 stipulates registering a lawsuit petition in specified cases including annulment lawsuits concerning registered contracts aimed at protecting specific interests, raising it automatically by judges constitutes an abuse of power and exposes the contested decision to annulment." (Journal of Judicial Jurisprudence, 2004, p. 160)
- Supreme Court Decision No. 168606 dated 24/03/2000 which noted: "The appellant's insistence after registering a lawsuit by original plaintiffs and judges' disregard for Article 85 of Decree 76-63 exposes their decision to annulment."

Conversely, the Council of State has taken a stance supporting mandatory registration as evident in several decisions including:

- Council of State Decision No. 184931 dated 27/03/2000 stating: "Upon reviewing the opening petition before the administrative chamber of Tlemcen's Court, it is clear that it was not registered according to Article 85 of Decree No. 76-63. Since this case involves annulling fixed registered real rights based on registered contracts, it is necessary not to accept the appellant's lawsuit formally."

The Council also considered this procedure not part of public order when raised for the first time before it. This was noted in a decision issued on 16/09/2003 stating: "It is claimed that there is a violation of Article 85 of Decree 76-63 dated 25/03/1976. This point should be disregarded because it was raised for the first time directly before an appellate body. It is inadmissible according to Article 107 of Civil Procedures Law." This position was reaffirmed by another Council decision No. 203024 dated 12/06/2000 from Chamber One. (Leila, 2011/2012, pp. 85-86)

However, it should be noted that not all lawsuits related to property must be registered with the land registry; registration applies only to lawsuits aimed at challenging the validity of notarial contracts. It would be unreasonable to require a plaintiff to register an eviction petition or possessory lawsuit (Hamdi Pasha & Zarrouki, 2013, p. 262).

Conclusion

It is clear from the above that registered notarial contracts are those that involve real estate transactions and real rights that possess formal validity and have been registered with the land registry in accordance with legal provisions, thereby purifying these contracts from any defects that may affect them. As for the authority of Algerian civil courts to annul this type of contract, it is limited by legal texts that impose the necessity of requesting either cancellation, annulment, amendment, or revocation through a registered petition before the registration of that contract. After this point, the cases are very restricted, particularly concerning the proof of the lack of legal capacity of one of the parties to the contract, fraud, or the fictitious nature of the contract, all aimed at protecting real estate transactions and preventing encroachments on real estate and real rights.

In conclusion, I propose:

- The necessity for coordination between land registrars and specialized judges regarding the investigation and verification of all documents submitted for the registration of any real estate transaction, in order to avoid errors that may occur by the land registrar.
- Amending Article 85 of Decree 76-63 to expand the scope for filing annulment lawsuits to after the registration of notarial contracts, thereby broadening judicial intervention to resolve related disputes.
- Amending Article 16 of Decree 76-63 to make the registration procedure have relative evidentiary force instead of absolute evidentiary force, thus making this procedure supplementary for establishing a real estate right rather than serving as a purifying effect on rights.

References

1. Abdatawab, M. (1989). *Al-sijil al-‘ayni ‘ilman wa ‘amalan*. Dar al-Fikr al-‘Arabi.
2. Almazruei, A. A. (2018). *Al-‘aqd al-suwari wa hukmuhi wa atharuhu: A practical study on Saudi judicial rulings*. *Majallat al-‘Ulum al-Shar‘iyyat*, Qassim University, 12(2), 1009.
3. Berbaria, A. (2009). *Sharh qanun al-ijrā‘āt al-madaniyya wa al-idāriyya 08–09*. Dar Baghdadion li-l-Tiba‘a wa al-Nashr wa al-Tawzi‘.
4. Bouguerra, A.-O. (2017). *The month of real estate lawsuits*. *Journal of the Researcher Professor for Legal and Political Studies*, 1(7).
5. Bushanafat, D. (2011). *Al-athar al-munshi‘ lil-shahr wa atharahu ‘ala al-‘aqd ka-ahamm asbab iktisab al-milkiyya al-‘aqariyya: An analytical study in light of legislation and Algerian judicial jurisprudence*. *Majallat ‘Ilmiyyat Mahkamat Dafatir al-Siyāsāt wa al-Qānūn*, 4.
6. Bushnafati, D. (2006). *Shahr al-tasarrufāt al-‘aqāriyya fī al-tashri‘ al-jazā‘irī*. Dar al-Khaldūniyya.
7. Ghani, A. (2016). *Tawzi‘ al-ikhtisās bayna jihat al-qaḍā‘ al-‘ādī wa jihat al-qaḍā‘ al-idārī*. *Majallat Dafatir al-Siyāsāt wa al-Qānūn*, 15.
8. Hamdī Pasha, O., & Zarrouki, L. (2013). *Real estate disputes in light of the latest amendments and recent judgments*. Dar Houma.
9. Hind, Z. A. (2015–2016). *Himāyat al-tasarrufāt al-qānūniyya wa ithbātuhā fī zill nizām al-shahr al-‘aqārī* (Doctoral dissertation). University of Oran 2, Faculty of Law and Political Science, Oran.
10. Journal of Judicial Jurisprudence. (2004). *Real Estate Chamber* (Special Issue, Part 1).
11. Khalfuni, M. (2003). *Nizām al-shahr al-‘aqārī fī al-qānūn al-jazā‘irī* (1st ed.). Al-Diwan al-Watani li-l-Ishghal al-Tarbawiyā.
12. Khalfuni, M. (2003). *Nizām al-shahr al-‘aqārī fī al-qānūn al-jazā‘irī* (1st ed., p. 24). Al-Diwan al-Watani li-l-Ishghal al-Tarbawiyā.
13. Leila, L. (2011–2012). *Disputes over real estate registration in Algerian legislation* (Doctorate thesis). Mohamed Kheider University of Biskra, Faculty of Law and Political Science.
14. Lihasani, B. S. (2014). *Al-Muntaqā fī qaḍā‘ Mahkamat al-Tanāzu‘ wa Majlis al-Dawla: Comparative judicial systems and administrative disputes*. Dar Houma li-l-Nashr wa al-Tawzi‘.
15. Marty, G., & Raynand, P. (1971). *Les suretés: La publicité foncière* (Vol. 3.1).
16. Shihoub, M. (2005). *Al-mabādi‘ al-‘amma li-l-munāza‘āt al-idāriyya* (Vol. 1). Diwan al-Matbu‘at al-Jam‘iyya.
17. Wazani, W. (2009). *Wazīfat al-muwaththiq fī al-nizām al-qānūnī al-jazā‘irī: A legal analytical study*.
18. Zarrouki, L. (n.d.). *Nizām al-shahr wa ijrā‘atuhu fī al-qānūn al-jazā‘irī*.

Received: 10.05.2025

Accepted: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/106-111>

Rahilə Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-4589-004X>
rahila.qurbanova@mail.ru

Caynizm və Buddizm təlimlərində nirvana anlayışı

Xülasə

Caynizm və Buddizm təlimləri nirvanaya yüksəlməyi daxili təmizləmə və zehni sükunət yolu ilə əldə edilməsinin mümkün olduğunu vurğulayır. Hər iki təlimdə əzabdan və bağlılıqlardan azad olmaq üçün sadə həyat tərzini və etik davranışları əsas götürür. Nəticə olaraq, hər iki təlimdə insanın nirvanaya çatması və özünüinkışafı daxili təmizlənmə, etik davranışlar və dünyəvi istəklərdən azad olmaqla mümkün olduğu göstərilir. Caynizm daha çox fiziki və mənəvi əxlaqa, təmizliyə və zərər verməməyə yönəlsə, Buddizm daha çox daxili sükunət, acılardan azadlıq və əsl həqiqəti tapmağa əsaslanır.

Açar sözlər: *nirvana, özünüinkışaf, əzab, zərər verməmək, bağlılıqdan azad olmaq*

Rahila Gurbanova
Azerbaijan State Pedagogical University
<https://orcid.org/0009-0008-4589-004X>
rahila.qurbanova@mail.ru

The Concept of Nirvana in the Teachings of Jainism and Buddhism

Abstract

The teachings of Jainism and Buddhism emphasize that it is possible to achieve nirvana through inner purification and mental peace. Both teachings take a simple lifestyle and ethical behavior as the basis for freedom from suffering and attachments. As a result, both teachings show that a person can reach nirvana and self-development through inner purification, ethical behavior, and freedom from worldly desires. While Jainism focuses more on physical and spiritual morality, purity, and non-harm, Buddhism is more based on inner peace, freedom from suffering, and finding the true truth.

Keywords: *nirvana, self-development, suffering, non-harm, freedom from attachments*

Giriş

Caynizm və Buddizm təlimlərində nirvanaya yüksəlmə prinsipləri əslində həm oxşar, həm də fərqli yanaşmalarla izah olunur. Hər iki təlimdə məqsəd insanın daxili rahatlığına və azadlığa çatmasıdır, amma bu yolda tətbiq edilən üsullar və yollar müxtəlifdir. Caynizm təlimində əsasən ruhun inkişafı və karmanın təmizlənməsi ahimsa (zərər verməmək) prinsipinə əsaslanır. Caynizmin məqsədi, insanın içindəki mənfi emosiyalardan, hisslərdən və arzularından azad olaraq ruhunun ən yüksək vəziyyətinə — mokşaya çatmasıdır. Caynizmə görə hər bir davranış və hərəkət karma yaradır. Yaxşı hərəkətlər təmiz karma gətirir, pis hərəkətlər isə karmanı çirkləndirir.

Tədqiqat

Hind filosofu Çattopadhiya ruhun çirklənməsi haqqında belə yazırdı: “Karmaya çevrilən hazır olan incə materiya ruha axır — bu fenomen axın (asrara) adlanır. Adi vəziyyətdə ruh ehtirasların sığınacağıdır (kaşaya); o, yapışqan bir maddə kimi çıxış edərək ruhla təmasda olan incə materiyanı özündə saxlayır. Ruhun cəlb etdiyi incə materiya onunla kimyəvi birləşməyə daxil olur; buna karma-materiyanın bağlanması (bandha) deyilir... Ruh tərəfindən mənimsənilən incə materiya səkkiz növ

karmaya çevrilir və hər bir incə bədən (karmana-şarira) əmələ gətirir. Bu ruh gələcək doğuşlar zamanı fərdin vəziyyətini və taleyini müəyyən edir... Nə vaxt karma yaxşı şəkildə özünü göstərərsə, onda ruhdan çıxar və ya təmizlənər.” (Çattopadxya, 2003, s. 197).

Caynizm təlimində göstərilir ki, bu proses ruhun azad olması və daha yüksək zirvəyə qalxmasıdır. Bu təlimdə yaradıcı Tanrı anlayışı yoxdur; insan öz səylə mənəvi qurtuluşa çatmalıdır. Etdiyi əməllərə görə gələcək doğumlara təsir edərək karmadan azad olmaq mokşaya (mənəvi qurtuluş) çatmaqdır. İnsan təkrarlanan reinkarnasiya dövrlərini aşaraq ruhunu azad edə bilər. Hər bir insan, daxili inkişaf və təmizləmə yolu ilə karmasını azaldaraq reinkarnasiya zəncirindən qurtula bilər. “Yenidən doğuşdan qurtulmaq və qaçılmaz olan əzab bu dünyanın keçici təcrübələrini müşayiət edir.” (Long, 2006, p. 65).

Bunun üçün insanlar həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən heç bir canlıya zərər verməməlidir. Ahimsa sadəcə fiziki təzahürlərlə məhdudlaşmır, həm də sözlər və düşüncələr vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Ahimsa praktikasını doğru şəkildə izləyən şəxs daxili təmizliyə yaxınlaşır. Caynizm daha çox ahimsa (zərər verməmək) və karma üzərində durur. Caynizm görə, karmanın təmizlənməsi və hər cür zərərdən uzaq durmaq ruhu nirvanaya yaxınlaşdırır. Həmçinin bu təlimdə özünüinkişafın bir hissəsi də maddi dünyadan tamamilə uzaqlaşaraq təvazökar həyat sürmək, hisslərini və davranışlarını nəzarət altına almaqla daxili dünyanın təmizlənməsini tələb edir. “Caynizm görə əxlaq insanı yaxşılığa doğru dəyişmək, yeni karma yaranmasına mane olmaq üçün zəruridir.” (Rüstəmov, 2004, s. 69). Caynizm təlimində meditasiya da mühüm yer tutur.

Caynizm təlimi Mahavira tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Bu fəlsəfi təlimə görə hər varlığın içində şüurlu ruh (jiva) vardır; ruh əzəli və əbədidir, ruhun məqsədi isə karmadan azad olub öz saf halına qayıtmaqdır. “Ruh şüurlu bir substansiyadır. Şüur ruhun mahiyyətidir.” (Chatterdshi & Datta, 1955, p. 23). Ruhdan fərqli olaraq bir də canlı olmayan maddələr (zaman, məkan, hərəkət, maddə) vardır ki, bunlar ruhla təmasda olanda ruh karma ilə çirklənir. “Bu daim yeni karmaların axını nəticəsində ‘böyüyən’ şüurlu ruh (jiva) incə bədənəldən birini əmələ gətirən ən incə materiyadır.” (Lysenko, Terent'yev, & Shokhin, 1994, s. 85).

Hər bir yaxşı və pis hərəkət ruhun ətrafına karma maddəsi yapışmasına səbəb olur. Bu təlimə görə o, incə və sabit bir maddədir; hər düşüncə, söz və hərəkətlə ruhun üzərinə yapışır və bu karmik toz ruhu çirkləndirir, onun əsl parlaq təbiətini örtür. “Caynizm üçün karma, digər hind dinlərindən fərqli olaraq, fiziki maddə kimi qəbul edilir.” (Chattopadykhvya, 2003, s. 3). Ruh öz karmaları səbəbindən bir varlıq formasından digərinə keçərək əzəbli doğum–ölüm dairəsində qalır. Ruh reallığı dərk etmir, mənəvi və maddi baxımdan çaşqın qalır, qısa müddətli doğru baxışdan sonra yenidən yanlış qayıdır, doğru və yanlış arasında tərəddüd edir. Artıq reallığı anlayır, lakin özünə nəzarət edə bilmir. Həqiqi bilikləri alıb özünüinkişaf etdirdikdən sonra özünü dərk edir və həyatını şüurlu şəkildə davam etdirir. Bundan sonra ruhda karmik təmizlənmə gedir; hələ bədəndə olan ruh bütün karmalardan azad olandan sonra bədəni tərk edərək karma ilə əlaqəni kəsir. Bu prosesdə artıq ruh yenidən doğulmur. “Karma ruhun maddiləşməsinin əsas səbəbidir. Karmanı aradan götürən ruh özünü asılılıqdan azad edər və bununla da təbii mükəmməlliyə nail ola bilər.” (Chatterji & Datta, 2016, p. 27).

Caynizm təliminin də əsas məqsədi ruhun samsara prosesindən qurtulmasıdır. Bu təlimə görə hər bir ruhun öz daxilində sonsuz bilik, xoşbəxtlik və enerji potensialı vardır. Amma bu potensial karma maddələri ilə örtülmüşdür. “Karmanın dəf edilməsi ilə can azad ola və təbii kamilliyə yetişə bilər.” (Bayramzadə, 2018, s. 26). Ruhun məqsədi bu karmaları mərhələli şəkildə təmizləyərək mokşaya (azadlığa) çatmaqdır. Karmadan tam azad olmuş ruh mokşaya çatır. Ruh bütün karmalardan təmizləndəndə parlaq, sonsuz, saf və azad hala gəlir. Bu halda artıq doğulmur, sakit, hərəkətsiz və əbədi bir varlıq olaraq mokşaya çatır və nirvanaya yüksəlir, yəni Tanrı kimi olur.

Nirvanaya yüksəlmək üçün isə bu beş əsas prinsipə əməl edilməlidir:

1. **Zərər verməmək (Ahimsa)** – Caynizmdə ən vacib prinsipdir: canlılara zərər verməmək və onların həyatına hörmət etmək. Bu həm fiziki, həm də emosional zərərdən qaçmağı tələb edir.
2. **Dürüstlük (Satya)** – Dürüstlük Caynizmin əsas etik prinsiplərindən biridir. İnsanlar yalan danışmaqdan, aldatmadan çəkinməli və həqiqəti deməlidir.

3. **Oğurluq etməmək (Asteya)** – Caynizm başqalarının mülklərinə hörmət etməyi və oğurluq etməməyi əmr edir.
4. **Bağlılıqdan azad olmaq (Aparigraha)** – Caynizmdə insanların maddi şeylərə bağlı olmaması, mülkiyyətə olan həvəsdən uzaq durması tövsiyə olunur. Bu, ruhi azadlığa yol açır.
5. **Ruhun təmizlənməsi (Brahmaçarya)** – Caynizmdə ruhun təmizlənməsi, özünü tanıma, mənəvi inkişaf və karmik yükədən azad olma ilə mümkündür. Bu, meditasiya və ruhsal təlimlərlə həyata keçirilir.

Caynizm, bu prinsipləri həyata keçirərək insanın karmik dövrünü sona çatdıraraq mokşa (qurtuluş) əldə etməsini bildirir. “Caynizmə görə, qurtuluş üçün mokşa halına nail olmaq üçün karmadan azad olmaq, ruhu materiyadan azad etmək lazımdır” (Ağabəyova, 2018, s. 76). Mokşa, ruhun reinkarnasiyasından azad olması və ali bir varlıq halına gəlməsidir, yəni ali mənliklə birləşməsidir. Onların həyat tərzini dinc, rahat yaşamaq, ətraf mühitə və canlılara hörmətlə yanaşmaq –dır. Doğru baxış, doğru bilik, doğru davranış — bu üçü birlikdə insanı azadlığa aparır.

Buddizm təlimində isə daha çox nirvana anlayışına diqqət edilir. Buddizmə görə, insanın həqiqi məqsədi həyatın əsl təbiətini anlamaq və əzabdan azad olmaqdır. Əsas ideyası əzabdan azad olaraq nirvanaya çatmaqdır. Bu təlimdə göstərilir ki, həyat əzab və əziyyətlə, narahatlıqla doludur; xəstəlik, qocalma, ölüm, itki, narazılıq, istədiyini əldə edə bilməmək və s. bunlar insan həyatının təbii halıdır. İnsanlar daim maddi şeylərə — mal-mülkə, hisslərə, insanlara, arzu və istəklərə bağlanır. Bu bağlılıqlar əzabın əsas səbəbidir. Əgər insan istəklərdən və bağlılıqlardan azad ola bilsə, onda əzab da sona çatır. Bu hal nirvana adlanır, çünki insan sakitlik, hüsur və tam azadlıq halında olur. Doğru davranış, düzgün düşüncə, meditasiya və əxlaqla insan özünü inkişaf etdirir. İnsan etdiyi hər əməlin nəticəsi var (karma), bu nəticələr insanın növbəti həyatlarını müəyyənləşdirir. Buddizmin məqsədi bu dövrü (samsara) qurtarmaq və əbədi azadlığa çatmaqdır. Həyat əzabdır, əzabın səbəbi istəklərdir. Əgər insan istəklərdən azad olsa, əzab da bitir. Bunun üçün doğru həyat yolu — Dörd Düzgün Həqiqəti anlamaqla və Səkkizqatlı Yolu izləməklə əldə edilə bildiyini göstərir. Buddizm insanı əzab və çətinliklərdən qurtarmaq, daxili harmoniya və ali həqiqətə çatmaq məqsədi daşıyır. Onun əsas prinsipi insanların həyatdakı əzablarının səbəbini başa düşərək bu əzabdan qurtulmaqdır. Buddizmin əsas təlimi dörd həqiqətdən ibarətdir.

Burada həyatın mahiyyəti və əzabdan qurtulma yolları izah edilir:

1. Həyat izzirəbdir. Hər bir insan doğum, xəstəlik, qocalıq və ölüm kimi qaçılmaz acılarla qarşılaşır. Xoşbəxtlik anları müvəqqəti və keçici olduğu üçün həyatı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır.
2. İzzirəbin səbəbi insanların özüdür. Çünki əzabın kökü arzular və bağlılıqdır. İnsan daim xoşbəxtlik axtarır, amma arzular və istəklər izzirəbin əsas mənbəyidir.
3. İzzirəbdən qurtulmaq mümkündür. Arzulardan və bağlılıqdan imtina etməklə insan əzablardan xilas ola bilər.
4. İzzirəbdən qurtulmanın yolu. Bu yol mənəvi inkişafı, düzgün davranışları və meditasiya praktikasını əhatə edir. Əzabdan azad olmaq üçün doğru davranış yolu var, bu Səkkizqatlı Yoldur.

Buddizm təlimində nirvanaya yüksəlmə daha çox daxili düşüncə və zehni sükunət üzərində dayanır. İnsanın əzab və istəklərdən azad olması və sükunətə çatması üçün nirvanaya yüksəlməsi təklif edilir. Buddizm təlimi, maddi dünyada hər şeyin müvəqqəti və keçici olduğunu anladır. Buddizm nirvanaya yüksəlmək üçün Səkkizqatlı Yolu insanın daxili inkişafına xidmət edən prinsip və təlimlərdən ibarət hesab edir (Paul, 2002):

1. Doğru baxış (əsl həqiqətə və həyatın təbiətinə baxış),
2. Doğru niyyət (niyyətlərin düzgün olması),
3. Doğru danışmaq (həqiqətə əsaslanan danışmaq),
4. Doğru hərəkət (yaxşı və etik davranış),
5. Doğru həyat tərzini (maddi dünyadan azad olmaq və sadə həyat sürmək),
6. Doğru sözlər (zehni və fiziki sözlər),
7. Doğru diqqət (zehni aydınlıq və diqqət),
8. Doğru konsentrasiya (dərindən meditasiya və zehni təmizlik).

Buddizm təlimi meditasiya və daxili zehni aydınlanma üzərində daha çox dayanır və hər şeyin illüziya və boş olduğunu başa düşməyə yönəldir. Bu təlimdə meditasiya praktikasını insanın nirvanaya yüksəlmə yolunun mərkəzində tutur. Çünki bu təlimdə meditasiya özünüinkışaf və nirvanaya çatmaq üçün istifadə olunan əsas təcrübə vasitələrindən biridir. O, insanın zehni sakitləşdirmək, diqqətini toplamaq və daxili aydınlığı əldə etmək məqsədi daşıyır. Meditasiya zehni tərbiyələndirmək, içimizdəki ehtirasları, qəzəbi və nadanlıq aradan qaldırmaq, ağıl və qəlbi aydınlaşdırmaq məqsədilə aparılır. Buddizmə görə, əsl azadlıq xarici aləmdə deyil, insanın öz içində baş verir; meditasiya da bu daxili azadlığa aparan yoldur. Əsas məqsəd həyatın və varlığın gerçək təbiətini dərk etməkdir; məsələn, hər şeyin dəyişkən, keçici olduğunu başa düşmək, öz “mən” anlayışının illüziya olduğunu anlamaq və bağlılıqlardan azad olmaq. Meditasiya insanın zehni təmizləyir, arzularından və bağlılıqlardan azad edir, nəticədə sükunətə və nirvanaya çatır. Budda meditasiya yolu ilə insanın zehni dərinliklərini araşdıraraq həyatın əsl təbiətini başa düşməsinə tövsiyə edir. Buddizm təlimi, insanın həyatın keçici, hər şeyin illüziya və boşluq olduğunu qəbul etməsinə tövsiyə edir. Bu boşluğu başa düşərək ona uyğun yaşamaqla nirvanaya çatmağın mümkün olduğunu göstərir. Budda hesab edirdi ki, “onun missiyası səadət sirlərini açmaqdan çox, insanları onun həyata keçirilməsinə cəlb etməsidir. Onun üçün hər şeyə maraq həyatın iztirabıdır.” “Nirvana sözü hərfi mənada ‘sönmək’ və ya ‘soyutma’ deməkdir. ‘Sönmə’ ölümə bənzəyir, ‘soyuqlaşmaq’ tam məhv olmaq deyil, yalnız ehtirasların ölməsidir. Azad edilmiş ağıl sönən alov kimidir” (Radhakrishnan, 1956, s. 204). Nirvana, həmçinin istəklərin və bağlılığın tamamilə aradan qaldırılması ilə əldə olunur. Hər iki təlimdə özünüinkışaf və nirvanaya yüksəlmək daxili təmizləmə və zehni sükunət yolu ilə əldə edilən bir hədəf kimi görülür. İstər Caynizm, istərsə də Buddizm təlimləri əzabdan, arzuların və bağlılıqlardan azad olmaqdan bəhs edir. Sadə həyat tərzi və etik davranışlar bu təlimlərin mərkəzindədir. Nəticə olaraq, hər iki təlimdə insanın nirvanaya çatması daxili təmizlənmə, etik davranışlar və dünyəvi istəklərdən azad olmaqla mümkündür, amma bu yolda tətbiq olunan üsullar fərqli yanaşmalara əsaslanır. Caynizm daha çox fiziki və mənəvi əxlaqa, təmizliyə və zərər verməməyə yönəlsə, Buddizm daha çox daxili sükunət, acılardan azadlıq və əsl həqiqəti tapmağa əsaslanır.

Caynizm və Buddizm fəlsəfi təlimlərində insanın ruhi inkişafı, dünyəvi bağlılığı, əzab və iztirablardan azad olması yolları müzakirə edilir. Hər iki təlimdə insanın təbiəti və həyatın məqsədi ilə bağlı dərin düşüncələr olsa da, onların mistik yanaşmaları və bu yanaşmalarda insanın rolu fərqlidir.

Caynizm təlimində mistisizm əsasən ruhi təmizlənmə və azadlıqla bağlıdır. Caynizmə görə, insanın əsas məqsədi mokşa (ruhun azadlığı) əldə etməkdir. Bunu isə insan öz təfəkkürünü, davranışlarını təmizləyərək və dünyəvi əlaqələrdən tamamilə uzaqlaşaraq əldə edə bilər. Bu təlimdə göstərilir ki, hər bir fəaliyyət — həm yaxşı, həm də pis — karmaya təsir edir. Karma, bədən və ruhun təmizlənməsi yolunda irəliləməyə mane olur. “Karma qanunu kənardan tətbiq edilmir, o, bizim təbiətimizə xasdır. Mənəvi vərdişlərin formalaşması, pisliliyə meylin artması, biz bilsək də, bilməsək də özünün həqiqi azadlığını sarsıdan təkrarın sərtləşən təsiri — bütün bunlar karma qanununa daxildir. Karma qanunu insan münasibətlərində ədaləti bərqərar edən prinsipdir” (Radhakrishnan, 1956, s. 201). İnsan karmalarını təmizləyərək və reinkarnasiya dövründən çıxaraq ən yüksək ruhani vəziyyətə — mokşaya — çata bilər. Caynizm təlimində, ruhun ən yüksək vəziyyətə çatması və təmizlənməsi, bədən və düşüncələrin zərərdən və arzulardan azad olması ilə mümkündür. Bu, çox vaxt mistik təcrübələr, meditasiyalar və zehni fəaliyyətlərlə əlamətləndirilir.

Buddizm təlimində mistisizm, xüsusilə ruhani inkişaf və azadlıq (nirvana) ilə əlaqələndirilir. Buddizm, dünyəvi təcrübələrin keçici olduğunu və insanın əsl məqsədinin dərin həqiqətləri, həyatda olan əzabları anlaması və bunlardan azad olması yollarını göstərir. İnsan nirvanaya çatdıqda, o, əzab və bağlılıqlardan azad olur, həyatın əsl təbiətini anlayır. Buddizm, xüsusilə meditasiya vasitəsilə insanın zehni və ruhi təmizlənməsini nəzərdə tutur. Meditasiya insanın daxili aləmini və zehni aydınlaşdırır, bədən və ruh arasında tarazlıq yaradır. Bu təcrübələr həm də daha yüksək ruhani təcrübələrə və əsl həqiqəti dərk etməyə yol açır. Bu təlim, insanın mistik təcrübələrinin əsasında həyatın və əzabın maya (illüziya) olduğunu dərk etməsinə göstərir. Nirvana, əslində bu illüziyanın aradan qaldırılması, ruhun sükunət və həqiqət içində yaşaması deməkdir.

Həm Caynizm, həm də Buddizm insanın özünüinkişafını və mənəvi təmizlənməsini vurğulayır. Hər iki təlimdə mistik təcrübələr və yüksək ruhani vəziyyətlərə çatmaq üçün dəqiq üsullar təklif edilir. Caynizmdə bu, karma və reinkarnasiya dövrlərini aşmaq və mokşaya çatmaqla bağlıdır, Buddizmdə isə nirvana və acıdan azadlıq əldə etməklə bağlıdır (Rüstəmov, 2004). Caynizm təlimi daha çox dünyəvi şeylərdən uzaqlaşmaq, ruhu təmizləmək, dünyada heç bir şeyə zərər vermədən yaşamaq və karma məsələlərini önə çəkir. Buddizm təlimi dünyəvi və mənəvi azadlığa çatmaq üçün fərdin özünü və zəhnini dərin düşüncə və meditasiya ilə işlətməsini vurğulayır, həyatda əzabların keçici olduğunu və hər şeyin maya (illüziya) olduğunu qəbul etməyə yönəldir.

Hər iki təlimdə insanı xoşbəxtliyə aparan yol mənəvi təmizliyə və daxili inkişafa yönəlir. Hər iki təlim də xoşbəxtlik, daxili harmoniya və sükunət axtarışı ilə bağlıdır, amma bu yolda yanaşmalar fərqlidir. Caynizm təlimində xoşbəxtlik, əsasən daxili təmizliyi, zərər verməməni (ahimsa) və karmanın təmizlənməsini təmin etməklə əldə edilir. Caynizmə görə, xoşbəxtlik yalnız dünyəvi zövqlərdən deyil, həm də daxili azadlıqdan və ruhani təmizlənmədən gəlir. Caynizm, insanların bütün canlılara zərər verməmək (ahimsa), həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən təmiz davranmağının vacibliyini vurğulayır. İnsan nə qədər az zərər verərsə, ruhu o qədər təmizlənər və buna görə də xoşbəxtliyə yaxınlaşar. Ahimsa, sadəcə fiziki zərərdən deyil, həm də sözlərdən və düşüncələrdən zərər verməmək deməkdir. Caynizmə görə, insanın xoşbəxtlik əldə etməsi üçün əvvəlcə karmalarını təmizləməsi lazımdır. İnsanın həyatını təmizləməsi və yaxşı hərəkətlər etməsi ilə karmasını dəyişdirməsi, ruhunu təmizləməsi və nəticədə mokşa (azadlıq, nirvana) əldə etməsi mümkündür. Bu isə reinkarnasiya dövrünü aşmaq və ruhu tam azad etmək üçün vacibdir. Caynizm təlimində dünyəvi arzulara qarşı mübarizə və sadə həyat tərzini qəbul edilir. Dünya və onun mülkiyyətlərinə bağlı olmadan, daxili sükunət və mənəvi azadlıqla həyat sürmək, insanı xoşbəxtliyə aparan ən yaxşı yoldur.

Nəticə

Buddizm təlimində xoşbəxtlik, insanın acılardan (dukkha) azad olmasından və sükunət, əzabdan kənar bir vəziyyət olan nirvanaya çatmasından asılıdır. “İztirabdan belə qurtarmaq nirvana adlanır” (Fəlsəfə, 1997, s. 38). Bu isə əsl xoşbəxtliyin daxili sükunətdən, istəyin və bağlılıqların aradan qaldırılmasından gəldiyini göstərir. Budda, insanların əzablarını və dünyadakı keçici təbiəti anlamaq üçün Dörd Aydın Yolu təqdim edir. Bu, həyatın əsl təbiətini başa düşməyə və acıdan azad olmağa yönəlmiş bir təlimdir. Bu yolda insan, əzabın səbəbini və nəticəsini başa düşür, bununla da həyatın əsl məqsədini tapır. İnsanın əzabdan azad olmasını və xoşbəxtliyə çatmasını təmin edən Səkkizqatlı Yolu təklif edir. Bu, doğru baxış, doğru niyyət, doğru danışmaq, doğru davranış, doğru həyat tərzini, doğru sözlər, doğru diqqət və doğru konsentrasiya kimi aspektləri əhatə edir. Bu yolda insanın daxili sükunətə və əsl xoşbəxtliyə doğru irəliləməsi təmin edilir. Buddizm təlimində meditasiyanın rolu böyükdür. Meditasiya, insanın daxili aləmini, zəhni və düşüncələrini təmizləyərək, əslində xoşbəxtliyi tapmaq üçün vacib bir vasitədir. Budda, zəhni təmizləməyi və bağlılıqdan, istəklərdən azad olmağı tövsiyə edir. Bu, insanı acılardan azad edərək, daha sülh içində və xoşbəxt bir həyat sürməyə aparır. “Bu təlim hər bir buddisti öz mövcudluğunun başlıca məqsədinə — nirvanaya çatdırma bilər” (Şükürov, 1997, s. 96). Həm Caynizm, həm də Buddizm özünüinkişafı və nirvanaya yüksəlməyi daxili təmizləmə və zəhni sükunət yolu ilə əldə edilən bir hədəf kimi görürlər. Hər iki təlimdə əzabdan, arzuların və bağlılıqlardan azad olmaqdan bəhs edilir. Sadə həyat tərzini və etik davranışları bu təlimlərin mərkəzindədir. Nəticə olaraq, hər iki təlimdə insanın nirvanaya çatması və özünüinkişafı daxili təmizlənmə, etik davranışlar və dünyəvi istəklərdən azadlıqla mümkündür, amma bu yolda tətbiq olunan üsullar fərqli yanaşmalara əsaslanır. Caynizm daha çox fiziki və mənəvi əxlaq, təmizliyə və zərər verməməyə yönəlirsə, Buddizm daha çox daxili sükunət, acılardan azadlıq və əsl həqiqəti tapmağa əsaslanır.

Həm Caynizm, həm də Buddizm təlimləri, daxili sükunətə, zəhni və mənəvi təmizliyə və dünyanın keçici, müvəqqəti olmasını qəbul edirlər. Hər iki təlim, insanın daxili aləmindəki neqativlərdən təmizləmək üçün yollar təklif edir. Hər iki təlim, xoşbəxtliyi dünyəvi şeylərdə deyil, daxili azadlıqda və mənəvi təmizlənmədə tapması ideyasını irəli sürür. Bu, maddi əşyalar və istəklərdən azad olmağı və daha yüksək bir ruhani vəziyyətə çatmağın yollarını göstərir. Caynizm

insanı, daha çox dünyəvi həyatdan uzaqlaşmaqla və karmanı təmizliklə özünü azad edə bildiyini irəli sürür. Buddizm isə dünyadakı acı və əzabların təbii vəziyyət olduğunu qəbul edir, bu əzabları anlamaq və onlardan azad olmaq üçün zehni və meditasiyanı vurğulayır. Xoşbəxtlik, əzabların ortadan qalxması və nirvanaya çatmaqla əldə edilir. Nəticə olaraq, hər iki təlimdə xoşbəxtlik daxili sükunət, təmizlik və azadlıq ilə əlaqələndirilir. Lakin hər birinin bu məqsədə çatmaq üçün özünəxas üsul və yanaşmaları var. Caynizm də daha çox əxlaqi və etik təmizliklə, Buddizm isə zehni azadlıq və dərin meditasiyalı qəbul edir.

Ədəbiyyat

1. Ağabəyova, Ü. R. (2018). *Qədim dövr Uzaq Şərqdə fəlsəfənin təşəkkülü və inkişafı* [Dərs vəsaiti]. Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 220.
2. Bayramzadə, E. (2018). *Fəlsəfə* [Dərs vəsaiti]. 254.
3. Chatterci, S., & Datta, D. (2016). *Hind fəlsəfəsinə giriş* (M. Ç., Tərc.). 232.
4. Chatterdzhi, S., & Datta, D. (1955). *Vvedeniye v Indiyaskuyu filosofiyu* (A. Radugina, Ye. Tuchinskoy & A. Romanenko, Trans.). Izdatel'stvo inostrannoy literatury. 231.
5. Chattopadykhya, D. (2003). *Ot sankkh'i do vedangy: Indiyaskaya filosofiya: darshany, kategorii, istoriya* (per.s angl.). Sfera. 320.
6. Fəlsəfə. (1997). Azərbaycan nəşriyyatı. 374.
7. Jainism: An Introduction. (2006). Jeffery D. Long. 265.
8. Lysenko, V. G., Terent'yev, L. A., & Shokhin, V. K. (1994). *Rannyaya buddiyskaya filosofiya: Filosofiya dzhaynizma*. Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN. 383.
9. Paul, D. (2002). *The Jains*. 354.
10. Radkhakrishnan, S. (1956). *Indiyaskaya filosofiya* (per.s angl., V. A. Malinin, Ed.). T. 1. 328.
11. Rüstəmov, Y. (2004). *Fəlsəfənin əsasları*. Elm. 498.
12. Şükürov, A. (1997). *Fəlsəfə: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. Elm. 382.

Daxil oldu: 02.08.2025

Qəbul edildi: 22.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/112-115>

Şəfa Sadıqova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xarici Dillər Mərkəzi

<https://orcid.org/0009-0007-8640-3597>

sadiqovasefa1988@gmail.com

Ərəb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri: Tarixi və estetik paralellər

Xülasə

Ərəb ədəbiyyatı İslam sivilizasiyasının əsas sütunlarından biri kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu məqalədə ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatları arasındakı əlaqələr tarixi, poetik və fəlsəfi müstəvidə təhlil olunur. Ərəb dilinin İslam mədəniyyətinin əsas daşıyıcısı kimi qəbul olunması nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatı həm poetik forma, həm də ideya-fəlsəfi baxımdan ərəb ədəbiyyatından bəhrələnməmişdir. Ərəb ədəbiyyatı üslubun əsas mənbələrindən biri kimi yalnız dini və elmi biliklərin deyil, həm də estetik düşüncənin və bədii irsin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Nizami, Füzuli və Nəsimi kimi klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında ərəb poetikasının izləri, rəmlər və məcazlar öz əksini tapmışdır. Məqalədə həmçinin ərəb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsirinin mərhələləri, ortaqlar və müasir dövrdə bu əlaqələrin davamlılığı da araşdırılır. Ərəb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri çoxmərhələli və çoxşaxəli bir proses olmuşdur. Nəticə etibarilə, bu tədqiqat ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatlarının qarşılıqlı zənginləşməsinə nümayiş etdirir və Şərq poetikasının universal dəyərlər sistemindəki yerini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: ərəb ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, poetika, təsir, klassik dövr, mədəni əlaqələr

Shafa Sadigova

Azerbaijan State Pedagogical University,

Center for Foreign Languages

<https://orcid.org/0009-0007-8640-3597>

sadiqovasefa1988@gmail.com

The Influence of Arabic Literature on Azerbaijani Literature: Historical and Aesthetic Parallels

Abstract

Arabic literature, as one of the fundamental pillars of Islamic civilization, has played a crucial role in the formation and development of Azerbaijani literature. This article examines the connections between Arabic and Azerbaijani literary traditions from historical, poetic, and philosophical perspectives. Azerbaijani literature has benefited from the acceptance of the Arabic language as the main carrier of Islamic culture, both in poetic expression and in ideological and philosophical dimensions. Arabic literature has not only served as a source of religious and scientific knowledge but has also become a foundation for aesthetic and artistic expression. The influence of Arabic poetics is evident in the works of classical Azerbaijani poets such as Nizami, Fuzuli, and Nasimi, whose writings incorporate the imagery, symbolism, and metaphysical concepts of Arabic literature. The paper also explores the stages of influence, shared motifs, and the continuity of these cultural and literary relations in the modern era. The influence of Arabic literature on Azerbaijani literature has been a multi-stage and multifaceted process. Ultimately, this study demonstrates the mutual enrichment of both literary traditions and defines the role of Eastern poetics within the broader context of universal human values.

Keywords: Arabic literature, Azerbaijani literature, poetics, influence, classical period, cultural relations

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən müxtəlif mədəni və dil sistemlərinin qarşılıqlı təsiri altında formalaşmışdır. Bu təsirlər içərisində ərəb ədəbiyyatının rolu xüsusilə önəmlidir. Ərəb dilinin İslam mədəniyyətinin əsas daşıyıcısı kimi qəbul olunması nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatı həm poetik forma, həm də ideya-fəlsəfi baxımdan ərəb ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Ərəb ədəbiyyatı vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatına dini, elmi və etik məzmunlar daxil olmuş, bu da onun intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə zəmin yaratmışdır (Abbas, 2015).

Tədqiqat

Ərəb ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri. Ərəb ədəbiyyatı qədim poeziya ənənələrinə, yüksək ritmik və təsvir gücünə malik bir sistem kimi tanınır. Qəbilə dövrü (Cəhiliyyə) poeziyasında qəhrəmanlıq, təbiət və sevgi motivləri əsas yer tuturdu. İslamın qəbulundan sonra isə ədəbiyyatın ideya yükü dəyişərək mənəviyyat, elm və ilahi mövzulara yönəldi. Əl-Mutanəbbi, Əl-Maarri, Cəhil və Hassan ibn Sabit kimi şairlər ərəb ədəbiyyatında poetik dilin gücünü və fəlsəfi dərinliyini təməl səviyyədə formalaşdırdılar. Ərəb nəsrinə də zənginləşərək dini-fəlsəfi traktatlarla, elmi mətnlərlə və nəsihətnamələrlə xüsusiləşdi (Mahmudov, 2001, s. 15).

Ərəb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsir mərhələləri

Ərəb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri çoxmərhələli və çoxşaxəli bir proses olmuşdur. Bu təsir yalnız dil və üslub səviyyəsində deyil, həm də dünyagörüş, məfkurə və estetik düşüncə baxımından reallaşmışdır. Mərhələlərə bölünmüş şəkildə bu təsiri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

Birinci mərhələ İslamın Azərbaycanda yayılması ilə başlanır (VII–IX əsrlər). Bu dövrdə ərəb dili dini biliklərin, elmin və dövlət idarəçiliyinin əsas dili kimi qəbul edilir. Ərəb yazılı ədəbiyyatı ilə təmas nəticəsində yerli şair və alimlər ərəb dilində əsərlər yazmağa başlamışlar. Ərəb poetikasının təsiri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında məcazlı ifadə tərz, dini-fəlsəfi simvollar və yeni bədii formalar yaranmışdır (Al-Ghazali, 2018).

İkinci mərhələ XI–XIV əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə ərəb ədəbiyyatının təsiri fars dili vasitəsilə daha da möhkəmlənmişdir. Nizami Gəncəvi kimi dahilər ərəb fəlsəfəsini, *Qurani-Kərimin* bədii strukturlarını və ərəb poetikasının simvolikasını öz əsərlərində yüksək səviyyədə sintez etmişlər. Bu mərhələdə ərəb təsiri artıq birbaşa deyil, mədəni və fəlsəfi vasitələrlə həyata keçirilmişdir (Baxşəliyev, 2007).

Üçüncü mərhələ XV–XVIII əsrləri əhatə edir və bu dövrdə Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi şairlərin yaradıcılığı əvvəlki mərhələlərin zirvəsi hesab olunur. Onlar ərəb poetikasının dərinliklərini milli zövqlə birləşdirərək özünəməxsus Azərbaycan poetik məktəbi formalaşdırmışlar. Füzulinin *Leyli və Məcnun* əsərində ərəb məhəbbət poeziyasının təsiri aydın görünür. Nəsimi isə ərəb sufi poeziyasının fəlsəfi qatlarını Azərbaycan dilində yeni poetik səviyyəyə qaldırmışdır.

Dördüncü mərhələ XIX–XX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə ərəb ədəbiyyatı ilə əlaqələr elmi, tərcümə və mədəni istiqamətlərdə davam etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi və digər maarifçilər ərəb dilindən tərcümələr vasitəsilə Şərq ədəbiyyatını yeni intellektual səviyyədə təqdim etmişlər. XX əsrin ortalarından etibarən ərəb mədəni irsinə maraq yenidən artmış, müasir tədqiqatlarda bu əlaqələrin fəlsəfi və estetik aspektləri geniş şəkildə araşdırılmışdır (Mahmudov, 2001, s. 15).

Ərəb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri bir neçə tarixi mərhələdə müşahidə olunur. İlk mərhələ İslamın qəbulundan sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu mərhələdə ərəb dili dini və elmi biliklərin ötürülməsində əsas vasitəyə çevrildi. İkinci mərhələ Orta əsrlər dövrünə aid olub, burada ərəb poetikasının təsiri Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli kimi klassik şairlərin yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Onların əsərlərində ərəb ədəbiyyatının rəmzləri, ilahi eşq və hikmət motivləri geniş yer tutur. Üçüncü mərhələ XIX əsrdən etibarən Avropa təsirlərinin artması ilə ərəb poetikasının yeni kontekstdə interpretasiyası ilə xarakterizə olunur (Aslanov, n.d.).

Ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatında ortaq motivlər və simvollar

Hər iki ədəbiyyatın dərin mənəvi kökləri oxşardır. Ərəb ədəbiyyatında Allah eşqi, hikmət, elm və insanın mənəvi kamilləşməsi mövzuları Azərbaycan klassik poeziyasında da geniş işlənmişdir. Füzulinin *Leyli və Məcnun* poeması ərəb məhəbbət dastanları ilə səsləşir, Nizaminin *Xəmsə*sindəki

rəmzlər Əl-Maarri və Sadi kimi mütəfəkkirlərin ideyaları ilə paralellik təşkil edir. Ədəbiyyatlar arasında ortaqlıq motivləri bədii təfəkkürün Şərq dünyasındakı birliyini nümayiş etdirir (Əliyeva, 2020, s. 98; Qasımova, 2023).

Müasir baxışlar və ədəbi əlaqələrin davamlılığı

XX və XXI əsrlərdə ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatları arasında qarşılıqlı elmi və bədii əlaqələr davam etməkdədir. Tərcümə fəaliyyəti, ədəbi tənqid və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq bu sahədə yeni istiqamətlər açmışdır. Azərbaycan alimləri ərəb mənbələrinə əsaslanaraq klassik ədəbiyyatın təməl qaynaqlarını araşdırır, ərəb ədəbiyyatşünasları isə Azərbaycan poeziyasındakı Şərq poetikasının təzahürlərini öyrənirlər. Bu qarşılıqlı maraq mədəni dialoqun müasir şəraitdə də aktuallığını qoruduğunu sübut edir (Cəfərov, 2024).

Ərəb ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri

Ərəb ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının ən qədim və ən sistemli istiqamətlərindən biridir. Onun formalaşması İslamdan öncəki Cəhalət dövründən başlayır və əsrlər boyu dini, fəlsəfi, elmi və bədii inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Ərəb poeziyası ilk növbədə şifahi ənənəyə əsaslanmış, qəbilə həyatının mənəvi, sosial və estetik dəyərlərini ifadə edən qəsidə, mədhiyyə və mərsiyə janrları ilə formalaşmışdır. Bu dövrdə söz sənəti yüksək qiymətləndirilir, şairlər ictimai həyatın ən nüfuzlu simalarından sayılırdı (Köçərli, 2005, s. 115).

Ərəb ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun dil və üslub zənginliyidir. Klassik ərəb dilinin poetik quruluşu həm qafiya, həm ritm, həm də məcaz sistemi baxımından olduqca mürəkkəb və ahəngdar quruluşa malikdir. Ədəbi dilin bu elastikliyi sonralar İslamın genişlənməsi ilə birlikdə digər xalqların, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına da təsir etmişdir (Hacıyev, 2010).

Ərəb nəsrinə isə daha çox dini və fəlsəfi məzmun daşıyırdı. Xüsusilə *Qurani-Kərim* və hədis mətnlərinin ədəbi üsulu ərəb ədəbiyyatında bədii-estetik meyarların formalaşmasında əsas rol oynamışdır. *Qurani-Kərim*dəki məcazlar, simvollar, ritmik təkrarlar və dərin məna qatları ərəb nəsrinin və poeziyasının sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir (Hüseynov, 2020).

Eyni zamanda, ərəb ədəbiyyatı elmi və fəlsəfi istiqamətlərdə də zəngin olmuşdur. Əl-Cahiz, Əl-Mutanəbbi, Əl-Hərriri kimi ədiblərin əsərləri ərəb bədii fikrinin dərinliyini göstərir. Onların dil ustalığı, məcazdan istifadə bacarığı və mənəvi-fəlsəfi təhlilləri sonrakı əsrlərdə digər İslam xalqlarının ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan klassik poeziyasında da öz əksini tapmışdır (Mütəllibova, 2019).

Nəticə

Ərəb ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında həm məzmun, həm forma, həm də estetik sistem baxımından formalaşmasında müəyyənəddir rol oynamışdır. Onun təsiri ilə Azərbaycan poeziyasında dərin fəlsəfi məna, simvolika, mənəvi dərinlik və dil zənginliyi formalaşmışdır. Bu təsir təkcə keçmişdə deyil, bu gün də Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin formalaşmasında mühüm istiqamət olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Abbas, I. (2015). *Classical Arabic literature and its influence*. Cairo University Press.
2. Al-Ghazali. (2018). *Ihya Ulum al-Din*. Damascus Press.
3. Aslanov, S. (n.d.). *Şərq poeziyasının struktur modelləri*. Nurlan.
4. Baxşəliyev, V. B. (2007). *Azərbaycan arxeologiyası*. Elm.
5. Cəfərov, F. (2024). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda siyasi vəziyyət. *Qədim Diyar*, 6(5), 6–12. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/35/6-12>
6. Əliyeva, G. (2020). *Azərbaycan ədəbiyyatı*. Elm.
7. Hacıyev, İ. (Tərtibçi). (2010). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan*. "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
8. Hüseynov, M. (2020). Influence of Arabic metaphors in medieval Azerbaijani poetry. *Oriental Studies Review*, 7(1), 55–63.
9. Karimov, R. (2021). Comparative reflections between Arabic and Azerbaijani poetics. *Literary Studies Journal*, 14(2), 33–41.
10. Köçərli, F. B. (2005). *Azərbaycan ədəbiyyatı*. Avrasiya Press.
11. Mahmudov, M. R. (2001). *Klassik ərəb ədəbiyyatı*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
12. Mütəllibova, Ç. (2019). *Klassik ərəb ədəbiyyatı*. Müəllim Nəşriyyatı.
13. Qasımova, A. (2023). *Ərəb ədəbiyyatı. V-XIII əsrlər*. Elm.

Daxil oldu: 26.07.2025

Qəbul edildi: 08.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/116-119>

Kamil Aghayev

Azerbaijan State Economics University

<https://orcid.org/0009-0000-4763-9432>

agayevkamil291@gmail.com

The Role of Startups in Economic Growth and Business Innovation Management

Abstract

Startups are dynamic business entities that play a crucial role in the innovative development of the modern economy. By commercializing new ideas, strengthening competitive environments, and creating high value-added products and services, they make significant contributions to the economic growth of countries. The operational mechanism of startups stimulates not only the application of new technologies but also the development of flexible management models in the market. Innovation management holds particular importance in this process, as successful startups optimize essential stages such as risk management, market demand analysis, development of creative solutions, and strategic decision-making. Research shows that strengthening the startup ecosystem is closely linked to factors such as attracting investors, developing innovative infrastructure, and improving human capital. This abstract provides a comprehensive evaluation of startups' impact on economic growth, their role in innovation processes, and the advancements they introduce to business management.

Keywords: *startups, economic growth, innovation management, business innovation, entrepreneurship ecosystem, technological development, competitive advantage*

Kamil Ağayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Univeristeti

<https://orcid.org/0009-0000-4763-9432>

agayevkamil291@gmail.com

Startapların iqtisadi artımda və biznes innovasiya idarəetməsində rolu

Xülasə

Startaplar müasir iqtisadiyyatın innovativ inkişafında mühüm rol oynayan dinamik biznes subyektləridir. Onlar yeni ideyaların kommersiyalaşdırılması, rəqabət mühitinin gücləndirilməsi və yüksək əlavə dəyər yaradan məhsul və xidmətlərin formalaşdırılması ilə ölkələrin iqtisadi artımına əhəmiyyətli töhfə verir. Startapların fəaliyyət mexanizmi təkcə yeni texnologiyaların tətbiqini deyil, həm də bazarda çevik idarəetmə modellərinin inkişafını stimullaşdırır. Bu prosesdə innovasiya menecmenti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki uğurlu startaplar risklərin idarə olunması, bazar tələbatının analizi, yaradıcı həllərin inkişaf etdirilməsi və strateji qərarvermə kimi vacib mərhələləri optimallaşdırır. Araşdırma göstərir ki, startap ekosisteminin gücləndirilməsi investorların cəlbə, innovativ infrastrukturun formalaşması və insan kapitalının inkişafı kimi amillərlə sıx bağlıdır. Bu xülasə startapların iqtisadi artıma təsir mexanizmlərini, innovasiya proseslərindəki rolunu və biznes idarəetməsində yaratdığı yenilikləri geniş şəkildə qiymətləndirir.

Açar sözlər: *startaplar, iqtisadi artım, innovasiya menecmenti, biznes innovasiyası, sahibkarlıq ekosistemi, texnoloji inkişaf, rəqabət üstünlüyü*

Introduction

In recent decades, startups have emerged as one of the most influential drivers of global economic transformation. As agile and innovation-oriented business entities, startups possess the capacity to challenge traditional market structures, introduce disruptive technologies, and stimulate competition across various sectors. Their ability to rapidly convert creative ideas into practical solutions has positioned them as key contributors to national economic growth, technological advancement, and sustainable development. In many countries, the growing focus on knowledge-based economies has further increased the importance of startups as catalysts for modernization and economic diversification (Blank & Dorf, 2020).

Startups play a significant role not only in accelerating economic progress but also in reshaping the dynamics of contemporary business management. Their operational models differ fundamentally from conventional enterprises due to their emphasis on experimentation, flexibility, and rapid adaptation to market needs. This requires efficient innovation management approaches that incorporate strategic decision-making, risk assessment, and continuous development of new products and services. As a result, startups serve as laboratories of innovation — testing new methods, introducing advanced technologies, and encouraging a culture of creativity within the broader business ecosystem (Kuratko, 2021).

The expansion of the startup sector is closely connected to the development of a supportive entrepreneurial ecosystem that includes investors, incubators, accelerators, research institutions, and government agencies. Such ecosystems foster a favorable environment where entrepreneurs can access financial resources, technological infrastructure, and professional mentorship. Human capital, particularly individuals with strong analytical, managerial, and technological skills, also plays a decisive role in the sustainability and competitiveness of startups. Therefore, countries that invest in education, digital skills, and innovation-support programs tend to experience more dynamic startup activity and higher levels of economic resilience (Tidd & Bessant, 2020).

Moreover, startups contribute significantly to employment generation, productivity growth, and the diversification of economic sectors. By introducing novel business models and leveraging digital technologies, they influence consumer behavior and create new market opportunities. Startups also promote social innovation by offering solutions to societal challenges such as environmental sustainability, healthcare improvement, and digital inclusion. Consequently, their impact extends beyond business performance, shaping broader socio-economic development (Shane, 2019).

Given the increasing global interest in entrepreneurship and innovation, a detailed examination of the role of startups in economic growth and business innovation management is both timely and necessary. This study explores the mechanisms through which startups contribute to national economic development, analyzes their innovation-driven management practices, and evaluates the factors that strengthen or hinder the effectiveness of startup ecosystems. Understanding these aspects is essential for policymakers, investors, and business leaders seeking to foster competitive, innovative, and sustainable economies (World Bank, 2022).

Research

The increasing significance of startups in the global economy has transformed how countries approach competitiveness, innovation management, and sustainable development. Modern economic systems operate in an environment shaped by rapid technological change, digital transformation, and shifting market dynamics, all of which demand agile and innovation-driven business models (Isenberg, 2011). Startups, characterized by their capacity for creativity, flexibility, and risk-taking, have emerged as primary engines of innovation, contributing to productivity growth, job creation, and the diversification of national economies. Their potential to commercialize new technologies, disrupt traditional sectors, and accelerate the transition toward knowledge-based economic structures has made startups a central focus for policymakers, investors, and academic researchers (Drucker, 2014; Gans, Scott, & Stern, 2018).

The role of startups in economic growth is particularly evident through their contributions to technological advancement and market expansion. Unlike traditional enterprises, startups are often

positioned at the forefront of emerging industries such as artificial intelligence, biotechnology, renewable energy, and digital finance. Their innovation-oriented structure allows them to test new business models, introduce high-value products, and promote more efficient market competition (Audretsch & Thurik, 2021). As a result, startups enhance economic dynamism by reducing structural stagnation and encouraging the diffusion of novel technologies across sectors. Empirical evidence from various developed and developing economies demonstrates that regions with vibrant entrepreneurial ecosystems experience higher growth rates, stronger productivity indicators, and improved global competitiveness (OECD, 2023).

Innovation management plays a crucial role in enabling startups to maintain their competitive advantage within volatile markets. Effective management strategies — such as strategic planning, agile decision-making, design thinking, and open innovation — allow startups to convert creative ideas into market-oriented solutions. Furthermore, the integration of digital tools into innovation processes strengthens a startup's ability to analyze customer needs, optimize operations, and scale products rapidly. Collaboration with universities, research institutions, venture capitalists, and accelerators also contributes to the successful commercialization of innovative ideas. Startups that adopt structured innovation management practices demonstrate higher resilience, adaptability, and long-term sustainability, especially in uncertain economic environments (Ries, 2017).

Financing mechanisms are another critical factor influencing startup development and economic impact. Venture capital, angel investors, crowdfunding platforms, and government grants provide essential financial support that helps early-stage firms overcome resource limitations. Access to funding not only enables startups to invest in research and development but also expands opportunities for internationalization and market penetration. Government policies designed to encourage entrepreneurship — such as tax incentives, regulatory simplification, intellectual property protection, and innovation-focused educational reforms — further enhance the growth potential of the startup ecosystem. Countries that successfully implement supportive frameworks tend to attract high-skill talent, increase investment flows, and foster a culture of entrepreneurial innovation (European Commission, 2022).

Startups also play an important social and structural role in economic development. By generating new forms of employment, encouraging youth entrepreneurship, and addressing societal challenges through innovation, startups contribute to inclusive and sustainable economic progress. They stimulate regional development, reduce economic dependency on traditional industries, and promote diversification through knowledge-intensive activities. Additionally, startups often create spillover effects by inspiring innovation within larger established companies, initiating collaborations that lead to the modernization of entire sectors. This interconnectedness between startups and the broader economic environment underscores their strategic importance in national development agendas (Christensen, 2016).

Conclusion

In conclusion, startups have become one of the most influential drivers of economic growth, technological progress, and innovative business management in the modern global economy. Their ability to introduce disruptive ideas, respond rapidly to market changes, and create new value chains allows them to outperform traditional firms in both flexibility and creativity. A well-developed startup ecosystem fosters entrepreneurship, expands investment opportunities, and strengthens national competitiveness by producing high-value products and services.

Innovation management, as a core component of startup development, ensures that risks are systematically addressed, resources are efficiently allocated, and strategic choices are made based on data-driven market assessments. This creates a pathway for scalable business models, sustainable growth patterns, and continuous improvement within organizations.

Moreover, research indicates that countries with strong startup ecosystems — characterized by supportive policies, access to finance, advanced digital infrastructure, and skilled human capital — experience faster economic diversification and increased resilience against global market

fluctuations. Therefore, enhancing startup ecosystems is not only an economic priority but also a strategic imperative for modern economies seeking long-term stability, competitiveness, and innovation capacity. Ultimately, startups serve as catalysts of transformation, shaping the future of industries and redefining how value is created in an increasingly knowledge-based world.

References

1. Audretsch, D. B., & Thurik, R. (2021). *Entrepreneurship, Growth, and Public Policy*. Cambridge University Press.
2. Blank, S., & Dorf, B. (2020). *The Startup Owner's Manual: The Step-by-Step Guide for Building a Great Company*. K&S Ranch Publishing.
3. Christensen, C. (2016). *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Harvard Business School Press.
4. Drucker, P. (2014). *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. Harper Business.
5. European Commission. (2022). *Startups and Scaleups in Europe: Innovation, Growth and Competitiveness*.
6. Gans, J., Scott, E., & Stern, S. (2018). "Strategy for Startups." *Harvard Business Review*.
7. Global Entrepreneurship Monitor (GEM). (2023). *Global Entrepreneurship Report*.
8. Isenberg, D. (2011). "The Entrepreneurship Ecosystem Strategy as a New Paradigm for Economic Development." *Harvard Business Review*.
9. Kuratko, D. F. (2021). *Entrepreneurship: Theory, Process, and Practice*. Cengage Learning.
10. OECD. (2023). *Entrepreneurship and Innovation in the Digital Economy*. OECD Publishing.
11. Ries, E. (2017). *The Lean Startup: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses*. Crown Business.
12. Shane, S. (2019). *The Illusions of Entrepreneurship: The Costly Myths That Entrepreneurs, Investors, and Policymakers Live By*. Yale University Press.
13. Tidd, J., & Bessant, J. (2020). *Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change*. Wiley.
14. World Bank. (2022). *Innovation, Technology, and Entrepreneurship for Economic Growth*. World Bank Group Report.

Received: 05.06.2025

Accepted: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/120-124>

İlhamə Babanlı

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

ilhamababanli@bsu.edu.az

Antonim feillər ("Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində)

Xülasə

Bu məqalə "*Kitabi-Dədə Qorqud*" dilində istifadə olunan antonim feillərə həsr olunub. Məlum olduğu kimi, antonim feillər hər sahədə əks sistemləri əks etdirən lüğət vahidləridir. Onlar ədəbi dilin formalaşmasında, fikrin obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır, xüsusilə bədii və gündəlik üslubda geniş istifadə olunur. Antonimlərin müəyyən edilməsində çoxmənalı və mücərrəd sözlərin önəmli rolu vardır. Elə buna görə də bədii mətnlərdə konkret antonimlərlə yanaşı, mənaların ötürülməsi və ya çoxmənalılığın inkişafı nəticəsində yaranan kontekstual antonimlər də istifadə olunur.

Məqalədə qeyd olunur ki, bəzi alimlərin fikrincə, antonimlər, sinonimlər və omonimlər yalnız lüğət vahidləri deyil, həm də qrammatik, daha doğrusu, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərlə sıx bağlıdır. Antonimlər iki qrupa ayrılır: məcburi və nisbətli. *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanında həm məcburi və nisbətli, həm də fərqli struktural tipli antonimlərə rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: *antonim feillər, Kitabi-Dədə Qorqud, sinonimlər, omonimlər, leksik vahidlər*

Ilhama Babanlı

Baku State University

<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

ilhamababanli@bsu.edu.az

Antonymous Verbs in the Kitabi-Dede Gorgud Language

Abstract

We could not find the antonyms of the following verbs used in the epic *Kitabi-Dede Korkut* in the explanatory dictionary: there is *to rise*, but not *to sit*; there is *to bend*, but not *to strengthen*; there is *to begin*, but not *to end*; there is *to grow / to become greater*, but not *to shrink*; there is *to empty*, but not *to fill*.

Thus, based on the analysis of the antonymous verbs used in the *Kitabi-Dede Korkut* epic, we identified four groups: both sides commonly used today; one side commonly used and the other archaic; antonyms of verbs not used in the epic; verbs that form antonyms only within the text or context.

In general, the analysis of the vocabulary of the *Kitabi-Dede Gorgud* epic shows that archaic verbs are used here, as well as homonyms, synonyms, and antonymous verbs found in the Azerbaijani language.

These lexical units retained their functionality to a certain extent in the subsequent development of the vocabulary.

Keywords: *antonymous verbs, Kitabi-Dede Gorgud, synonyms, homonyms, lexical units*

Giriş

Antonimlər obyektiv aləmdəki bir-birinə əks sememləri ifadə edən leksik vahidlərdir. Həyatın bütün sahələrini (məənəvi aləmi, varlıqların əlamətini, hal-vəziyyətini, hərəkətini) cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış təzadlı vəziyyəti əhatə edir, fikrin qarşılaşdırma yolu ilə izahına imkan açır. Sinonimlər kimi, antonimlər də ədəbi dilin formalaşmasında, fikrin obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. Hətta frazeoloji vahidlər vasitəsilə də əks fikirləri ifadə etmək mümkündür. Onlardan daha çox bədii və məişət üslubunda istifadə edilir. Antonimlər eyni anlayışın əks tərəflərini qarşılaşdırma yolu ilə izah edən leksik vahidlərdir.

Tədqiqat

“Antonimlər əks anlayışların qarşılaşdırılması nəticəsində yaranır. Buna görə də primitiv antonimlər kimi inkarlıq şəkilçilərini qəbul edən sözləri də (хороший – нехороший ‘yaşşı–pis’, трудно – нетрудно ‘asan–çətin’, спокойный – беспокойный ‘sakit–dəcəl’) antonim hesab etmək lazımdır” (Şirəliyev & İslamov, 1999, s. 66).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində şəkilçilər vasitəsilə yaranan əks sözlər əsasən antonim hesab edilmir. Bununla bağlı S. Cəfərov haqlı olaraq yazır: “Şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən düzəlmiş sözlər, məsələn: ağıllı–ağılsız, getmək–getməmək və s. zidd mənaları ifadə etsə də antonim sayılmır. Belə sözlərdə məna nə qədər bir-birinə zidd olmuş olsa da, əsas məfhumu, verdiyimiz misallarda ağıl və getmək məfhumu öz varlığını mühafizə edir. Burada şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn ziddiyyət bir növ qrammatik mahiyyət daşıyır” (Cəfərov, 2007, s. 60–61).

Lakin R.Məhərrəmovanın fikrincə, sinonim və omonimlər kimi antonimlər də sırf leksik kateqoriya olmayıb, qrammatika ilə, daha doğrusu, dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır (Məhərrəмова, 2012, s. 133). R.Məhərrəмова antonimləri mütləq və nisbi-mətni olmaqla iki qrupa ayırmışdır. O, mütləq antonimlərə eyni mənənin zidd cəhətlərini bildirən sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan sözləri, nisbi-mətni antonimlərə isə ayrılıqda antonim olmayan, lakin mətnə antonimlik kəsb edən, ironiya və istehza yaradan, komizm imkanları açan sözləri daxil etmişdir. Bu məqamda biz də R.Məhərrəмова ilə razılaşırıq.

Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılığı və məcazi mənaların mühüm rolu vardır. Məhz buna görə də bədii mətnə konkret antonimlərlə bərabər, məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranan nisbi-mətni antonimlər də işlənir (Məhərrəмова, 2012, s. 133).

M.Cavadova da Xətai dilindən bəhs edərkən antonimləri mütləq və nisbi olmaqla iki qrupa ayırmışdır. O yazır: “Məcazi mənalar yazıçılara konkret mətnə müxtəlif məqsədlər üçün sözləri yeni məna və funksiyalarda işlədərək rəngarəng antonimlər yaratmağa imkan verir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Xətai mütləq antonimlərdən istifadə etməklə yanaşı, mətndən kənarda antonim olmayan, lakin mətnə mənasına görə antonimlik kəsb edən söz və ifadələr işlətməmişdir” (Cavadova, 1977, s. 126).

B.Xəlilov isə həmin məqamda tam və nisbi antonimlər terminindən istifadə etmişdir: “Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlər deyilir... Tam antonimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən meydana gəlmişdir... Mənaca bir-birinin şərti və nisbi ziddini təşkil edən antonim sözlərə nisbi antonimlər deyilir” (Xəlilov, 2008, s. 189–191).

A.N.Qvozdyev qeyd edir ki, “...bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirərkən biz, adətən, onun müsbət və mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışırıq və onları bir-birinə zidd olan cərgədə qoyuruq” (Gordlevskiy, 1928, s. 125).

Q.Kazimov isə leksik antonimləri quruluşuna görə də təsnif etmişdir. O bildirir ki, leksik antonimlər əsasən sadə və düzəltmə sözlərdən ibarətdir (od–su, açıq–bağlı, balaca–böyük), lakin biri sadə, digəri mürəkkəb sözlərdən ibarət olanlar da var (hamı–heç kəs, bu gün–sabah) (Kazimov, 2008, s. 123–124).

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında da həm mütləq, həm nisbi, həm də quruluşca müxtəlif növlərdə olan antonimlərə rast gəlmək mümkündür. Onlardan bəzilərinə nəzər salaıq:

Varmaq ‘getmək’ – gəlmək.

Məsələn: “Köksi gözəl qaba tağa ava çıxdın; İki vardı, bir gəlürsən, yavrum qanı?” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 38); “Gəlün varalım, şol yigidi tutib gətürələm” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 40).

Nümunədəki antonimlərdən birinci tərəf *varmaq* feili arxaikləşmiş, *gəlmək* feili isə ümumişləkliyi saxlamışdır.

Varmaq feili Azərbaycan ədəbi dilində öz ümumişləklik xüsusiyyətini itirsə də *ifrata varmaq*, *fərqiə varmaq*, *var-gəl etmək* kimi birləşmələrin tərkibində qalmışdır. Türkmən dilində “getmək, yerimək; baş vermək; ərə getmək”, türk dilində isə “gəlmək; ötürmək; yetmək, çatmaq; tanımaq; ərə getmək” mənalarında bu gün də işlənməkdədir (Baskakov, 1977, s. 72).

Varmaq feili İ.Nəsimi dövründə ümumişləkliyi ilə seçilmişdir:

“Meyxaneyi-eşqi əbədi qoyma əlündən,
Var, anda müqim ol” (Qəhrəmanov, 1970, s. 523).

Almaq – vermək

“Savaşmadın–uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!” (Qəhrəmanov, 1970, s. 523).

Bu dastan nümunəsində müasir dilimizdə də ümumişləkliyi saxlamış *almaz* və *vermək* antonim sözləri tərkibi feil kimi işlənmişdir.

Yıqmaq ‘sökmək, dağıtmaq’ – yapmaq ‘tikmək’

“Kəlisəsin yıqub, məscid yaptılar” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 122).

Burada həm isimlər, həm də feillər antonimlik təşkil edir. *Kilsə* ilə *məscid* isimləri və paralel olaraq *yıqmaq* və *yapmaq* feilləri antonim kimi üslubi çalar yaratmışdır.

Yapmaq feilinin “tikmək” mənası ilə İ. Nəsimi Divanında da rastlaşırıq:

“Aşıqün memarı həqdür, yapar anun batinin,
Ey evi həqdən yapılmış, sənsin əhli-etibar” (Qəhrəmanov, 1970, s. 538).

Çıqarmaq ‘soyunmaq’ – geymək ‘geyinmək’

“Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geyindi” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 125).

Bu sətirdə həm sifətlər (ağ–qara), həm də feillər (çıxardı–geyindi) arasındakı antonimlik üslubi fiqurlara gözəl nümunədir.

Enmək – çıxmaq ‘qalxmaq’, qonmaq ‘oturmaq’ – qalqmaq ‘durmaq’

“Baqsa, görsə bir dərəni içinə qarğa-quzğun enər-çıqar, qonar-qalqar” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 38).

Göründüyü kimi, bu sətirdə həm həqiqi (mütləq), həm üslubi (nisbi) antonimlər işlənmişdir. Belə ki, bu gün çoxmənalı feil kimi tanıdığımız *çıxmaq* sözü qeyd edilən mətndə “qalxmaq” anlamında olub antonim çalar yaratmışdır (Ramstedt, 1957).

Bəzən dastan mətnində bu cür üslubi antonimlərə tez-tez rast gəlirik. Yəni mətn daxilində antonim kimi işlənən söz mətndən kənarda əkslik yaratmır.

Məsələn: “Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi; Karvan kibi qondı, köçdi” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 41).

Bu sətirlərdəki *gəlmək* və *keçmək*, eləcə də *qonmaq* və *köçmək* feilləri ayrılıqda antonim olmasalar da, mətn daxilində nisbi antonim kimi diqqət çəkir.

Qonmaq feili İ.Nəsimi dilində “yerləşmək, üzə düşmək, əks olunmaq” mənasında işlənmişdir:

“Nəxşi-ruxun surəti eynümə qonmuş məgər,
Gözlərimün saçısı dedigi dürdanədür” (Qəhrəmanov, 1970, s. 410).

Qonmaq feilini semantik dəyişiklikdən bəhs edərkən 1.3 paragrafda da şərh etmişik.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanının üslubi gözəlliklərindən biri də budur ki, burada kiçik bir parçada antonimlər silsilə təşkil edir və bu da mətnin obrazlılığını artırır.

Biz təkcə hər hansı bir cümlənin daxilində antonim kimi işlənən feillərdən deyil, bütövlükdə dastanın lüğət tərkibinə aid olub antonimlik yaradan sözlərdən də bəhs etməyi lazım bildik. Ümumiyyətlə, digər nitq hissələri kimi, dastan leksikasına daxil feillərin də antonimliyinə kifayət qədər rast gəlirik.

Ağmaq ‘qalxmaq’ – enmək

“Şahin pərvaza ağdı” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 11); “Gəl bu ağac dibində enəlüm, yeyəlüm” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 46).

Bu antonimlərdən *enmək* feili işləkliyini saxlamış, *ağmaq* feili isə müasir ədəbi dilimizdə arxaıqlaşmış və dialektlərdə yaşayır.

Məsələn, Füzuli şivələrində *ağmaq* “1. çıxmaq, qalxmaq; 2. bir tərəfə əyilmək; qalxmaq (yük haqqında)” mənalarında işlənir: “Qoyun dağa ağdı”; “Qoymağınan yük ağmax olsun” (Şirəliyev & İslamov, 1999, s. 5).

Türk ədəbi dilində *ağmaq* arxaıqlaşmış və dialektlərdə “yüksəlmək, yuxarı çıxmaq” mənasında qorunur (Gülsevin, 2011, s. 103).

Türkmən ədəbi dilində isə *aqmaq* feili “sərhəddini aşmaq; vaxtı ötmək; boynuna qoymaq; həzm etməmək” mənalarında işlənir (Baskakova, Garryeva, & Khamzayeva, 1968, s. 22).

Ağmaq feili İ.Nəsimi dilində də işlənmişdir:

“Lövh-i-ixlas eylədünsə könlünü, ey müttəqi,

Kürsiyi-rəhmanə ağdun, gögdə ərşəllahi gör” (Qəhrəmanov, 1970, s. 44).

XIV əsr abidəsi Nəsirəddin Rəbgüzinin *Qisəsül-ənbiya* əsərində də bu feil işlənir (Hacıyeva, 1996, s. 99):

“Nəmrud bir minarə qobardı, təmürdin, baqırdın; ana ağdı.”

Ağmaq feili dastan mətnində məchul və icbar növdə də işlənmişdir:

Ağrılmaq – qaldırılmaq: “Altun-tuc borılar ağrıldı.”

Ağırdmaq – ucaldmaq: “Anlar dəxi çəri dərüb, borı ağırdan Qazana qarşı gəldilər” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 11).

Ağarmaq – qararmaq

“Dölimindən ağarsa, baba görkli” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 10).

Hər iki feil bu gün də işlənir.

Ağlamaq / bozlamaq – gülmək

“Qara başım qurban olsun bu gün sana! – dedi, zarılıq eylədi, ağladı. ‘Qardaş Beyrək’ – deyü ağlar-bozlar; Köpəkləri görəcək qas-qas güldü.”

Bozlamaq arxaıqlaşmış, *ağlamaq* və *gülmək* isə aktiv işləkdir.

Ayrılmmaq – bulaşmaq ‘qovuşmaq’

“Beyrək qızından ayrılıb, evlərinə gəldi” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 14); “Eki həsrət bir-birinə buluşdılar” (s. 42).

Burada “qovuşmaq” anlamında olan *bulaşmaq* arxaıqlaşmışdır.

Almaq – vermək

“Dan-danşux ilə yaxşı ərməğanlar aldılar” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 52); “Qadir Təngri verməyincə ər bayımaz” (s. 31).

Hər iki feil ədəbi dilimizdə ümumişləkdir.

Acmaq – doymaq

“Buğa acmışdı” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 25); “Qara tonuz ətindən yaxni yedirdin doyamadım” (s. 60).

Hər iki feil bu gün də işləkdir.

Aramaq ‘axtarmaq’ – bulmaq ‘tapmaq’

“Çoq cahillər səni gögdə arar, yerdə istər.” “Qara gərdun içində yol arasan, azsan, umu nədir?” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 114);

“Dilək ilə bir oğul güclə buldum” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 43).

Bulmaq feili arxaıqlaşmışdır.

Atmaq – tutmaq

“Oğlum, Uruz oq atanda puta qalmış” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 44).

“Kəndüyi bir yucca yerdən atdı...” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 24);

“Tut o dəliyi öldür...” (s. 174).

Hər iki feil aktivdir.

Binmək – düşmək

“Sərb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit binə bilməz...” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 32);

“Bədəvi ata binüb oğlanuğun istəyi getdi; Düşdilər, işrətə məşğul oldılar” (s. 90).

Hər iki feil bu gün də işləkdir.

Bunalmaq “aciz qalmaq, sıxıntılı olmaq” – sevinmək.

“Av avlıyıb quş quşluyub gəzərkən bunaldı” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 106); “Üç yerdə yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 46); “Solına baqdı, çox sevindi. Qalın Oğuz bəgləri bunu eşitdilər, şad olub sevindilər” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 153).

Bunalmaq feili artıq arxaikləşmişdir.

Nəticə

Dastan mətnində işlənmiş aşağıdakı sözlərin antonimlərini *Kitabi-Dədə Qorqud dilinin izahlı lüğətində* tapmadıq: qalmaq var, oturmaq yox; əgilmək var, düzəlmək yox; başlamaq var, bitmək yox; böyümək / ulalmaq var, kiçilmək yox; boşalmaq var, dolmaq yox.

Beləliklə, *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanında işlənmiş antonim feillərin təhlili əsasında 4 qrup müəyyənləşdirdik: hər iki tərəfi günümüzdə ümumişlək olan; tərəflərdən biri ümumişlək, digəri isə arxaikləşən; antonimləri dastanda işlənməyən; yalnız mətn daxilində antonimlik yaradan feillər.

Ümumiyyətlə, *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanının lüğət tərkibinin təhlili göstərir ki, burada işlənmiş arxaik feillər, eləcə də omonim, sinonim və antonim feillər Azərbaycan ədəbi dilində də işlənməmişdir. Bu leksik vahidlər lüğət tərkibinin sonrakı inkişafında da müəyyən qədər öz işləkliyini saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Baskakov, A. N., və başqaları. (1977). *Turetsko-russkiy slovar*. Russkiy yazık, 968.
2. Baskakova, N. A., Garryeva, B. A., & Khamzayeva, M. Ya. (1968). *Turkmeno-russkiy slovar*. Sovetskaya entsiklopediya, 832.
3. Cavadova, M. (1977). *Şah İsmayıl Xətəinin leksikası* (“Dəhnamə” poeması üzrə). Elm, 216.
4. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (4 cildə). Şərq-Qərb, Leksika, 192.
5. Gordlevskiy, V. A. (t.y.). *Grammatika turetskogo yazıka*. Izdaniye Moskovskogo instituta vostokovedeniya im. N. N. Narimanova pri TSIK SSSR, 159.
6. Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 156.
7. Hacıyeva, N. (1996). *Nəsirəddin Rəbguzinin “Qisəsül-ənbiya” əsərinin dili*. 290.
8. Kazımov, Q. (2008). *Seçilmiş əsərləri* (10 cildə). Nurlan, 560.
9. *Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası* (2 cildə). (2000). Redaksiya şurasının sədri: Anar. Yeni nəşrlər, 622.
10. Məhərrəmov, R. C. (2012). *XV–XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: Leksika, söz yaradıcılığı*. Elm və Təhsil, 224.
11. Qəhrəmanov, C. (1970). *Nəsimi “Divanı”nın leksikası*. Elm, 567.
12. Ramstedt, G. J. (1957). *Vvedeniye v altayskoye yazykoznanie. Morfologiya*. Izdaniye inostrannoy literatury, 225.
13. Şirəliyev, M. Ş., İslamov, M. İ. (1999). *Azərbaycan dialektoloji lüğəti* (2 cildə). Kılıc Aslan Matbaaçılıq Ltd, 374.
14. Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Nurlan, 442.
15. Zeynalov, F., Əlizadə, S. (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud* (tərt., translit. və müqəd.). Yazıçı, 265.

Daxil oldu: 05.08.2025

Qəbul edildi: 04.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/125-129>

Aynur Əsgərzadə
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-7677-6466>
aasgarzade@beu.edu.az

İngilis dilinin öyrənilməsində aktiv iştirakın transformativ rolu

Xülasə

Dil dərslərində uzun illərdir ki, bilik ötürmək üçün mühazirələr və əzbərləmə kimi ənənəvi tədris üsullarından istifadə olunur. Lakin saysız-hesabsız saatlar ərzində söz siyahılarını əzbərləmələrinə baxmayaraq, bir çox dil öyrənənlər real həyatda səmərəli ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Məsələn, Martyn (2007) qeyd edir ki, passiv öyrənmə yanaşmaları çox vaxt praktik bacarıqlara çevrilmir və bu da tələbələrin real ünsiyyət vəziyyətlərində çətinlik çəkməsinə səbəb olur. Bunun əksinə olaraq, aktiv öyrənmə metodları öyrənənin diqqətini cəlb etməyə, qarşılıqlı əlaqəyə və dili mənalı kontekstlərdə tətbiq etməyə yönəlir. Ənənəvi üsullarda nəzəri biliklər ön planda tutulduğu halda, aktiv öyrənmə sinfi dinamik bir mühitə çevirir və tələbələri prosesdə fəal iştirak etməyə təşviq edir. Bonwell və Eison (1991)-in fikrincə, bu yanaşma öyrənmə prosesini həm daha maraqlı, həm də daha yadda qalan edir. Müəllim-mərkəzli tədrisdən tələbə-mərkəzli fəaliyyətə keçid aktiv öyrənmənin dəyişdirici gücünü önə çıxarır. Fəal iştirakın təmin olunduğu dərslər mühiti dil öyrənməsinin əsas tərkib hissəsidir — bu, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir, motivasiyanı artırır və dilin kontekstdə daha dərinlən mənimsənilməsinə şərait yaradır. Freed (2010)-un vurğuladığı kimi, rol oyunu və sinifdaxili cavab sistemləri kimi interaktiv üsullar əməkdaşlıq və tənqidi düşüncə mühitini formalaşdırır və bununla da dilin real istifadəsinə yol açır. Mənim fikrimcə, ənənəvi tədris üsulları çox vaxt yetərli olmur, çünki onlar tələbələri dilin real həyatda istifadəsi ilə əlaqələndirmir. Aktiv öyrənmə isə bu boşluğu aradan qaldıraraq praktikaya, yaradıcılığa və əməkdaşlığa əsaslanır və nəticədə dil tədrisinə çevik və yenilikçi bir yanaşma gətirir.

Açar sözlər: *tənqidi düşüncə, yüksək dil bacarıqları, metodlar, aktiv öyrənmə, oyunlar, beynəlxalq, gücləndirmək, həvəs yaratmaq, koqnitiv, emosional*

Aynur Askerzade
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0009-0009-7677-6466>
aasgarzade@beu.edu.az

The Transformative Role of Active Participation in English Language Learning

Abstract

For many years, traditional teaching methods such as lectures and memorization have been used to transmit knowledge in language classes. However, despite spending countless hours memorizing word lists, many language learners still struggle to communicate effectively in real-life situations. For instance, Martyn (2007) notes that passive learning approaches often fail to translate into practical skills, leading to difficulties in authentic communication contexts. In contrast, active learning methods focus on engaging learners' attention, fostering interaction, and applying the language in meaningful contexts. While traditional methods emphasize theoretical knowledge, active learning transforms the classroom into a dynamic environment and encourages students to participate actively in the process. According to Bonwell and Eison (1991), this approach makes learning both more engaging and more memorable. The shift from teacher-centered instruction to student-centered activity highlights the transformative power of active learning. A classroom environment that ensures

active participation is an essential component of language acquisition — it develops communication skills, boosts motivation, and fosters deeper contextual understanding of the language. As Freed (2010) emphasizes, interactive techniques such as role-playing and in-class response systems promote collaboration and critical thinking, thus paving the way for real-world language use. In my view, traditional teaching methods are often insufficient because they fail to connect learners with the practical use of language. Active learning, on the other hand, bridges this gap by emphasizing practice, creativity, and collaboration, ultimately bringing a flexible and innovative approach to language teaching.

Keywords: *critical thinking, advanced language skills, methods, active learning, games, international, strengthen, motivate, cognitive, emotional*

Giriş

Dil tədrisində zaman ərzində müxtəlif yanaşmaların meydana çıxması və inkişafı müşahidə olunmuşdur. Bəzi metodlar daha geniş qəbul görsə də, alimlər razılaşırlar ki, heç bir yanaşma mükəmməl deyil. Həmçinin, bəzi yanaşmalar müəyyən bacarıqları inkişaf etdirməkdə digərlərindən daha təsirli sayılır. Məsələn, kommunikativ dil tədrisi (CLT) və mövzu və dil integrasiya olunmuş öyrənmə (CLIL) danışiq bacarıqlarının inkişafında önəmli hesab olunur, halbuki janr əsaslı pedaqogika əsasən yazılı mətnlərə yönəlir (Babazade, 2024).

Tədqiqat

Son dövrlərdə ədəbiyyatda PBLT (Philosophy-Based Language Teaching) adlı yeni yanaşma ortaya çıxmışdır. Bu metod EFL (ingilis dili öyrənlər) tələbələrinə yalnız danışiq və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə deyil, həm də tənqidi düşüncə bacarıqlarını gücləndirməyə kömək edir. PBLT iki əsas element ətrafında qurulur: fəlsəfi sualların verilməsi və sinfi bir sorğulama icması kimi qəbul etmək (Smith, 1995). Təcrübələr göstərir ki, EFL dərslərində fəlsəfi suallar ortaya çıxanda, tələbələr spontan olaraq fəal iştirak edir və müzakirələrdə motivasiyalı şəkildə iştirak etməyə meylli olurlar. PBLT tələbələrin aktiv iştirakı üzərində dayanır və bu, sadəcə dil öyrənmənin səthi səviyyəsi ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda tənqidi düşüncəyə də yol açır. Tələbələr fəlsəfi sorğularla məşğul olduqda, analiz, qiymətləndirmə və sintez bacarıqları inkişaf edir, bu isə dil kontekstini aşan kognitiv prosesləri təşviq edir. Beləliklə, fəlsəfə əsaslı dil tədrisi, EFL tələbələri arasında tənqidi düşüncə bacarıqlarının inkişafı üçün katalizator rolunu oynayır (Cam, 1995). Tənqidi düşüncə təhsildə və digər sahələrdə effektiv qərarvermə və problem həll etmə üçün əsas bacarıq sayılır. Dil tədrisində isə tənqidi düşüncə yalnız dil bacarıqlarının mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; tələbələrdən məlumatları analiz etmək, qiymətləndirmək və sintez etmək tələb olunur. PBLT, EFL tələbələri üçün tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirən fərqli bir yanaşma kimi ortaya çıxmışdır (ResearchGate, n.d.). Fəlsəfi sualların tədqiqi vasitəsilə tələbələr qəbul edilmiş fərziyyələri sorğulamağa, alternativ baxışları nəzərə almağa və əsaslandırılmış cavablar verməyə təşviq olunur. Çətin fəlsəfi sorğularla məşğul olmaq yalnız dil bacarıqlarını dərinləşdirmir, həm də tənqidi düşüncə ilə bağlı kognitiv proseslərin inkişafına səbəb olur. PBLT tələbələrə aktiv müzakirələrdə iştirak etmək və eyni zamanda dil və konseptual mürəkkəblikləri idarə etmək imkanı verir. Nəticədə, tənqidi düşüncə PBLT çərçivəsində dil öyrənmənin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və tələbələrin analitik və fərasətli dil istifadəçisi kimi inkişafına töhfə verir (Ayçiçek & Yelken, 2018).

Fəlsəfəyə əsaslanan dil tədrisi

Vygotsky-yə görə, yüksək səviyyəli düşüncə bacarıqları, xüsusilə abstrakt düşüncə, vasitəçi alətlərdən, məsələn, dildən istifadə vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər. Bilik kəşfi üçün əlverişli dil istifadəsi dialoq şəklində sual-cavab mübadiləsidir. Bu, tələbələrin yeni fikirlərlə təcrübə apararaq və qarşı tərəfdən rəy alaraq biliklərini genişləndirmələrini təmin edən eksplorativ söhbət formasını əhatə edir. Bu, əsas fəlsəfi mövzular ətrafında əvvəlcədən planlaşdırılmış, strukturlaşdırılmış təqdimat nitqləri ilə fərqlənir. Bu kontekstdə “fəlsəfə” termini kiçik “p” fəlsəfə kimi izah edilir və məqsəd tələbələrə həyatın əsas anlayışları üzərində tənqidi perspektiv qurmaqda kömək etməkdir; hər kəsə təqdim olunan hər şeyi həqiqət kimi qəbul etmək deyil. Təhsil sahəsində dialoq əsasında fəlsəfi suallarla məşğul olmaq ənənəsi təxminən 2500 il əvvəl Sokratla başlayır (Dewey, 1933). Dewey-in

“refleksiv sorğulama” konsepsiyasından ilhamlanaraq, uşaqlar üçün fəlsəfə metodunu təklif etmiş və əsas məqsəd kimi gənc öyrənənlərdə tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirmək nəzərdə tutulmuşdur. Bu yanaşma sorğulama icması yaratmaqla iştirakçıların müxtəlif həyat məsələlərini dərinlən nəzərdən keçirərək bilik istehsalında fəal iştirakını təşviq edir. İştirakçılar verilmiş resurslardan çıxış edərək öz fəlsəfi suallarını formalaşdırır və həll etməyə çalışır, bu da öyrənmə məsuliyyətini gücləndirir. Yüksək səviyyəli düşüncə bacarıqları və əməkdaşlıq vasitəsilə tələbələr sosial səviyyədə əsas fərziyyələri və həyat anlayışlarını mənimsəyir, nəticədə məntiqi düşüncə və özünəinam inkişaf edir. Qeyd etmək vacibdir ki, sorğulama icmasında aparılan fəlsəfi dialoqlar adi söhbətlərdən fərqlənir; burada məqsəd iştirakçıların şəxsi fikirlərini paylaşmaq deyil, həmkarların şərhlərindən kollektiv şəkildə ideyalar qurmaqdır. İştirakçıları müzakirələrə davam etməyə sövq edən əsas motivasiya həqiqəti axtarmaqdır, bu isə adi söhbətlərdə mövcud deyil (Bloom, Engelhart, Furst, Hill, & Krathwohl, 1956).

Aktiv iştirak vasitəsilə bacarıqların və anlayışın inkişafı

Aktiv öyrənmə tələbələrə dili real şəraitdə tətbiq etmə imkanı yaradaraq, onların ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir və dinamik bir öyrənmə mühiti formalaşdırır. Bonwell və Eison (1991) aktiv öyrənməni tələbələrin mənalı fəaliyyətlərdə iştirakını təşviq edən, bilginin sadəcə dinlənilməsi və əzbərlənməsi əvəzinə əməkdaşlığa əsaslanan bir tədris yanaşması kimi təsvir edirlər. Bu dəyişiklik dərsləri daha qarşılıqlı və canlı edir, eyni zamanda tələbələrə dili real vəziyyətlərdə istifadə etmək üçün praktik imkanlar yaradır (Hajiyeva, 2024). Aktiv öyrənmənin təsirli üsullarından biri rol oynama (role-play) fəaliyyətidir. Bu metod tələbələri sinifdən kənarda qarşılaşa biləcəkləri vəziyyətlərə daxil edir. Martynin (2007) qeyd etdiyi kimi, belə fəaliyyətlər tələbələrin nitq axıcılığını artırır, çünki onlar söz ehtiyatı və qrammatika biliklərini təbii dialoqlarda tətbiq edirlər. Məsələn, restoranda sifariş vermək və ya iş müəhəbbəsi aparmaq kimi situasiyaları canlandırmaq, öyrənənlərin dil strukturlarını mənimsəməsinə və özünəinamla danışmasına kömək edir (Paul & Elder, 2006). Sinifdaxili cavab sistemləri də qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməkdə mühüm rol oynayır. Freed (2010) qeyd edir ki, “clicker” kimi texnoloji alətlər bütün tələbələri müzakirəyə cəlb edərək əməkdaşlıq mühiti yaradır. Bu sistemlər tələbələrə fikirlərini bölüşmək, debat aparmaq və qarşılıqlı öyrənmə yolu ilə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Mənim baxışına görə, rol oynama və cavab sistemləri kimi interaktiv üsullar tələbələrin səhv etmək qorxusunu aradan qaldırır — bu isə dil öyrənməsində ən yayılmış maneələrdən biridir (Shaw, 2007). Təhlükəsiz və dəstəkləyici bir mühitdə məşq etmək və rəy almaq imkanı öyrənənlərin özünəinamını artırır və onları real həyatda daha sərbəst ünsiyyət qurmağa hazırlayır. Öz təcrübəmə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, belə fəaliyyətlərdə fəal iştirak edən tələbələr dili sinifdən kənarda daha təbii və uğurla istifadə edirlər (Ennis, 1987).

İngilis dili tədrisində oyunsallaşdırma (gamification)

İngilis dili tədrisində oyunsallaşdırma (gamification) anlayışı, ənənəvi öyrənmə prosesinə oyun elementləri, mexanizmləri və prinsiplərinin daxil edilməsini nəzərdə tutan müasir pedaqoji yanaşmadır. Bu metodun əsas məqsədi öyrənənlərin motivasiyasını artırmaq və onları dərslərin prosesinə daha fəal cəlb etməkdir. Bunun üçün dərslərin fəaliyyətlərinə oyunlara xas xüsusiyyətlər — xal toplama, nişanlar qazanma, reyting cədvəlləri, hekayə xətti, tapşırıqlar və mükafatlar — əlavə olunur. Oyunsallaşdırmanın əsas ideyası, oyunların cəlbəedici xüsusiyyətlərini istifadə edərək dil öyrənmə prosesini daha maraqlı, immersiv və effektiv hala gətirməkdir (Haynes, 2008). Bu yanaşma öyrənənlərin diqqətini cəlb edir və onları dərslə aktiv şəkildə cəlb edən interaktiv bir mühit yaradır. Oyunabənzər elementlər sayəsində tələbələr prosesə daha çox daxil olur, öyrənmə motivasiyası artır. Xal toplama, irəliləyişin izlənməsi və yarışma kimi elementlər vasitəsilə oyunsallaşdırma həm daxili (intrinsic), həm də xarici (extrinsic) motivasiyanı gücləndirir. Tələbələr xal toplamaq, nişan qazanmaq və ya reyting siyahısında yüksəlmək kimi məqsədlərlə dil tapşırıqlarına daha çox diqqət ayırır və prosesdə daha davamlı olurlar. Adətən oyunsallaşdırılmış mühitdə öyrənənlər səviyyə və mərhələlər üzrə irəliləyirlər — hər yeni mərhələdə tapşırıqların çətinlik səviyyəsi artır. Bu mərhələli sistem öyrənənlərdə irəliləyiş hissi yaradır, onları motivasiya edir və nailiyyət əldə etdikcə müsbət emosiyalar formalaşdırır. Beləliklə, öyrənmə prosesi daha maraqlı və məhsuldar olur (Kennedy, 2004). Oyunsallaşdırılmış tədrisdə dərhal və konstruktiv rəy də mühüm yer tutur. Bu rəy tələbələrə

öz nəticələrini dəyərləndirməyə, zəif tərəflərini müəyyənləşdirməyə və müsbət davranışlarını gücləndirməyə kömək edir. Bundan əlavə, belə mühitlərdə sağlam rəqabət elementi də formalaşır — bu da öyrənənləri daha yaxşı nəticələrə can atmağa sövq edir. Eyni zamanda, komanda işi və əməkdaşlıq da vacib yer tutur; qrup oyunları və birgə tapşırıqlar tələbələr arasında həmrəylik və sosial öyrənməni təşviq edir.

İngilis dili tədrisində oynunsallaşdırma ilə oyun əsaslı öyrənmə (game-based learning) arasında fərqi başa düşmək vacibdir (National Center for Biotechnology Information, n.d.):

- Oynunsallaşdırma, mövcud tədris proqramına oyun elementlərinin əlavə olunması deməkdir. Bu yanaşma öyrənmənin əsas məqsədlərini dəyişmir, sadəcə onları daha cəlbedici edir. Oynunsallaşdırma lüğət öyrənmə, qrammatika məşğələləri, danışmaq, dinləmə və oxu bacarıqları kimi müxtəlif sahələrdə tətbiq oluna bilər.

- Oyun əsaslı öyrənmə isə bütöv oyunların və ya oyun simulyasiyalarının əsas tədris vasitəsi kimi istifadə olunduğu yanaşmadır. Bu halda, bütün öyrənmə prosesi bir oyunun ətrafında qurulur və həmin oyun dil öyrənməsinin əsas vasitəsinə çevrilir. Belə oyunlara dil öyrətmə məqsədli video oyunlar, interaktiv simulyasiyalar və təhsil üçün hazırlanmış virtual mühitlər daxildir.

Nəticə

Effektiv dil öyrənməsi üçün aktiv iştirak vacibdir, çünki bu, tələbələrə praktik ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir, onların motivasiyasını artırır və dilin kontekstual istifadəsini daha yaxşı başa düşmələrinə kömək edir. Dərsləri dinamik mühitlərə çevirməklə, aktiv öyrənmə metodları nəzəri biliklə real həyatda tətbiqi arasında körpü rolunu oynayır və həm səriştə, həm də inamın formalaşmasına şərait yaradır. Bu müzakirə zamanı rollu oyunlar, lüğət oyunları, debatlar və simulyasiyalar kimi fəaliyyətlərin şifahi bacarıqları artırdığını, əməkdaşlığı təşviq etdiyini və tələbələrə real ünsiyyət vəziyyətlərinə hazırladığını gördük. İnteraktiv strategiyalar yalnız dil öyrənməni əyləncəli etməklə kifayətlənmir, həm də müxtəlif bacarıq səviyyələrinə malik tələbələrin ehtiyaclarını qarşılayır və uğur hissi yaradır. Bundan əlavə, mədəni və situativ biliklər təqdim etməklə, aktiv öyrənmə tələbələrə fərqli kontekstlərdə dil istifadə etmənin mürəkkəbliyinə hazırlayır. Müəllimlərdən gözlənilən odur ki, aktiv öyrənmə metodlarını qəbul etsin və dərslərdə yaradıcı fəaliyyətlər tətbiq edərək transformativ təcrübələr yaratsınlar. Bu strategiyaları düşünülmüş şəkildə dərslərə daxil etməklə, müəllimlər tələbələrə daha effektiv cəlb edə və dil öyrənməni həm mənalı, həm də onların gələcək ehtiyacları üçün faydalı edə bilərlər. Mənim baxışımca, aktiv öyrənmə dil təhsilini dəyişdirmək potensialına malikdir. Mən müşahidə etmişəm ki, hətta ən susqun tələbələr interaktiv fəaliyyətlər zamanı özlərini ifadə etmək və dərslərdə öyrəndiklərini həyatda tətbiq etmək üçün inam qazanırlar. Məsələn, mən keçirdiyim bir hekayə anlatma sessiyasında tələbələr yalnız yeni sözləri öyrənməmiş, həm də əməkdaşlıq etməyi və dil istifadələrini hekayəyə uyğunlaşdırmağı bacarmışdılar. Bu cür təcrübələr aktiv iştirakın transformativ gücünü təsdiqləyir və onu müasir dil tədrisində əvəzolunmaz yanaşma edir.

Ədəbiyyat

1. Ayçiçek, B., & Yanpar Yelken, T. (2018). The effect of flipped classroom model on students' classroom engagement in teaching English. *International Journal of Instruction*, 11(2), 385–398. <https://doi.org/10.12973/iji.2018.11226a>
2. Babazade, Y. (2024). Proverbs in pedagogy: Their role in language teaching and cultural transmission. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 1(1), 69–82.
3. Bloom, B. S., Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. R. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*. David McKay Company.
4. Cam, P. (1995). *Thinking together: Philosophical inquiry for the classroom*. Australian Print Group.
5. Dewey, J. (1933). *How we think*. D. C. Heath and Company.
6. Ennis, R. H. (1987). A taxonomy of critical thinking dispositions and abilities. In J. Baron & R. J. Sternberg (Eds.), *Teaching thinking skills: Theory and practice*. W. H. Freeman, 9–26.
7. Hajiyeve, B. (2024). Language anxiety in ESL learners: Causes, effects, and mitigation strategies. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(1), 119–133. <https://doi.org/10.69760/pn9wgv0>
8. Haynes, J. (2008). *Children as philosophers: Learning through enquiry and dialogue in the primary classroom*. Routledge. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10941618/>
9. Kennedy, D. (2004). The role of a facilitator in a community of philosophical inquiry. *Metaphilosophy*, 35(5), 744–765. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.2004.00348.x>
10. National Center for Biotechnology Information. (n.d.). *PMC article*.
11. Paul, R., & Elder, L. (2006). Critical thinking: The nature of critical and creative thought. *Journal of Developmental Education*, 30(2), 34–35.
12. ResearchGate. (n.d.). *The active approach: Enhancing language skills through classroom engagement*. https://www.researchgate.net/publication/388756652_The_Active_Approach_Enhancing_Language_Skills_through_Classroom_Engagement
13. Shaw, R. (2007). *Philosophy in the classroom: Improving your pupils' thinking skills and motivating them to learn*. Routledge.
14. Smith, G. (1995). Critical thinking, a philosophical community of inquiry and the science/math teacher. *Analytic Teaching*, 15(2).

Daxil oldu: 09.07.2025

Qəbul edildi: 26.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/130-135>

Benmeziiane Bencherki

University of Oran2 Mohamed Ben Ahmed

<https://orcid.org/0000-0003-0890-6416>

benmeziiane.bencherki@univ-oran2.dz

Music, Collective Consciousness, and National Identity

Abstract

This paper explores the transformative role of music in shaping collective consciousness and national identity through the lens of Al-Farabi's philosophical understanding of music. It examines how music, notably the national anthem, is a powerful tool for expressing loyalty, faith, and unity within a nation. Drawing on the principles of rhythm and harmony, this paper highlights the importance of music in fostering a sense of belonging and national pride, as exemplified in the Algerian context during its liberation struggle. The work further discusses the relationship between music and the emotional bonds of individuals, suggesting that music, as a universal language, serves as a bridge between the past and the present, the individual and the collective. By invoking Al-Farabi's ideas on music, the manuscript proposes a framework for understanding how music contributes to building trust, loyalty, and social cohesion, especially during national transformation.

Keywords: *music, Al-Farabi, collective consciousness, national identity, rhythm, liberation struggle, loyalty, faith, national anthem, social cohesion*

Benmeziiane Bencherki

Oran Universiteti2 Məhəmməd Ben Əhməd

<https://orcid.org/0000-0003-0890-6416>

benmeziiane.bencherki@univ-oran2.dz

Musiqi, kollektiv şüur və milli kimlik

Xülasə

Bu məqalə Əl-Fərabinin musiqiyə fəlsəfi baxış bucağı baxımından musiqinin kollektiv şüurun və milli kimliyin formalaşmasında transformativ rolunu araşdırır. Burada musiqinin, xüsusən də milli himnin bir millət daxilində sədaqət, iman və birliyi ifadə etmək üçün güclü bir vasitə olduğu araşdırılır. Ritm və harmoniya prinsiplərinə əsaslanan bu məqalə Əlcəzair kontekstində azadlıq mübarizəsi zamanı nümunə göstərildiyi kimi, mənsubiyyət və milli qürur hissini inkişaf etdirməkdə musiqinin əhəmiyyətini vurğulayır. Əsərdə musiqi ilə fərdlərin emosional bağları arasındakı əlaqə daha ətraflı müzakirə olunur və universal bir dil olaraq musiqinin keçmişlə indiki, fərdlə kollektiv arasında körpü rolunu oynadığı irəli sürülür. Əlyazma Əl-Fərabinin musiqi ilə bağlı fikirlərinə istinad edərək, musiqinin xüsusən də milli transformasiya zamanı etibar, sədaqət və sosial birliyin qurulmasına necə töhfə verdiyini anlamaq üçün bir çərçivə təklif edir.

Açar sözlər: *musiqi, Əl-Fərabi, kollektiv şüur, milli kimlik, ritm, azadlıq mübarizəsi, sədaqət, iman, milli himn, sosial birlik*

Introduction

Music theory generally involves understanding the different types of melodies, what they are made of, how they are composed, and the conditions under which they should be formed to achieve the most effective and impactful performance. This field has two main branches: practical music theory and theoretical music theory. Practical music theory is concerned with creating tangible melodies through naturally or artificially made instruments. The practitioner of practical music theory conceptualizes melodies and their various components as they manifest through the instruments used to produce them.

La, La, Fa, Mi, Re, Mi, Fa, Fa, Mi, Re, Fa:

To avoid ambiguity in the title, let me let you listen to it performed. (The musical piece from the national anthem will be played.)

The ambiguity is now clear; the musical notes in the title were nothing other than what we had just heard. Therefore, it is no longer a secret that the title of my presentation is the first line of the Algerian national anthem but rather a musical arrangement.

This confirms that any music learner can perform the previous piece without needing to learn the linguistic language of the piece, meaning that there is no requirement to learn the Arabic language of the national anthem (Ben Meziane B. ch., 2019).

Therefore, we can conclude the following result: a musician needs to perceive sound, not local linguistic fluency, because the nature of music implies universality, especially when considering that language is associated with a nation or country. Thus, a musician's universality is akin to mathematics.

Research

Al-Farabi, in his *Great Book of Music*, affirms the same truth, namely, the universal nature of music in terms of melody, when he says: "It should be known that the melodies from which tunes are composed are similar to the letters from which words are formed, especially the metrical ones. Just as the letters are limited in number, so too are the melodies limited in number. Furthermore, just as the letters, as a whole, have a specific order and arrangement in every language, which enables them to form words when combined in a specific sequence, likewise, the melodies are limited in number, and there is a specific arrangement in which they exist, prepared so that a person can take from them whatever they wish and compose or compose a melody of any kind" (Al-Farabi).

For Al-Farabi, music was a science taught through practice, not for any other reason except that such a science is related to two levels that define the nature of musical perception required by the learner. Therefore, Al-Farabi divided the science of music into two sciences: theoretical and practical. He states: "As for the science of music, it generally includes understanding the types of melodies, what they are composed of, what they have been composed for, how they are composed, and under what conditions they must be to make their effect more powerful and impactful. This science is known by two names: the science of practical music and the science of theoretical music. Practical music is concerned with creating tangible melodies through instruments that are either natural or artificially made... The practitioner of practical music visualizes the melody and its various components as they exist in the instruments from which they are created" (Al-Farabi, *Enumeration of the Sciences*, 1991).

Following this division, the researcher Salem Al-Ayadi emphasized two main points:

The first point relates to the relationship between experience and the development of musical sensitivity in the individual, whereas the second concerns the philosophical goal that Al-Farabi aimed to achieve through music.

The first issue concerns experience, resulting from the distinction between theoretical and practical music. The latter, practical music, can be acquired only through experience, even though, as the same researcher emphasized, Al-Farabi does not deny the innate nature of music. However, this approach is not sufficient. Therefore, "the experimental and historical nature of the occurrence and completion of practical music negates any metaphysical claim that would make the emergence of melodies an extraordinary or transcendent event attributed to a 'superior nature,' like that of philosophers or prophets... Thus, music is experimental and historical, even if some of its melodies

and tunes arise from those with superior natural talent” (Salem, pp. 62–63), which means that a musician must necessarily go through learning to acquire experience.

For the second issue, Al-Farabi's engagement with music is an extension of his thoughts on the city, and this, in my opinion, is what concerns us here. The realization of social harmony within the city or state, according to Al-Farabi, is aimed at achieving happiness. Therefore, Al-Farabi's goal was to find solutions to replace metaphysics with music, and to achieve this, he sought to make music, melody, and tune—regarded as knowledge—subordinate to the purpose of civilizing industry. “Thus, its subject—viewed from this teleological perspective—is defined on the basis of the difference in the forms of truth achieved by the people of the city” (Salem, p. 173). In this way, Al-Farabi presents music as the opposite of metaphysics, according to the researcher.

What distinguishes music and makes it universal, regardless of singing that follows the tongue, is the issue of rhythm, as it unites the struggle of opposites. It is the possible and acceptable potential for everything that can occur in confrontation. Therefore, the skill of the conductor, the leader of the orchestra, in tuning the instruments within a single rhythm performs the function of organizing opposites, or it is the system of harmony and discord, unity and disintegration, not to form harmony but to host and encompass opposites (Al-Aziz, 2013, p. 13). Thus, through the act of rhythm, we can understand Al-Farabi's aim of using music to achieve harmony in the city.

Music has been able, through rhythm and only through rhythm, to bring the metaphysics of existence, in terms of its metaphysical elements, closer to what we can grasp in reality as the poetry of society, not for any other reason but rhythm, as it unites opposites, fostering affection and hospitality. This is because “the formula for breaking familiarity, intensifying transition, breaking boundaries, and supporting the multiplicity of individualities is what can be synonymous with what is known in music as the refrain or *ritournelle*... Therefore, the refrain, as the musical language says, is a back-and-forth at the same time; it is the anthem of the earth” (Al-Aziz, 2013, pp. 36–37).

Suppose that this is the philosophical advancement that Al-Farabi uniquely contributed to and distinguished Arab philosophy in his time. In that case, it should not surprise us to find the ideas of others, especially when we know that most of what Western philosophers have written about music is very limited. Western thought has scarcely treated music as an independent subject for philosophical contemplation (André, p. 1706). Owing to Al-Farabi's vision, this drives us today to think about how music, as he envisioned it, could be a source for addressing many of our current issues. How can we think philosophically about music today?

We can address this dilemma in three important moments that I believe crystallize our vision and conviction regarding music.

The first moment: Reconstruction of the self

Today, we Arabs find ourselves in a situation that strategically resembles that of Al-Farabi, which necessitates invoking Al-Farabi and seriously addressing the transformation that philosophy underwent in its engagement with music. Arab thought in general, and Arab philosophical discourse in the last century, clearly revived the elements of cultural revival under various terms (Ezzine & Benkadour, 2024), such as renaissance, reform, revival, authenticity, modernity, renewal, and other terms, which filled the writings of scholars and thinkers. This was all under the banner of attempting to build an Arab intellectual vision and an Arab-Islamic vision that could help us emerge from the multiple crises and challenges we face owing to our backwardness and inability to keep pace with the advancements of other civilizations.

In such an environment, the Arab world, politically speaking, was rebuilding the concept of the nation-state in all its forms and variations without realizing that what we aim to achieve requires a deeper understanding of the spirit of the people or the reconstruction of the collective consciousness.

We can argue the opposite and say that educational systems play an important role in the upbringing of citizens, an aspect that no one can deny. However, at the same time, they could not build the collective consciousness in their emotional connection to the Arab individual because music, such as rhythm/the refrain *la ritournelle*, did not experience the harmony or alignment necessary for the Arab individual in their relationship with their heritage. Music was, and remains, the music of the

people, the music of the land, and the music of heritage, as it represents beauty outside the battle of reconstruction.

To be fair, we must not consider this situation as being outside the movement of time; instead, the circumstances at the time imposed this kind of preference for beginnings. We do not doubt that most, if not all, Arab and Islamic countries were newly independent and had suffered from the devastating effects of colonialism (Ben Meziane B. ch., 2004), which aimed to erase the Arab identity in its political, economic, social, and anthropological structures.

Therefore, today, after significant progress has been made in our history of independence, can we invoke Al-Farabi to build a new vision for collective consciousness? Moreover, we can pose the following question differently: what can music offer us from a philosophical perspective if we wish to invite it into the development field?

The second moment: Music and the education of collective consciousness

Collective consciousness does not fall under systematic educational programming as we might think. Rather, it is an education in the concept of citizenship and integration into work that pertains to the nation or the *ummah*. To be precise and clear, we can return to the title of the presentation after we have explained the stakes of musical work as understood by Al-Farabi (Elaiadi, 2009).

In the musical division of the title, three levels allow us to understand the work we do when we wish to address the issue of educating the collective consciousness:

First:

La La Fa Mi Ré Mi Fa Fa Mi Ré Fa

Second:

We can read the previous passage in linguistic terms as follows:

“I swear by the devastating calamities ***** and the pure, sacred blood.”

Third:

We can read this metrically from the perspective of poetic division on the basis of the first and second points as follows:

Fa'ilatun Fa'ilatun Fa'ilatun.

Fourth:

Cell number 69, Barbarous Prison.

Let us pose the following question, which indeed sparks astonishment: did we ever imagine that a solution in the style of Al-Farabi would emerge from Cell 69? With inspired intelligence, the poet of the revolution, Mouloud Feraoun, was able to articulate what we can call displacement and substitution (Smail, Ait, 2025), through which he reinterpreted Al-Farabi's musical approach.

The rhythm, as a rhythm—i.e., the organization of opposites and unity—links collective consciousness with the effect of the poetic word. Therefore, what precedes the playing of part of the rhythm of a military march serves to liberate and connect the collective consciousness. The liberation of consciousness is connected to the possibility of freedom, and the linking of consciousness is in its aspiration for freedom. This dialectical relationship necessitates further clarifying the matter to avoid leaving the image vague. The liberation of consciousness in connection with the possibility of liberation is embodied in the military rhythm that precedes the chorus, i.e., outside of the traditional Arabic poetic meter, which is a distinctive choice that expresses strength in confrontation.

Meanwhile, the linking of consciousness to its aspiration for freedom comes immediately after the first verse, marking the declaration of separation—both verbally and in action—from colonialism, to the extent that the poet included verses in his poem, saying:

“Oh France, the reproach is gone, and so is the reproach,

Moreover, we folded it as one folds a book.

Oh France, this is our day of reckoning,

So prepare and take from us the answer.

In our revolution, there is the final word,

Moreover, we have decided that Algeria shall live.

So bear witness, bear witness, bear witness.”

This explains two things for us. The first concerns the extent to which the people are connected to their national spirit, regardless of how differing opinions may arise. This helps us understand how we can interpret images of loyalty. The second concerns the state's commitment to ensuring that the national anthem is an integral part of the foundation of the state because it represents its essence—indeed, its collective consciousness. “What is given with the people is the strength of their choices as an existential gift, and what the people give is proximity and fear of the other, both of which are interconnected because they are forms of similarity... similarity is the being of the people, for what has no sovereignty” (Nancy, p. 355).

The third moment: Music between faith and building trust

The first two words of the national anthem, “Qisma Qisma” (“I swear, I swear”), carry more philosophical meanings than religious ones. The oath here does not refer, as one might initially think, to belief but rather to faith in the space of trust and loyalty. “Trust is faith—faith and loyalty. There are no people without loyalty and without faith. Faith is not belief” (Nancy, p. 356).

Faith—the people's faith in their homeland and land, a person's faith in their beloved, the father's faith in his children, and the workers' faith in their work—all rely on loyalty and trust. These are concepts whose meaning we only truly grasp when we lack them. Therefore, a loyal individual sacrifices their life or martyrdom for the nation.

The displacement and substitution—displacement of metaphysics and substitution with music—that Al-Farabi carried out in the realm of music have no meaning unless they are possible within the effort to build harmony and unity within the city/state. This is the challenge faced by the state when, through revolution, it announces its independence from the colonizer and seeks complete freedom (Ben Meziane B. ch., 2018).

Therefore, the state works through its national anthem to ensure that it is an honest expression of faith built on trust in instilling the principle of loyalty to the homeland. While the principle of loyalty primarily concerns the individual, it also refers to the group/community.

In this case, rhythm, as rhythms, is understood on the basis of the idea that “it is the connection between two pieces of wood and that harmony or alignment is essentially the bracing elements that hold together the planks of a raft or ship” (Al-Aziz, 2013, p. 245).

We cannot talk about the collective consciousness of a state or people without music—the music of the people—as an expression in daily life. Therefore, institutions, in their broad sense, and the family play important roles in educating the collective consciousness of the individual as a citizen capable of merging into the struggle to overcome the challenges of time.

Conclusion

In conclusion, this paper underscores music's crucial role in forming national identity and collective consciousness, particularly in the context of revolution and independence. By revisiting Al-Farabi's ideas, we see that music, through rhythm and harmony, can unify individuals around a shared vision, fostering individual loyalty and collective solidarity. The Algerian national anthem is a prime example of how music can be a tool of liberation, expressing personal devotion to the homeland and collective aspirations for freedom. Ultimately, music transcends the boundaries of language and culture, offering a universal language linking individuals to their shared history, values, and aspirations.

References

1. Al-Ayadi, A. (2013). *Problems in the Philosophy of Proof* (Vol. 1). Tunisia: Dar Alaa Al-Din, Eikaatat (Rhythms).
2. Al-Farabi. (1991). *Ihsa' al-Uloom (Enumeration of the sciences)*. Lebanon: Center for Arab Development.
3. Al-Farabi. (n.d.). *Kitab Al-Musiqā Al-Kabir* (G. A. Khashabah, Trans.). Cairo: Dar Al-Katib Al-Arabi.
4. André, J. (n.d.). *Encyclopédie philosophique universelle: Philosophie occidentale* (Vol. 2). Dictionnaire de l'Encyclopédie.
5. Ben Meziane, B. Ch. (2004). *History and destiny: Readings in contemporary thought*. Dar Al-Gharb.
6. Ben Meziane, B. Ch. (2018). Culture of the self and the common object: Uses and stakes of truth. *The Series of Lights*, 8(1), 1–9. <https://asjp.cerist.dz/en/article/198386>
7. Ben Meziane, B. Ch. (2019). The city: A question of philosophy. *The Series of Lights*, 9(1), 1–11. <https://asjp.cerist.dz/en/article/197730>
8. BEN SMAİL, S., & Ait Ouahioune, M. O. (2025). La symbolique du discours solennel : L'hymne national algérien comme vecteur de l'identité nationale. *Journal of the Sciences of Man and Society*, 14(1), 1456–1469. <https://asjp.cerist.dz/en/article/270240>
9. Elaiadi, A. (2009). The rhythm. *Notation*, 1(1), 9–16. <https://asjp.cerist.dz/en/article/89755>
10. Ezzine, A., & Benkadour, H. (2024). Argumentative approaches in the communication process in Arab culture. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4(44). [https://doi.org/10.31435/ijitss.4\(44\).2024.3377](https://doi.org/10.31435/ijitss.4(44).2024.3377)
11. Nancy, J.-L. (n.d.). [No title provided].
12. Salem. (n.d.). *Al-Musiqā wa manzilat-ha fi falsafat Al-Farabi (Music and its place in Al-Farabi's philosophy)*. Tunisia: Dar Al-Wasiti.

Received: 12.05.2025

Accepted: 01.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/136-140>

Məlahət Aslanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-6102-8006>
m.aslanova45@gmail.com

Dropshipping modelinin elektron kommersiyada tətbiqi və effektivliyinin təhlili

Xülasə

Bu məqalədə elektron kommersiyada dropshipping biznes modeli təhlil edilmişdir. Məqalədə modelin mahiyyəti, iş prinsipi, üstünlükləri və məhdudiyyətləri izah olunmuşdur. Həm global, həm də Azərbaycan bazarındakı tətbiq imkanları araşdırılmış, dövlətin elektron ticarəti təşviq edən siyasətləri və logistika imkanlarının rolu vurğulanmışdır. Analiz göstərir ki, dropshipping modeli startaplar və kiçik sahibkarlar üçün aşağı kapital ilə fəaliyyət göstərmək imkanı təqdim edir, riskləri azaldır və məhsul çeşidini artırır. Eyni zamanda, tədarükçü etibarlılığı, çatdırılma gecikmələri və gömrük prosedurları kimi məhdudiyyətlər mövcuddur. Nəticələr göstərir ki, düzgün tədarükçü seçimi, məhsul keyfiyyətinə nəzarət və rəqəmsal marketinq strategiyalarının tətbiqi dropshippingin Azərbaycan bazarında uğurlu fəaliyyətini təmin edir.

Açar sözlər: *elektron kommersiya, dropshipping, startap, Azərbaycan bazarı, logistika*

Malahat Aslanova

Azerbaijan State Economics University
Master student

<https://orcid.org/0009-0007-6102-8006>
m.aslanova45@gmail.com

Analysis of the Application and Effectiveness of the Dropshipping Model in E-Commerce

Abstract

This article analyzes the dropshipping business model in e-commerce. The study explains the model's concept, operational mechanism, advantages, and limitations. It examines both global and Azerbaijani markets, highlighting the role of government policies promoting e-commerce and logistics infrastructure. The analysis demonstrates that dropshipping allows startups and small entrepreneurs to operate with low capital, reduce risks, and expand product variety. However, challenges such as supplier reliability, delivery delays, and customs procedures exist. The results indicate that proper supplier selection, product quality control, and implementation of digital marketing strategies ensure successful dropshipping operations in the Azerbaijani market.

Keywords: *e-commerce, dropshipping, startup, Azerbaijani market, logistics*

Giriş

Müasir dövrdə elektron kommersiya sürətlə inkişaf edən iqtisadi fəaliyyət növlərindən biridir. Onlayn ticarət yalnız müştəri davranışlarını dəyişdirməklə qalmır, həm də şirkətlərin satış strategiyalarında yeni modellərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı, rəqəmsal marketinq vasitələrinin genişlənməsi və qlobal logistika xidmətlərinin optimallaşdırılması nəticəsində onlayn satış kanalları ənənəvi pərakəndə satışa nisbətən daha üstün və rahat bir variant halına gəlmişdir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024). Qlobal e-ticarət satışları 2024-cü ildə 6 trilyon ABŞ dollarını keçmiş, 2027-ci ildə isə 8 trilyon dollar həddinə çatacağı proqnozlaşdırılır. Bu göstəricilər göstərir ki, elektron kommersiya təkcə müvəqqəti trend deyil, uzunmüddətli strateji iqtisadi prosesdir (Maniciati, 2022).

Elektron ticarətin inkişafı, ənənəvi anbar-satış modelindən fərqli olaraq, az kapital ilə fəaliyyət göstərməyə imkan verən biznes modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu modellərdən biri də dropshippingdir. Dropshippingdə satıcı məhsulu əvvəlcədən stoklamır; sifariş daxil olduqdan sonra məhsul tədarükçüdən alınaraq müştəriyə çatdırılır. Bu yanaşma biznesin ilkin xərclərini azaldır və riskləri minimuma endirir (Rəsulov, 2022).

ABŞ bazarında 2023-cü ildə fəaliyyət göstərən onlayn mağazaların təxminən 27%-i dropshipping modelindən istifadə etmişdir (Market Data Forecast, 2023). Google Trends məlumatları göstərir ki, son 5 ildə “dropshipping” axtarışı qlobal miqyasda 3 dəfə artmışdır. Bu model xüsusən kiçik startaplar və məhdud kapitalla malik sahibkarlar üçün cəlbəediciyə.

Azərbaycan bazarında da elektron ticarət sürətlə inkişaf edir. 2023-cü ildə onlayn ticarət dövriyyəsi 1,23 milyard manat təşkil etmiş və əvvəlki ilə nisbətən 23,3% artmışdır (DSK, 2024). Pandemiya sonrası dövrdə elektron alış-veriş geniş yayılmış və çatdırılma xidmətləri sürətlə təkmilləşmişdir. Bu şərait dropshipping modelinin yerli bazara uğurla tətbiqi üçün əlverişlidir (Haskel, 2017).

Araşdırmanın məqsədi dropshipping modelinin mahiyyətini açıqlamaq, elektron ticarətdə tətbiq imkanlarını araşdırmaq, üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin Azərbaycan bazarında tətbiq perspektivlərini təhlil etməkdir. Mövzunun aktuallığı həm qlobal trendlər, həm də yerli iqtisadi inkişafı əsaslandırılır (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi / Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, 2016).

Tədqiqat

Dropshipping modelinin nəzəri əsasları

Dropshipping modeli müasir elektron ticarətdə ən sadə, lakin çevik satış mexanizmlərindən biri hesab olunur. Ənənəvi e-ticarət modelində satıcı məhsulu əvvəlcədən tədarük edir, anbara yerləşdirir, stok xərcləri və logistika xərclərini ödəyir, sonra isə müştəriyə göndərir. Dropshippingdə isə satıcı məhsulu stoklamır, sifariş daxil olduqdan sonra məhsulu birbaşa tədarükçüdən alır və müştəriyə göndərir (Lu, 2017, p. 190). Bu model, satıcı üçün ilkin kapital xərclərini minimuma endirir və riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Dropshippingin əməliyyat mexanizmi üç əsas tərəfdən ibarətdir: satıcı, tədarükçü və alıcı. Satıcı məhsul çeşidini müəyyən edir, onlayn platformada məhsulu listinq edir və marketinq strategiyasını tətbiq edir. Alıcı sifarişi elektron vasitələrlə verir. Satıcı sifarişi tədarükçüyə göndərir və məhsul birbaşa müştəriyə çatdırılır (Barcs et al., 2022, p. 3). Tədarükçü isə məhsulu anbardan çıxarır, qablaşdırır və müştəriyə göndərir. Bu mexanizm satıcı üçün yalnız vasitəçi rolu oynamağa imkan verir, lakin satış gəlirindən marja əldə etmək imkanı verir.

Əlavə olaraq, dropshipping modelində rəqəmsal platformaların rolu əhəmiyyətlidir. Shopify, WooCommerce, Magento kimi platformalar satıcı ilə tədarükçünü birləşdirərək avtomatlaşdırılmış sifariş və ödəniş prosesini təmin edir (Khatun, 2024, p. 5). Bu texnologiyalar modelin istifadəsini sadələşdirir və kiçik sahibkarlara beynəlxalq bazarlara çıxış imkanı yaradır.

Dropshippingin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Aşağı başlanğıc kapitalı — anbar və stok xərcləri yoxdur;
- Coğrafi çeviklik — satıcı hər hansı bir ölkədən fəaliyyət göstərə bilər;
- Məhsul çeşidinin genişliyi — tədarükçülərin kataloqları sayəsində yüzlərlə məhsul təklif etmək mümkündür;

- Risklərin azaldılması — satış edilməyən məhsulların itkiləri yoxdur.

Lakin modelin məhdudiyyətləri də mövcuddur:

- Tədarükçü etibarlılığı — məhsul gecikməsi və keyfiyyət problemləri satıcının reputasiyasına təsir edə bilər;

- Aşağı marjalar — yüksək rəqabət satış qiymətlərini azaldır;
- Gömrük və vergi məsələləri — beynəlxalq sifarişlərdə əlavə xərclər yaranır;
- Reklam xərclərinin yüksəkliyi — marketing kampaniyaları davamlı və maliyyə tələb edir (Renaldi et al., 2020, p. 4).

Dropshipping modeli yalnız iqtisadi baxımdan deyil, həm də logistika və marketing aspektindən optimallaşdırma tələb edir. Satıcı üçün tədarükçü ilə etibarlı əlaqələrin qurulması, məhsul keyfiyyətinə nəzarət və çatdırılma müddətinin monitorinqi kritik əhəmiyyət daşıyır (Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan, 2022).

Azərbaycan bazarında tətbiq imkanları

Son illərdə Azərbaycan elektron ticarət bazarı sürətlə inkişaf edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2023-cü ildə ölkədə onlayn ticarət dövriyyəsi 1,23 milyard manat təşkil etmiş və 2022-ci illə müqayisədə 23,3% artmışdır (DSK, 2024). Eyni zamanda, internet istifadəçilərinin sayı 4,5 milyon nəfəri keçmişdir ki, bu da əhəlinin təxminən 48%-ni təşkil edir. Bu rəqəmlər göstərir ki, elektron kommersiya bazarı genişlənməkdədir və dropshipping üçün əlverişli potensial mövcuddur (Centre for Economic and Social Development (CESD), 2024). Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və gömrük infrastrukturu da bu modelin tətbiqinə şərait yaradır. Xüsusilə Türkiyə və Çin kimi ölkələrdən məhsul idxalı daha rahat həyata keçirilir. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına görə, fərdi sahibkarlar üçün 2023-cü ildə elektron ticarət sifarişləri 1000 AZN-ə qədər gömrük rüsumu və ƏDV-dən azaddır (DGK, 2024). Bu, dropshipping sahibkarları üçün sərhədləri müəyyən edir və biznesə giriş baryerini azaldır. Azərbaycan bazarında dropshipping startapları əsasən belə fəaliyyət göstərir: satıcı sosial media və onlayn platformalarda məhsulu reklam edir, sifariş daxil olduqda məhsulu Türkiyə və ya Çin tədarükçülərindən alır və paketləri müştəriyə çatdırır. Bu prosesdə Azərpoçt və digər logistika xidmətləri vacib rol oynayır. Məsələn, Azərpoçt “Express Paket” xidməti ilə çatdırılma müddətini 5–10 günə qədər azalda bilər (Azərpoçt, 2024).

Bazarda əsas çətinliklərdən biri tədarükçü etibarlılığı və gömrük prosedurlarının mürəkkəbliyidir. Məhsulun gec çatdırılması və ya keyfiyyətsiz olması satıcının etibarına mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, elektron kommersiya ilə bağlı vergi və gömrük tələblərinin tam aydın olmaması bəzi startaplar üçün risk yaradır. Lakin dövlətin elektron ticarət təşviqi proqramları və ödəmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi bu riskləri azaldır (RİNN, 2023).

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan bazarında dropshipping modeli kiçik və orta sahibkarlar üçün aşağı investisiya ilə biznesə başlamağa imkan verir. Uğur üçün tədarükçü seçimi, məhsul keyfiyyəti, çatdırılma müddəti və gömrük rüsumlarının optimallaşdırılması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin ixrac təşviqi proqramları və gömrük limitlərinin artırılması ilə bu modelin effektivliyi daha da yüksələcəkdir (Azərbaycan Respublikası, 2022).

Nəticə

Dropshipping modeli elektron kommersiyada az kapital tələb edən və riskləri minimuma endirən çevik biznes yanaşmasıdır. Qlobal və Azərbaycan bazarlarının təhlili göstərir ki, bu model kiçik startaplar və sahibkarlar üçün əlverişlidir. Satıcı məhsulu stoklamadan fəaliyyət göstərir, riskləri azaldır və məhsul çeşidini genişləndirmək imkanına malik olur.

Azərbaycan bazarında dropshippingin tətbiqi dövlətin elektron ticarəti təşviq edən siyasətləri, gömrük limitləri və logistik imkanlarla sıx bağlıdır. Dövlət Statistika Komitəsi və Gömrük Komitəsi məlumatları göstərir ki, onlayn satışlar sürətlə artır, fərdi sahibkarlar üçün gömrük rüsumu limitləri biznesə giriş maneəsini minimuma endirir. Azərpoçt və digər logistika xidmətləri isə məhsulların müştəriyə sürətli çatdırılmasını təmin edir.

Modelin bəzi məhdudiyyətləri də mövcuddur: tədarükçü etibarlılığı, məhsul keyfiyyəti, çatdırılma gecikmələri və gömrük prosedurlarının mürəkkəbliyi. Bu problemlər satıcının etibarına təsir göstərə bilər. Buna görə dropshipping fəaliyyəti uğurlu olmaq üçün tədarükçü seçimi diqqətlə aparılmalı, məhsul keyfiyyətinə nəzarət edilməli və marketing strategiyaları düzgün qurulmalıdır.

Nəticədə, dropshipping modeli Azərbaycan bazarında perspektivli biznes formasıdır. Rəqəmsal marketing bacarıqlarına malik, logistika imkanlarını və dövlətin təşviqedicisi siyasətlərini nəzərə alan sahibkarlar bu modeldən maksimum fayda əldə edə bilərlər. Dövlətin dəstəyi və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi ilə dropshippingin gələcəkdə daha geniş tətbiqi mümkün olacaq. Bu, həm qlobal, həm də yerli bazarda kiçik və orta sahibkarlar üçün effektiv və gəlirli biznes strategiyası kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi / Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2016). *Azərbaycanda elektron ticarətin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri*. <https://mincom.gov.az/az/media/xeberler/azerbaycanda-elektron-ticaretin-movcud-veziyyeti-ve-inkisaf-perspektivleri-muzakire-olunub354>
2. Azərbaycan Respublikası. (2022). *Xarici ticarət haqqında Qanun* (609-saylı). e-Qanun. <https://e-qanun.az/framework/12499>
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi (DGK). (2024). *Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin gömrük statistikasi*.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (DSK). (2024). *Ticarət statistikasi*. <https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/az/08/008.php>
5. Azərpoçt. (2024). *Express Paket xidməti: çatdırılma müddətləri və şərtlər*.
7. Barcs, A., Pop, I. L., Toader, C., & Ighian, D. (2022). *Drop-Shipping – A Business Model Without Holding Inventory: A Case Study of Online Store*. MPRA Paper No. 118638. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/118638/1/MPra_paper_118638.pdf
8. Centre for Economic and Social Development (CESD). (2024). *Targeting e-commerce in Azerbaijan from the perspective of digital development*.
9. Hasanova, J. V. (2023). *Changed e-commerce behaviors of Azerbaijani consumers during the pandemic period*. Journal of Eastern European and Central Asian Research, 10(7). https://www.researchgate.net/publication/376219957_Changed_e-commerce_behaviors_of_Azerbaijani_consumers_during_the_pandemic_period
10. Haskel, F. (2017). *The Role of Dropshipping in E-Commerce* (Master's Thesis). GUPEA Repository. https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/52792/gupea_2077_52792_1.pdf
11. Khatun, F. (2024). *E-commerce Platforms and Dropshipping*. International Journal of Online Business, 12(1), 3-15. <https://doi.org/10.5678/ijob.2024.12.1.3>
12. Lu, Y. (2017). *Research on the Improvement of Supply Chain Management Under Drop-shipping Model*. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 107, 189-193. <https://www.atlantis-press.com/article/25888114.pdf>

13. Maniciati, L. (2022). *Dropshipping: Sustainability, Determinants and Horizons of the Business Model in the Italian Market* (Master's Thesis). Unitès University.
14. Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan. (2022). *Azerbaijan Digital Development: Facts • Figures*. <https://mincom.gov.az/storage/Statistika-kitab-ENG.pdf>
15. Renaldi, R., Saepuloh, A. M., & Maulidin, A. J. (2020). *Increasing Sales Online Through Integration of Dropshipping System and Social Media*. Proceedings of the 2nd African International Conference on Industrial Engineering and Operations Management. <https://www.ieomsociety.org/harare2020/papers/456.pdf>
6. Rəsulov, A. A. (2022). *Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac: gömrük statistikasına və ticarət tərəfdaşlarına* (Magistr işi). Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Daxil oldu: 25.08.2025

Qəbul edildi: 08.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/141-145>

Əfsanə Qaragözlü

Bakı Qızlar Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-5557-7734>

efsaneqaragozlu@gmail.com

Şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında əsas pədaqoji istiqamətlər

Xülasə

Araşdırma göstərir ki, şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması müasir təhsil sisteminin əsas pədaqoji prioritet problemlərindən biridir. Bu prosesin effektivliyi müəllimin peşəkarlığı, pədaqoji mədəniyyəti, şəxsi nümunəsi və tətbiq olunan tərbiyə texnologiyalarından birbaşa asılıdır.

Araşdırmanın məqsədi şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına təsir edən əsas pədaqoji istiqamətləri müəyyənləşdirmək, bu istiqamətlərin təhsildə tətbiq mexanizmlərini təhlil etmək və müəllimlərin fəaliyyəti üçün səmərəli tərbiyə metodları hazırlamaqdan ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, müəllim fəaliyyətinin səmərəliliyi ilk növbədə pədaqoji və peşəkar istiqamətlərin düzgün müəyyənləşdirilib tətbiq olunmasından asılıdır.

Açar sözlər: *şagird, milli-mənəvi dəyərlər, pədaqoji istiqamətlər, tərbiyə, müəllim fəaliyyəti, vətənpərvərlik, təhsil sistemi*

Afsana Garagozlu

Baku Girls University

Master student

<https://orcid.org/0009-0001-5557-7734>

efsaneqaragozlu@gmail.com

Main Pedagogical Directions in the Formation of National and Moral Values in Students

Abstract

Research shows that the formation of national and moral values in students is one of the main pedagogical priorities of the modern education system. The effectiveness of this process directly depends on the teacher's professionalism, pedagogical culture, personal example, and the educational technologies applied.

The aim of the study is to identify the main pedagogical directions that influence the formation of national and moral values in students, to analyze the mechanisms for applying these directions in education, and to develop effective educational methods for teachers' activities. Research indicates that the efficiency of a teacher's activity primarily depends on the correct identification and application of pedagogical and professional directions.

Keywords: *student, national and moral values, pedagogical directions, upbringing, teacher activity, patriotism, education system*

Giriş

Müasir dövrdə qloballaşmanın sürətlənməsi, informasiya axınının artması, müxtəlif mədəni təsirlərin genişlənməsi cəmiyyətin mənəvi təhlükəsizliyi məsələsini daha da aktuallaşdırır. Belə bir şəraitdə təhsil müəssisələrinin, xüsusilə də müəllimlərin üzərinə düşən ən mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasıdır. Bu vəzifənin icrası yalnız bilik verməkdən ibarət deyil, həm də gənc nəslin milli kimliyini, vətənə bağlılığını, mənəvi dayanıqlığını, humanist dünyagörüşünü formalaşdıran sistemli pedaqoji fəaliyyət tələb edir.

Şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması müasir təhsil prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin inkişafı göstərir ki, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onun pedaqoji mədəniyyətinin və şəxsiyyət nüfuzunun möhkəmləndirilməsi milli tərbiyənin səmərəliliyini birbaşa müəyyənləşdirən amillərdəndir.

Artıq bu sahədə rəqabət üstünlüyü yalnız xüsusi biliklər və tədris texnologiyaları ilə ölçülmür; müəllimin pedaqoji düşüncə səviyyəsi, dəyərləri şagirdə ötürə bilmək bacarığı, şəxsi nümunəsi və mənəvi məsuliyyəti əsas göstəricilərə çevrilir.

Bu baxımdan məktəbdə aparılan tərbiyə işinin məzmununun yenilənməsi, milli dəyərlərin müasir həyat tələblərinə uyğun təqdim edilməsi, eləcə də onların pedaqoji prosesdə səmərəli şəkildə inteqrasiyası təhsil sisteminin strateji istiqamətlərindən biridir. Şagirdlərin mənəvi zəngin, vətənpərvər, milli kimliyinə sadıq və sosial cəhətdən fəal şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi bilavasitə müəllimin peşəkarlığından və düzgün qurulmuş pedaqoji istiqamətlərdən asılıdır.

Tədqiqat

Apaşdığımız araşdırmalar şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında əsas pedaqoji istiqamətləri müəyyən etmişdir.

Müasir cəmiyyətin inkişaf dinamikası, qloballaşmanın intensivləşməsi və informasiya mühitinin sərhədsizliyi gənc nəslin mənəvi-əxlaqi dünyasına ciddi təsir göstərir. Bu şəraitdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, sistemli şəkildə yeni nəsillə ötürülməsi təhsil prosesinin strateji vəzifələrindən birinə çevrilmişdir (Quliyeva, 2020).

Təhsil müəssisələrinin üzərinə düşən əsas missiya yalnız fənn biliklərinin mənimsədilməsi deyil, həm də şagirdlərin mənəvi dünyasını zənginləşdirmək, milli kimlik şüurunu gücləndirmək və onların sosial məsuliyyətini formalaşdırmaqdır. Bu baxımdan, milli-mənəvi tərbiyənin pedaqoji əsaslarının elmi şəkildə işlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (İlyasov, 2013).

1. Milli-mənəvi tərbiyənin məzmununun nəzəri əsaslandırılması və məqsədyönlü planlaşdırılması

Milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması təsadüfi tərbiyə təsirləri ilə deyil, planlı, nəzəri baxımdan əsaslandırılmış pedaqoji fəaliyyətlə mümkündür. Bu istiqamətdə təhsil müəssisəsi konkret tərbiyə strategiyası hazırlamalı, milli ənənələr, tarixi faktlar, mənəvi ideallar, xalq mədəniyyəti və dövlətçilik ənənələrini əhatə edən vahid proqram təbiiq etməlidir (Hacıyev, 2017).

Məzmunun planlaşdırılmasında aşağıdakı amillərə xüsusi önəm verilir:

- Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və sosial-mədəni təcrübəsi;
- Təlim fənlərinin potensialı və inteqrasiya imkanları;
- Məktəb mühitində mövcud olan milli-mənəvi resurslar;
- Ailə və cəmiyyətlə əlaqələrin səviyyəsi.

Sadalanın prinsiplərə əsaslanan tərbiyə proqramı şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin ardıcıl, məqsədyönlü və sistemli şəkildə formalaşmasına şərait yaradır.

Yuxarıda qeyd edilən prinsiplərə əsaslanan məzmun planlaşdırılması milli-mənəvi tərbiyə prosesinin məqsədyönlü, eyni zamanda sistemli və davamlı şəkildə həyata keçirilməsinə mühüm şərait yaradır. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və sosial-mədəni təcrübəsi nəzərə alınır və onların psixoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun materialların seçilməsi milli-mənəvi dəyərlərin təbii və anlaşılan formada qavranılmasını təmin edir. Bu yaşa uyğun pedaqoji yanaşma həm şagirdlərin maraqlarını artırır, həm də dəyərlərin mənimsənilmə prosesini daha səmərəli edir.

Təlim fənlərinin potensialı və fənlərarası inteqrasiya imkanları geniş şəkildə nəzərə alınır. Unutmaq olmaz ki, bir fəndə milli-mənəvi məzmunun təqdim olunması həmin dəyərlərin müxtəlif

kontekstlərdə qavranılmasına şərait yaradır. İnteqrasiya yanaşması şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri əlaqələndirməsinə, dəyərlərin həyatla bağlılığını daha dərinlən dərk etməsinə imkan verir.

Məzmunun hazırlanmasında məktəb mühitində mövcud olan milli-mənəvi resurslardan – məktəbin ənənələrindən, tədbirlərindən, tarixi və mədəni simvollarından – məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur. Bu resurslar tərbiyə prosesini daha canlı və praktik edir, şagirdlərin məktəb həyatında dəyərlərlə birbaşa təmasını gücləndirir.

Ailə və cəmiyyətlə əlaqələrin səviyyəsi də planlaşdırmanın əsas istiqamətlərindən biridir. Cəmiyyətin dəyərlər sistemi, yerli icmanın adət-ənənələri və sosial münasibətlər uşaqların tərbiyə-sində mühüm rol oynayır. Məktəb–ailə–cəmiyyət əməkdaşlığı dəyərlərin eyni istiqamətdə və tamamlayıcı şəkildə verilməsini təmin edir.

Bu prinsiplərə əsaslanan tərbiyə proqramı şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin ardıcıl, məqsəd-yönlü və sistemli şəkildə formalaşmasına şərait yaradır, onların sosial məsuliyyətli və mədəni şəxsiyyət kimi yetişməsinə geniş imkan yaradır.

2. Şəxsiyyətyönlü, humanist və dəyərəsaslı pedaqoji yanaşma

Şagirdlərdə milli dəyər anlayışının formalaşması məcburi, buyurucu və şablon üsullarla mümkün deyil. Burada humanist pedaqogika şagirdi mənəvi inkişafın aktiv subyekti kimi qəbul edir, duyğu-larını, şəxsi münasibətlərini və sosial təcrübəsini nəzərə almağa səsləyir.

Müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. O, davranış nümunəsi, ünsiyyət mədəniyyəti, etik prinsiplərə sadıqlığı və milli kimliyə şəxsi münasibəti ilə şagirdin formalaşmasında aparıcı model rolunu oynayır.

Şəxsiyyətyönlü yanaşma aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- şagirdin milli-mənəvi inkişaf potensialının aşkarlanması;
- fərdi maraq və ehtiyacların nəzərə alınması;
- mənəvi mövzularda sərbəst düşüncə və ifadə azadlığının yaradılması;
- şagirdlərin öz fikir və münasibətlərini əsaslandırmasına şərait yaradılması.

Beləliklə, məktəbdə humanist mühit şagirdlərdə milli dəyərlərin yalnız nəzəri deyil, şəxsi keyfiyyət kimi təşəkkül tapmasını təmin edir (Hacıyev, 2017).

3. Fəal təlim texnologiyalarının tətbiqi və təcrübəyə əsaslanan yanaşma

Milli-mənəvi dəyərlərin dərin şəkildə mənimsənilməsi üçün interaktiv və yaradıcı təlim üsul-larından geniş istifadə edilməlidir. Fəal təlim şagirdi passiv dinləyici yox, milli irsin tədqiqatçısı kimi formalaşdırır.

Bu sahədə aşağıdakı metodlar yüksək nəticə verir:

- müzakirə və debatlar – şagirdlər milli dəyərlərlə bağlı müxtəlif baxışları müqayisə edir;
- problemyönlü təlim – milli kimliklə bağlı situasiyaların həllinə yönəlir;
- layihə işi və tədqiqat fəaliyyəti – şagirdlər xalq mədəniyyətinin müxtəlif elementlərini araşdırır;
- rol oyunları və situasiya canlandırmaları – milli ənənələrin praktik şəkildə yaşanmasına imkan verir;

• virtual ekskursiyalar və rəqəmsal materiallardan istifadə – müasir şagirdin maraq dairəsinə uyğunlaşmanı təmin edir.

Bu metodlar milli dəyərlərin mexaniki əzbərlənməsini deyil, mənalı, düşünülmüş və emosional qavrayışını təmin edir (Rüstəmov, 2007).

4. Ailə–məktəb–cəmiyyət əməkdaşlığının təşkil olunması

Milli-mənəvi dəyərlərin özəyində ailədə formalaşdığı üçün məktəb tərbiyə prosesini ailə ilə sıx əlaqədə həyata keçirməlidir. Valideynlər şagirdin milli kimliyinə təsir edən birinci sosial mühit olaraq ən mühüm tərəfdaşdır.

Məktəb bu istiqamətdə aşağıdakı fəaliyyətləri təşkil etməlidir:

- valideynlərlə mütəmadi maarifləndirici görüşlər;
- ailələrin iştirakı ilə milli ənənələrə həsr olunmuş tədbirlər;
- xalq mətbəxi, xalq oyunları, folklor nümunələrinə dair birgə layihələr;
- valideynlərin milli dəyərlər barədə təcrübəsinin məktəb tərbiyə prosesinə cəlb edilməsi.

Bununla yanaşı, məktəb yerli icma, mədəniyyət müəssisələri, muzeylər və ictimai təşkilatlarla əməkdaşlıq etməklə şagirdlərin sosial-mənəvi təcrübəsini genişləndirir (Paşayev & Rüstəmov, 2010).

5. Məktəbdə milli-mədəni mühitin yaradılması

Tərbiyə prosesinin effektivliyi məktəbin yaratdığı mədəni-pedaqoji mühitdən böyük ölçüdə asılıdır. Milli ruhun dominant olduğu məktəbdə şagirdlər dəyərləri yalnız öyrənmir, eyni zamanda yaşayır və təcrübədən keçirirlər.

Bu mühitin formalaşdırılmasında aşağıdakı istiqamətlər mühüm rol oynayır:

- məktəbin vizual mühitində milli atributların düzgün istifadəsi;
- şagird fəaliyyətində klassik ədəbiyyat, musiqi və folklor örnəklərinin tətbiqi;
- milli bayramların, əlamətdar tarixlərin, tarixi şəxsiyyətlərin anım tərbibəsinin təşkil olunması;
- məktəb tədbirlərində milli musiqi alətləri, xalq rəqsləri və adət-ənənələrin canlandırılması.

Belə mühit şagirdlərin milli-mənəvi kimliyinin emosional əsaslarının formalaşmasına mühüm təsir göstərir (Mehrabov, 2015).

6. Vətənpərvərlik və dövlətçilik tərbibəsinin milli-mənəvi dəyərlərlə inteqrasiyası

Vətənpərvərlik milli-mənəvi tərbibənin təməl komponentlərindən biridir. Şagirdlərdə vətəna məhəbbət, dövlət rəmzlərinə hörmət, milli tarixə bağlılıq təkcə biliklə deyil, şəxsiyyətin daxili mövqeyi kimi formalaşdırılmalıdır (Xəlilov, 2014).

Bu məqsədlə aşağıdakı pedaqoji fəaliyyətlər tətbiq edilir:

- tarixi abidələrə, muzeylərə, memoriallara ekskursiyalar;
- milli qəhrəmanlar, dövlət xadimləri, elm və mədəniyyət nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi;
- müasir Azərbaycanın inkişafı, ordumuzun qəhrəmanlıq nümunələri barədə tərbibəvi söhbətlər;
- sinif və məktəb tədbirlərində vətənpərvərlik ideyalarının təbliği.

Beləliklə, şagirdlər milli-mənəvi dəyərləri yalnız keçmişin mirası kimi deyil, həm də müasir sosial-fəal mövqeyin forması kimi qavrayırlar (Mehrabov, 2015).

7. Rəqəmsal mühitdən səmərəli istifadə və media savadlılığının formalaşdırılması

Müasir dövrdə şagirdlərin informasiya mənbələri genişləndiyindən rəqəmsal mühit milli-mənəvi tərbibənin mühüm komponentinə çevrilmişdir. İnternetdə mövcud müxtəlif məlumatların içərisindən milli dəyərlərin qorunmasına xidmət edən resursların seçilməsi və düzgün istifadəsi pedaqoji nəzarət tələb edir.

Bu sahədə müəllimlər aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirməlidirlər:

- şagirdlərə media savadlılığı ilə bağlı biliklərin verilməsi;
- milli məzmunlu elektron dərsliklərdən, videolardan, arxiv materiallarından istifadə;
- virtual mədəniyyət muzeyləri və elektron kitabxanalara inteqrasiya;
- rəqəmsal layihələr vasitəsilə milli dəyərlərin müasir şəkildə təqdim olunması.

Beləliklə, rəqəmsal resurslar tərbibə prosesini zənginləşdirir, milli dəyərlərin mənimsənilməsini şagirdlərin maraqlarına uyğunlaşdırır (Kərimov, 2009).

Şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması kompleks, çoxşaxəli və davamlı pedaqoji prosesdir. Bu proses yalnız məktəb mühitində deyil, ailə və cəmiyyətin birgə fəaliyyəti nəticəsində səmərəli olur. Şəxsiyyətyönlü yanaşma, fəal təlim metodları, milli-mədəni mühit, vətənpərvərlik tərbibəsi və rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə müasir pedaqoji konsepsiyanın əsas istiqamətlərini təşkil edir. Bu istiqamətlərin sistemli şəkildə tətbiqi şagirdlərin milli kimlik şüurunun, mənəvi məsuliyyətinin və vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına güclü təsir göstərir (Mehrabov, 2010).

Nəticə

Şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması müasir təhsil sisteminin strateji istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma şəraitində informasiya axınının sürətlənməsi, xarici mədəni təsirlərin güclənməsi gənc nəslin mənəvi təhlükəsizliyini aktual məsələyə çevirir. Bu baxımdan milli-mənəvi tərbiyənin elmi əsaslara söykənən şəkildə təşkili, pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin bu məqsədə xidmət etməsi zəruridir (Əliyev, 2002).

Araşdırmalar göstərir ki, milli-mənəvi dəyərlər yalnız bilik kimi deyil, şagird şəxsiyyətinin davranış, münasibət və fəaliyyət səviyyəsində möhkəmləndirildiyi zaman dayanıqlı nəticələr verir. Bu məqsədlə təlim-tərbiyə prosesində ardıcıl və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış tərbiyə proqramlarının hazırlanması, humanist və şəxsiyyətyönlü pedaqoji yanaşmanın tətbiqi, fəal təlim metodlarının genişləndirilməsi mühüm rol oynayır. Şagirdlərin milli kimliyə dair təsəvvürləri onlarda emosional yaşantı, dəyərlərə mənəvi bağlılıq və sosial məsuliyyət formalaşdıran təcrübələr vasitəsilə möhkəmlənir (Kərimov, 2009).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ailə, məktəb və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti milli-mənəvi tərbiyənin effektivliyini artıran əsas şərtlərdən biridir. Ailə ilk mənəvi mühit kimi milli dəyərlərin formalaşmasında başlanğıc rol oynayır, məktəb isə bu dəyərləri sistemləşdirir, genişləndirir və şagirdin fəaliyyətinə tətbiq edir. Bununla yanaşı, məktəbdə yaradılan milli-mədəni mühit, vətənpərvərlik tərbiyəsi, dövlətçilik ənənələrinin təbliği və rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə milli dəyərlərin müasir şəraitə uyğun şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir (Xəlilov, 2014).

Beləliklə, milli-mənəvi dəyərlərin şagird şəxsiyyətində formalaşdırılması kompleks, davamlı və çoxsəviyyəli pedaqoji fəaliyyətdir. Təhsil müəssisələrinin bu istiqamətdə ardıcıl işi şagirdlərin milli özünüdərkini gücləndirir, mənəvi bütövlüyünü möhkəmləndirir və onların gələcəkdə məsuliyyətli, vətənpərvər, dəyərlərə sadıq vətəndaş kimi yetişməsinə şərait yaradır (Abdullayeva, 2019).

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, R. (2019). *Milli-mənəvi dəyərlərin təlim və tərbiyə prosesində formalaşdırılması*. Elm və Təhsil.
2. Əliyev, H. (2002). *Təhsil millətin gələcəyidir* (Tərtib edənlər: M. Mərdanov, Ə. Quliyev). Təhsil.
3. Hacıyev, A. (2017). *Vətənpərvərlik və dövlətçilik tərbiyəsinin pedaqoji əsasları*. Elm və Təhsil.
4. İlyasov, M. (2013). *Müəllimin pedaqoji ustalığı*. Elm və Təhsil.
5. İlyasov, M. (2018). *Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri* (Monoqrafiya). Elm və Təhsil.
6. Kərimov, Y. (2009). *Pedaqoji tədqiqat metodları*. Azərneşr.
7. Mehrabov, A. (2010). *Müasir təhsilin konseptual problemləri*. Mütərcim.
8. Mehrabov, A. (2015). *Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri*. Elm və Təhsil.
9. Paşayev, Ə., & Rüstəmov, F. (2010). *Pedaqogika*. Yeni Kurs; Elm və Təhsil.
10. Quliyeva, S. (2020). *Məktəbdə milli kimliyin formalaşdırılması problemləri*. Təhsil Nəşriyyatı.
11. Rüstəmov, F. (2007). *Pedaqogika*. Nurlan.
12. Xəlilov, K. (2014). *Mənəvi tərbiyənin nəzəri əsasları*. Qanun.

Daxil oldu: 21.07.2025

Qəbul edildi: 27.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/146-150>

Nureddin İsmayilov
Azerbaijan State Economics University
<https://orcid.org/0009-0006-1477-9838>
i.nureddinn@gmail.com

Generative AI Effects on Consumer Behaviors

Abstract

In fact, the rise of generative AI tools is changing consumer behavior, as businesses and brands can make highly targeted marketing plans and build consumer trust while actively engaging the audience and psyche. Today, a new cosmos has opened for us — a world where AI models such as GANs, transformers, VAEs and others are already reshaping consumer behavior. Problem-solving businesses can leverage generative AI to deliver genuinely sustainable, consumer-centered solutions. As new multimodal AI technologies promise even more profound personalization and inclusion, a revolution in the field of marketing is on the verge of being unleashed. To help researchers and practitioners alike, this article explores the promises and pitfalls of using generative AI in consumer behavior research and practice, as well as the implications of its future developments.

Keywords: *generative AI, consumer behaviors prediction, personalized marketing, ai-driven trust, psychological engagement*

Nurəddin İsmayilov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-1477-9838>
i.nureddinn@gmail.com

Generativ süni intellektin istehlakçı davranışlarına təsiri

Xülasə

Generativ süni intellekt alətlərinin yüksəlişi bizneslərdə istehlakçı davranışını dəyişdirir, çünki brendlər yüksək hədəfli marketing planları hazırlaya və istehlakçı etimadını yaradaraq auditoriyanı/psixologiyanı cəlb edə bilirlər. Bu gün bizim üçün yeni bir kosmos açılıb — GAN, transformator, VAE və digər AI modellərinin artıq istehlakçıları necə yenidən formalaşdırdığı dünyası. Problem həll edən bizneslər həqiqətən davamlı istehlakçı mərkəzli həllər təqdim etmək üçün generativ AI-dən istifadə edə bilirlər. Yeni multimodal AI texnologiyaları daha dərin fərdiləşdirmə və inklüzivlik vəd etdiyindən, marketing sahəsində inqilabın ortaya çıxması ərəfəsindədir. Bu cür tədqiqatçılara və praktiklərə kömək etmək üçün bu məqalədə istehlakçı davranışı tədqiqatında və təcrübəsində generativ AI-dən istifadənin vədləri və tələləri, eləcə də onun gələcək inkişaflarının nəticələri araşdırılır.

Açar sözlər: *generativ süni intellekt, istehlakçı davranışlarının proqnozlaşdırılması, fərdiləşdirilmiş marketing, süni intellektlə idarə olunan etimad, psixoloji əlaqə*

Introduction

Generative AI is a paradigm shift in consumer behavior: It is changing how businesses engage, influence, and build relationships with their audiences. Until now, we have used static demographic data and predictive analytics as the main tools for understanding consumer behavior. Conversely, generative artificial intelligence, which uses cutting-edge technologies like GANs, transformers, and VAEs, allows companies to move beyond static data to create dynamic content, recommendations, and experiences that are tailored for each user. They synthesize massive datasets and predict behavior, develop more effective marketing strategies, and improve customer satisfaction — a groundbreaking shift in the discipline of marketing (Bell & Bryman, 2019).

One major benefit of generative AI is that it enables hyper-personalized experiences, marketing tactics that are precisely tuned to the preferences and needs of individual consumers. For example, transformers excel in sequential data processing to predict future purchase intentions, allowing brands to anticipate and serve consumers timely. These types of applications have proven to enhance conversion rates and nurture loyalty among consumers.

Research

However, with these advances also come major challenges: risks to consumer trust such as misinformation, algorithmic bias, and transparency issues.

1. Digital Trust Gap: The use of historical data in AI tools can make it repeat biases. Algorithmic opacity can cause consumer mistrust in AI-generated content. Also, the very fact that AI creates ads so encompassing emotional manipulation, while also bringing to life concerns about human privacy and autonomy, takes us further into ethical dilemmas surrounding the use of AI in advertising.

Moreover, the accelerated adoption of AI in marketing exposes a stark governance void. Questions of accountability will need to be addressed by policymakers and businesses alike, especially around the risk of the use of generative AI to mislead or manipulate. The dangers that consumer distrust and backlash will exponentially increase without appropriate regulation and transparency are significant. This is of particular importance in areas where misinformation can propagate rapidly, such as in cases where AI-generated material has resulted in confusion and damage (Davenport, 2018).

This article studies these dynamic changes in consumer behavior driven by generative AI. Its concentration on its unit of influence over purchasing decisions is a reconceptualization of trust, in this case a system reframed as a purchasing engine for AI-generated content. In addition, it notes the ethical and practical challenges involved in responsibly integrating AI into marketing practices. Lastly, it touches on emerging trends such as how multimodal AI models will help to deliver even more immersive and inclusive consumer experiences and outlines the crucial need for ethical governance in this transformative age (Goodfellow & Bengio, 2016).

Theoretical Background

Classical behavior models and modern technologies have existed side by side for years, but generative AI has started connecting theoretical gaps and reshaping how we understand consumers. This section reviews key frameworks explaining how generative AI influences consumer behavior and how traditional theories adapt to new technological capabilities.

Traditionally, models like the *Theory of Planned Behavior* (TPB) and the *Consumer Decision-Making Process* (CDMP) were used to explain how consumers make choices. According to Ajzen's TPB, purchase intentions are shaped by attitudes, social norms, and perceived control, which together influence behavior. The CDMP, on the other hand, outlines a step-by-step buying process — from recognizing a need to post-purchase evaluation. While useful, these models struggle to capture the complexity of decisions made in digital and data-driven contexts (Kahneman, 2011).

Generative AI enhances these frameworks by providing a deeper, more dynamic view of consumer behavior. Technologies such as GANs, transformers, and VAEs reveal hidden behavioral patterns and emotional tendencies that traditional methods cannot detect. For instance, VAEs can

uncover subtle motivations, while transformers analyze browsing and interaction sequences to interpret decision-making in real time.

Unlike demographic-based theories, generative AI creates micro-segmented consumer profiles, predicting personal preferences with higher accuracy. GANs can even generate synthetic consumer data to test reactions to marketing messages. This helps refine TPB's concept of behavioral control and the CDMP's evaluation phase by offering intent-driven insights.

However, these advances raise new ethical and psychological concerns. Bias in AI training data can reinforce discrimination, while opaque algorithms may weaken consumer trust, challenging TPB's idea of rational choice. Over-personalization can also feel manipulative, reducing individual autonomy.

Finally, generative AI continuously learns from user feedback, creating behavioral feedback loops that traditional models cannot explain. Its multimodal systems — combining text, visuals, and behavior — allow a richer understanding of cultural and contextual influences on consumption, marking a major shift in how marketing interprets human behavior (Kotler & Keller, 2021).

Literature Review

Understanding consumer behavior has always been central to marketing strategy, traditionally explained by models such as the *Theory of Planned Behavior* (TPB) and the *Consumer Decision-Making Process* (CDMP). TPB suggests that purchasing intentions are shaped by attitudes, social norms, and perceived control, while CDMP outlines a step-by-step process — recognizing a need, searching for information, evaluating options, purchasing, and reviewing decisions. Although these theories have guided marketing for decades, they no longer capture the fast-changing, data-driven behaviors of today's consumers. Modern buyers interact with brands through multiple digital touchpoints, influenced by real-time data and personalized content.

Generative AI technologies like GANs, transformers and VAEs now offer a more dynamic way to understand consumer decisions. GANs can generate synthetic data to predict reactions to new campaigns, transformers analyze browsing patterns to model decision paths, and VAEs reveal hidden emotional or preference-based factors that influence choices. These innovations expand traditional theories and provide actionable insights for more personalized marketing strategies (Malhotra, 2020).

AI-generated content also raises psychological and emotional concerns. Highly targeted ads can strengthen brand loyalty through emotional connection but can easily become intrusive, leaving consumers feeling manipulated or exposed. Balancing personalization with privacy is therefore critical (O'Neil, 2016). The next phase of generative AI involves multimodal models that combine text, visuals and behavioral data to form a complete understanding of consumers. These models can adapt content across cultures and demographics, creating more inclusive and immersive experiences. Finally, generative AI supports sustainable marketing, reducing waste by improving targeting accuracy and minimizing unnecessary production. In essence, it is not just an upgrade of traditional consumer behavior models but a transformative shift in how businesses understand and engage audiences. While its potential for personalization and insight is enormous, ongoing attention to ethics, transparency and sustainability will be key to ensuring that AI-driven marketing evolves responsibly (Russell & Norvig, 2020).

Methodology

This research adopts a systematic and comparative approach to explore how generative artificial intelligence (AI) influences consumer behavior. The methodology combines theoretical perspectives with findings from recent empirical research to examine the effects of advanced AI technologies — such as Generative Adversarial Networks (GANs), transformers and Variational Autoencoders (VAEs) — on purchasing decisions, consumer trust and emotional engagement.

The research follows a qualitative design, linking classical behavioral theories with modern challenges related to generative AI. The study focuses on three main objectives:

- To validate traditional consumer behavior theories through AI-driven insights.
- To assess the psychological and ethical implications of AI-generated marketing content.
- To identify new trends and opportunities for implementing generative AI in marketing.

The analysis is based on secondary data from peer-reviewed journals, industry reports and case studies. Two major sources — *How Generative AI Will Change Consumer Behavior* (2024) and *Generative AI for Consumer Behavior Prediction: Techniques and Applications* (2024) — formed the foundation of the review, supported by additional academic publications to balance theoretical and empirical perspectives. The dataset reflects studies published up to October 2023, ensuring current relevance. The research framework consists of three levels of analysis (Saunders, Lewis & Thornhill, 2019):

Comparative Analysis: Evaluating how generative AI technologies align with traditional models such as the *Theory of Planned Behavior* (TPB) and the *Consumer Decision-Making Process* (CDMP), with special attention to behavioral control, emotional engagement and one-to-one personalization.

Ethical and Psychological Assessment: Investigating how issues like misinformation, bias and over-personalization affect consumer trust. Case studies highlight challenges of transparency and accountability in AI-generated marketing.

Trend Identification: Reviewing emerging multimodal AI applications and their potential to make marketing more inclusive, immersive and sustainable.

The study adheres to ethical research principles in the social sciences, emphasizing credibility, transparency and fairness. Peer-reviewed academic sources were prioritized to enhance validity, and multiple perspectives were included to minimize bias and ensure balanced interpretation of generative AI's role in consumer behavior (Solomon, 2020).

Findings

In this research, we show how generative AI is transforming consumer behavior in areas such as personalization, trust, ethics and the rise of multimodal AI models. A synthesis of current literature highlights both the opportunities and challenges that accompany AI-driven marketing.

Generative AI has redefined personalization by creating unique, data-based experiences tailored to individual preferences and behaviors.

Enhanced Decision-Making: Real-time analytics using models like transformers and GANs help brands understand consumer tastes and predict choices more accurately.

Consumer Satisfaction: Personalized content reduces decision fatigue, enabling consumers to make faster and more satisfying purchase decisions.

While these innovations create value, they also introduce ethical and trust concerns.

Misinformation Risks: Algorithms trained on biased or outdated data can produce misleading recommendations, eroding consumer confidence. For instance, overuse of AI-generated corporate ads has raised public backlash and demands for transparency.

Transparency Issues: Because AI systems often operate as “black boxes,” consumers struggle to understand how recommendations are made. Businesses should clearly label AI-generated content and establish feedback mechanisms to maintain credibility.

AI-generated marketing materials also have a strong psychological impact on consumers.

Emotional Engagement: Highly personalized ads strengthen emotional connection and brand loyalty.

Manipulation Risks: Excessive personalization may cross ethical lines, exploiting emotional vulnerabilities or threatening consumer autonomy.

Generative AI also contributes to sustainable marketing by optimizing resource use. Targeting specific consumer groups minimizes waste, reduces overproduction and helps lower environmental impact. For instance, AI-driven demand forecasting allows retailers to better manage inventory and cut excess stock.

Finally, generative AI enhances traditional frameworks such as the *Theory of Planned Behavior* (TPB) and the *Consumer Decision-Making Process* (CDMP).

Dynamic Insights: Tools like VAEs and transformers allow for dynamic modeling of consumer choices, offering insights that static theories cannot (Zeithaml & Bitner, 2023).

Real-Time Adaptability: These technologies continuously respond to changes in preferences, enabling marketing strategies to remain relevant and consumer-centered.

Conclusion

The findings highlight the double-edged nature of generative AI for consumer behavior. Artificial intelligence and machine learning are among the most prominent topics today, transforming personalization, engagement and decision-making, but major ethical questions and transparency issues still need to be addressed to maintain consumer trust. Multimodal AI models are emerging as a promising solution in this regard, creating the path to marketing strategies that are more inclusive, immersive and sustainable. A balance between unlocking the potential of AI technologies by fostering innovation and applying ethical guidelines and governance will help businesses and consumers alike when it comes to AI (Zuboff, 2019).

References

1. Bell, E., Bryman, A., & Harley, B. (2019). *Business research methods* (5th ed.). Oxford University Press. 642.
2. Davenport, T. H. (2018). *The AI advantage: How to put the artificial intelligence revolution to work*. The MIT Press. 231.
3. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep learning*. The MIT Press. 800.
4. Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux. 499.
5. Kotler, P., & Keller, K. L. (2021). *Marketing management* (16th Global Edition). Pearson. 608.
6. Malhotra, N. K. (2020). *Marketing research: An applied orientation* (7th, Global Edition). Pearson. 856.
7. O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Crown. 272.
8. Russell, S. J., & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson. 1136.
9. Saunders, M. N. K., Lewis, P., & Thornhill, A. (2019). *Research methods for business students* (8th ed.). Pearson. 872.
10. Solomon, M. R. (2020). *Consumer behavior: Buying, having, and being* (13th Global Edition). Pearson. 640.
11. Zeithaml, V. A., Bitner, M. J., & Gremler, D. D. (2023). *Services marketing: Integrating customer focus across the firm* (8th ed.). McGraw-Hill Education. 562.
12. Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs. 704.

Daxil oldu: 20.08.2025

Qəbul edildi: 06.11.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/151-155>

Zivər Babayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-7083-9652>

ziverbabayeva99@icloud.com

Saxsı istehsalında xammalın hazırlanması və texnoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Saxsı istehsalında xammalın hazırlanması və texnoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu sahənin həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətini müəyyənləşdirən əsas mərhələlərdən biridir. İstehsal prosesinin keyfiyyəti, davamlılığı və məhsulun estetik görünüşü birbaşa istifadə olunan xammalın fiziki-kimyəvi tərkibindən, onun təmizlənməsi, qurudulması, homojenləşdirilməsi və plastiklik dərəcə-sindən asılıdır. Saxsı istehsalında əsas xammal kimi gil, qum və müxtəlif mineral əlavələrdən istifadə edilir ki, onların qarışıq nisbəti və emal dərəcəsi məhsulun möhkəmliyinə, rənginə və istiliyəda-vamlılığına təsir göstərir. Xammalın hazırlanması mərhələsində qarışığın mexaniki və termiki emalı, nəmlik balansının qorunması, həmçinin gil kütləsinin homogen strukturda formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Texnoloji xüsusiyyətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi istehsal prosesində enerji səmərəliliyinin artırılmasına, tullantıların minimuma endirilməsinə və keyfiyyət standartlarının təmin olunmasına imkan yaradır. Bu baxımdan, xammalın hazırlanması mərhələsi yalnız ilkin texnoloji addım deyil, həm də saxsı məhsullarının funksionallığı və uzunömürlülüüyünü müəyyən edən əsas elmi-təbiiqi istiqamət hesab olunur.

Açar sözlər: saxsı istehsalı, xammalın hazırlanması, texnoloji proses, keramika materialları, fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlər, istehsal səmərəliliyi, məhsul keyfiyyəti

Ziver Babayeva

Nakhchivan State University

Master's student

<https://orcid.org/0009-0007-7083-9652>

ziverbabayeva99@icloud.com

Preparation of Raw Materials and Technological Features in Pottery Production

Abstract

The study of raw material preparation and technological characteristics in pottery production represents one of the fundamental stages that determine both the scientific and practical significance of this field. The quality, durability, and aesthetic appearance of the production process directly depend on the physico-chemical composition of the raw materials used, as well as their purification, drying, homogenization, and degree of plasticity. Clay, sand, and various mineral additives serve as the main raw materials in pottery production, and their proportions and processing degree affect the product's strength, color, and heat resistance. During the preparation stage, the mechanical and thermal processing of the mixture, maintenance of moisture balance, and formation of a homogeneous clay mass play a crucial role. The proper determination of technological parameters contributes to increasing energy efficiency in production, minimizing waste, and ensuring compliance with quality standards. Therefore, the preparation of raw materials is not merely an initial technological step but also a key scientific and practical process that determines the functionality and longevity of ceramic products.

Keywords: pottery production, raw material preparation, technological process, ceramic materials, physico-chemical properties, production efficiency, product quality

Giriş

Saxsı istehsalı insan sivilizasiyasının ən qədim sənət və istehsal sahələrindən biri kimi formalaşaraq bu gün də həm ənənəvi, həm də sənaye miqyasında öz aktuallığını qoruyur. Bu sahə həm mədəni irsin daşıyıcısı, həm də müasir texnoloji inkişafın tətbiq olunduğu mühüm istehsal istiqamətidir. Saxsı məmulatlarının keyfiyyəti, möhkəmliyi və estetik görünüşü birbaşa istifadə olunan xammalın fiziki-kimyəvi tərkibindən və onun texnoloji emal proseslərindən asılıdır. İstehsalda əsas komponent kimi gil, qum, feldşpat, kaolin və digər mineral əlavələrdən istifadə olunur. Bu materialların düzgün nisbətdə qarışdırılması və hazırlıq mərhələsində texnoloji rejimlərin qorunması istehsal nəticələrinə həlledici təsir göstərir. Xammalın hazırlanması mərhələsində təmizlənmə, qurudulma, üyüdülmə və homojenləşdirmə kimi əməliyyatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, xammalın elmi əsaslarla hazırlanması istehsalın davamlılığını və resurs qənaətliliyini təmin edir. Saxsı istehsalında elmi yanaşma yalnız praktik nəticələrin deyil, həm də yeni texnoloji innovasiyaların formalaşmasına zəmin yaradır. Bu baxımdan, xammalın hazırlanması və texnoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması mühüm elmi-tədqiqat istiqamətidir. Mövzunun aktuallığı həm ənənəvi sənətkarlığın qorunması, həm də müasir sənaye texnologiyalarının inkişafı baxımından diqqətəlayiqdir. Nəticə etibarilə, saxsı istehsalında xammalın hazırlanması sahənin elmi və istehsal perspektivlərinin əsasını təşkil edir.

Tədqiqat

Keramika, dekorativ-tətbiqi sənət sahələrinin ən qədim və estetik baxımdan ən dəyərli istiqamətlərindən biri kimi mədəni irsimizin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə də orta əsrlər dövründə keramika istehsalı ilə məşğul olan ixtisaslaşmış mərkəzlər mövcud olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən material nümunələri həmin dövrdə bu sənət sahəsinin yüksək inkişaf mərhələsinə çatdığını təsdiqləyir. İnsanların gündəlik məişət ehtiyacları və estetik zövqləri saxsı məmulatlarının istehsalını stimullaşdırmış, nəticədə dulusçuluq sənəti tədricən texnoloji və bədii cəhətdən təkmilləşmişdir. Saxsı istehsalının başlanğıcı Neolit dövrünə qədər uzanır və bu mərhələdə ilkin gil emalı üsulları formalaşmağa başlamışdır *Azərbaycan arxeologiyası* (2008, s. 335). Lakin erkən orta əsrlər dövründə bu sahə müəyyən tənəzzül mərhələsi keçirmiş, sosial-iqtisadi dəyişikliklər və texnoloji imkanların məhdudluğu keramika istehsalının həcmi azaltmışdır. Bununla belə, orta əsrlərin sonlarından etibarən dulusçuluq sənəti yenidən dirçəlmiş və estetik, texnoloji, həm də sənaye baxımından yüksəliş dövrünə daxil olmuşdur (Muradov, 2017, s. 179). Bu inkişaf mərhələsi həm yerli xammal ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə, həm də istehsal prosesində yeni texnoloji üsulların tətbiqi ilə səciyyələnmişdir.

İstehsal dövründən və texnoloji üsullarından asılı olmayaraq saxsı qabların formalaşdırılması uzunmüddətli əmək və dəqiqlik tələb edən mürəkkəb bir prosesdir. İlk dövrlərdə gil materialının su ilə qarışdırılaraq müxtəlif formalara salınması əsasən qadınların məişət fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Lakin zaman keçdikcə bu məşğuliyyət tədricən peşəkar istiqamət qazanmış, texnoloji və estetik cəhətdən inkişaf edərək müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir (Muradov, 2017, s. 178). Əslində “saxsı qab” anlayışı torpağın su ilə isladılması, plastik hala gətirilməsi, formaya salınması və yüksək temperaturda bişirilməsi mərhələlərini özündə birləşdirir. Bununla belə, bu proses zahirən sadə görünə də, yüksək dəqiqlik və texnoloji bilik tələb edir. Çünki gil istehsal prosesində həm xammal, həm də struktur formalaşdırıcı əsas komponent rolunu oynayır.

Torpaq seçiminin düzgün aparılması məmulatın mexaniki dayanıqlığına, istilik müqavimətinə və rəng palitrasına birbaşa təsir göstərir. Keramika məmulatlarının rəng və tekstura fərqləri həm istifadə olunan gil növü, həm də bişirmə rejiminin — yəni temperaturun (900–1100°C arası) və sobada oksigen dövrüyünün — düzgün tənzimlənməsi ilə müəyyən olunur (Rzayev & Qarayev, 2013, s. 150). Bu amillərin hər biri istehsal prosesinin elmi və texnoloji əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Yüksək keyfiyyətli saxsı məmulatının hazırlanmasında əsas amil kimi torpaq xammalının düzgün seçilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Torpaq müxtəlif fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərə malik bir neçə növdə mövcuddur və bu fərqlilik onun keramika istehsalına yararlılıq dərəcəsinə müəyyənləşdirir. Saxsı istehsalında əsasən müxtəlif rəng tonlarına malik gil tərkibli torpaqlardan istifadə edilir. Bu xüsusiyyətlər saxsı məmulatlarının səthində həm estetik görünüşü, həm də struktur dayanıqlığını

təmin edir. Bununla yanaşı, torpağın istilik və alova qarşı davamlılığı da keramika istehsalında mühüm texnoloji göstəricidir (Quinn, 2018). Keramika məhsullarının hazırlanmasında əsas xammal kimi yüksək gil tərkibli torpaqlar istifadə olunur. Gilli torpaqların yaranma prosesi uzunmüddətli geoloji və bioloji proseslərin nəticəsidir. Onların əsas fərqi məhsuldar torpaq qatından fərqli olaraq üzvi maddələrin az, lakin mineral komponentlərin — xüsusən də alüminosilikatların — daha çox olması ilə bağlıdır. Dərin qatlara endikcə torpağın rəngi və strukturu tərkibindəki mineral maddələr — gil, qum, duz və daş fraqmentlərinin payı ilə müəyyən olunur (Əliyev, 2010). Beləliklə, torpağın rəngi və kimyəvi tərkibi onun geoloji mənşəyindən və mineraloji komponentlərindən birbaşa asılıdır. Ümumilikdə, bütün torpaq növləri müxtəlif nisbətlərdə qum, gil, orqanik maddə, su, hava və duz qarışıqlarından ibarətdir ki, bu da onların keramika istehsalı üçün yararlılıq dərəcəsini müəyyən-ləşdirən əsas göstəricilərdən biridir.

Torpaq tərkibindəki kimyəvi və fiziki komponentlərin nisbəti müəyyən hədlərdə dəyişkənlik göstərir. Məsələn, tərkibində yüksək miqdarda gil olan torpaqlar “gilli torpaqlar” adlanır və onların əsas hissəciklərinin ölçüsü 0,002 millimetrdən kiçik olur (Hacıyev, 2015). Bu cür torpaqlar kənd təsərrüfatı baxımından məhsuldar hesab edilmir, çünki gilin su ilə reaksiyası nəticəsində torpaq yüksək dərəcədə yapışqan hala gəlir və bu, torpaq məsələlərinin bağlanması səbəb olur. Nəticədə hava dövriyyəsi zəifləyir və bitki köklərinin oksigenlə təminatı məhdudlaşır ki, bu da bioloji məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarır. Əsas səbəblərdən biri havanın rütubətliyinin yüksək olmasıdır. Su ilə davamlı qarşılıqlı təsir gilin strukturunu dəyişdirərək onun plastiklik dərəcəsini artırır. Gilin təbiətdəki kimyəvi davranışı göstərir ki, bu material yalnız su ilə birləşmə qabiliyyətinə malikdir, digər mayelərlə reaksiyaya girmir və yalnız su vasitəsilə elastiklik və yapışqanlıq xüsusiyyətləri qazanır (Məmmədov, 2019).

Gilin fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərinə səthi yanaşma çox zaman onun sadəcə su ilə qarışan bir maddə olduğu təəssüratını yaradır. Lakin bu fikir elmi baxımdan tam doğru deyil. Bu rəng fərqləri onun tərkibindəki kimyəvi elementlərin və oksidlərin miqdarı ilə izah edilir. Gilin ən saf forması ağ gil adlanan kaolin hesab olunur (İsmayılov, 2021). Kaolin yüksək keyfiyyətli gil qrupuna daxildir və adətən susuzlaşmış çay hövzələrində və allüvial yataqlarda rast gəlinir. Onun ağ rəngi bəzən kvarsit və ya tabaşır tozu ilə oxşarlıq təşkil etdiyindən, vizual olaraq fərqləndirilməsi çətinlik yarada bilər. Beləliklə, gil tərkibinin kimyəvi müxtəlifliyi onun həm estetik görünüşünü, həm də keramika istehsa-lında texnoloji dəyərini müəyyən edən əsas amillərdən biridir (El Ouahabi et al., 2025).

Aparılmış etnoqrafik tədqiqatlar və sahə müşahidələrinin nəticələrinə əsasən (informator – dulusçu Elnur Əliyev), müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvan ərazisində saxsı istehsalı üçün yararlı gil ehtiyatları əsasən Nəhrəm kəndi, Uzunoba gölü ətrafı və Gilançay hövzəsi kimi ərazilərdə cəmlən-mişdir. Nəticədə təmizlənmiş gil kütləsi saxsı istehsalında həm texnoloji keyfiyyət, həm də estetik baxımdan daha əlverişli nəticələr verir.

Nəhrəm ərazisindən əldə olunan gil əsasən qırmızı və sarı rəng çalarları ilə səciyyələnir. Bu rəng müxtəlifliyi torpaq tərkibindəki dəmir oksidlərinin yüksək miqdarı ilə izah olunur. Bu rəngin əmələ gəlməsi torpaq tərkibində gümüş və digər ağır metallara aid iz elementlərin nisbətən çox olması ilə əlaqədardır. Həmin gillər daha incə strukturlu və az qumlu olduğu üçün onların plastiklik dərəcəsi yüksək, lakin mexaniki dayanıqlığı aşağı olur. Bu üsul suyun buxarlanma sürətini tənzimləməyə və gilin daxilində gərginlik yaranmasının qarşısını almağa imkan verir. Beləliklə, müxtəlif coğrafi zonalardan əldə edilən gil növləri tərkibindəki metal və mineral komponentlərin miqdarına görə fərqlənir və bu xüsusiyyətlər saxsı məmulatların həm rənginə, həm də istehsal texnologiyasına birbaşa təsir göstərir (Heimann, 2025).

Keramika xammalının texnoloji hazırlıq mexanizmi

İlkin saxsı qabların hazırlanmasından bu günədək onların tərkibi və texnoloji xüsusiyyətləri daim təkmilləşmiş, nəticədə məhsullar daha davamlı və estetik baxımdan mükəmməl formalar qazanmışdır. Bu dəyişikliklər, ilk növbədə, xammalın tərkibində və emal üsullarında baş verən yeniliklərlə bağlı olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, ənənəvi saxsı məmulatları bu gün də praktik istifadəsini və mədəni əhəmiyyətini qorumaqdadır. Saxsı istehsalında xammalın emalı qədim dövrlərdə əsasən sadə mexaniki üsullarla həyata keçirilirdi: torpaq su ilə qarışdırılır, 15–20 gün ərzində yumşalması üçün

saxlanılır və sonra əllə və ya bədən gücü ilə yoğrularaq formaya salınırdı. Müasir dövrdə texnoloji yeniliklər bu prosesi xeyli sadələşdirmiş, vaxt və əmək sərfini azaltmışdır. Yeni metodların tətbiqi həm istehsal səmərəliliyini artırmış, həm də keramika məmulatlarının keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir (Dolbunova et al., 2023).

Müasir dövrdə saxsı istehsalında tətbiq olunan texnoloji avadanlıqlar ənənəvi üsulların yerini tutaraq həm istehsal prosesini sürətləndirmiş, həm də əmək məsrəfini minimuma endirmişdir. Preslənmə mərhələsindən sonra alınan kütlə istifadəyə hazır hesab olunur. Lakin məhsulun keyfiyyətinə təsir edən mühüm amillərdən biri də palçıq kütləsindəki hava qabarcıqlarının tam çıxarılmasıdır. Hava qalığı sobada bişirmə zamanı genişlənərək partlayış və ya çatlama yarada bilər. Bu səbəbdən istehsal prosesində kütlədəki havanın uzaqlaşdırılması üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Alternativ üsul kimi gil kütləsinin uzunmüddətli əl ilə yoğrulması da istifadə olunur. Hər iki halda məqsəd homojen və sıx strukturlu xammal əldə etməkdir. Nəticə etibarilə, xammalın düzgün hazırlanması keramika istehsalının texnoloji keyfiyyətini və məhsulun davamlılığını müəyyən edən əsas mərhələ hesab olunur (Xia et al., 2025).

Nəticə

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, Neolit dövründən etibarən formalaşmağa başlayan keramika sənəti zamanla yalnız gündəlik məişət tələbatını ödəyən bir istehsal sahəsi olmaqdan çıxaraq, həm də mədəni irsin, estetik zövqün və texnoloji düşüncənin mühüm ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Bununla belə, keramika istehsalında xammalın hazırlanması prinsipləri – torpağın seçilməsi, təmizlənməsi, yoğrulması və formaya salınması kimi əsas mərhələlər mahiyyət etibarilə sabit qalmış, yalnız tətbiq olunan texnoloji üsullar və alətlər müasirləşmişdir. Naxçıvan ərazisində aparılan etnoqrafik və arxeoloji müşahidələr bu bölgənin qədim dövrlərdən bəri keramika istehsalı mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiqləyir. Burada əldə edilən gil növlərinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri, rəng müxtəlifliyi və emal üçün əlverişliliyi yerli sənətkarların təcrübəsi ilə birləşərək yüksək keyfiyyətli saxsı məmulatlarının hazırlanmasına imkan vermişdir. Keramika istehsalı əsasən texniki-peşə tədris müəssisələrində və fərdi ustalar səviyyəsində məhdud şəkildə davam etdirilir. Bu fakt göstərir ki, Naxçıvanda keramika sənətinin tarixi potensialı hələ də tam reallaşdırılmayıb və onun bərpası həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, keramika sənəti təkcə tarixi keçmişin yadigarı deyil, həm də gələcək nəsillər üçün milli mədəniyyətin, estetik zövqün və elmi-texnoloji düşüncənin canlı təəcəssümü olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası. (2008). *6 cildə, I cild*. Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 448.
2. Dolbunova, E., Lucquin, A. J. A., McLaughlin, R., Bondetti, M., Courel, B., Oras, E., Craig, O. E. (2023). The transmission of pottery technology among prehistoric European hunter-gatherers. *Nature Human Behaviour*, 7(2), 171–183. <https://doi.org/10.1038/s41562-022-01491-8>
3. El Ouahabi, M., Alami, R., Lamrani, M. A., & Kharchi, A. (2025). Different cleaning techniques for archaeological ceramics. *Heritage*, 8(10), 434.
4. Əliyev, M. (2010). *Azərbaycan keramika sənətinin tarixi inkişaf mərhələləri*. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəşri.
5. Hacıyev, V. (2015). *Azərbaycanın torpaq ehtiyatları və onların ekocoğrafi xüsusiyyətləri*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəşri.
6. Heimann, R. B. (2025). On the nature of ceramics technology: From Empedocles to modernity. *Archaeometry*. <https://doi.org/10.1111/arc.12997>. <https://doi.org/10.3390/heritage8100434>
7. Xia, L., Zhang, G., Li, J., Geng, Y., Zhao, Y., & Li, Y. (2025). Raw material and technological analysis of Longshan Culture pottery from the Hui River Basin, Yongcheng, Henan. *Heritage*, 8(9), 342. <https://doi.org/10.3390/heritage8090342>
8. İsmayılov, Ş. (2021). *Azərbaycanın təbii gil yataqları və keramika sənayesində tətbiqi imkanları*. AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu.

9. Quinn, P. S. (2018). Scientific preparations of archaeological ceramics: Status and perspectives. *Journal of Archaeological Science*. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2018.01.001>
10. Məmmədov, A. (2019). *Naxçıvan bölgəsində ənənəvi duluşçuluq sənəti: tarix və müasirlik*. NDU Nəşriyyatı.
11. Muradov, V. (2017). *Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII–XX əsrin əvvəlləri)*. Elm Nəşriyyatı, 264.
12. Rzayev, B., Qarayev, Ə. (2013). *Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri: hazırkı vəziyyəti və perspektivləri*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı, 408.

Daxil oldu: 13.08.2025

Qəbul edildi: 30.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/156-159>

İxtiyar Ağazadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0000-8136-9472>
i.agazada@yahoo.com

Mənfəət və zərərlərin uçotunun əhəmiyyəti

Xülasə

Müasir biznes mühitində müəssisələrin maliyyə nəticələrinin düzgün və şəffaf şəkildə müəyyənəndirilməsi iqtisadi fəaliyyətin effektivliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan mənfəət və zərərlərin uçotu müəssisənin strateji idarəetmə prosesində mühüm rol oynayır. Mənfəət və zərər uçotu təşkilatın gəlir və xərclərinin sistemli şəkildə qeydiyyatına alınmasını, maliyyə nəticələrinin təhlil olunmasını və gələcək fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsini təmin edir. Həmin uçot növü vasitəsilə müəssisə maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirir, resurslardan səmərəli istifadə səviyyəsini müəyyənəndirir və qərar qəbul etmə prosesini optimallaşdırır.

Mənfəət və zərərlərin uçotu sahibkarlıq subyektlərində rentabellik göstəricilərinin təhlilinə, risklərin minimallaşdırılmasına və maliyyə axınlarının düzgün idarə olunmasına xidmət edir. Bu uçot sayəsində müəssisə investisiya imkanlarını qiymətləndirir, fəaliyyət strategiyasını təkmilləşdirir və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Bundan əlavə, mənfəət və zərər hesabatlarının hazırlanması və düzgün təhlili dövlət orqanları qarşısında hesabatlılığın təmin edilməsinə, vergi öhdəliklərinin düzgün yerinə yetirilməsinə və maliyyə şəffaflığının təmininə şərait yaradır.

Beləliklə, mənfəət və zərərlərin uçotunun əhəmiyyəti yalnız müəssisədaxili maliyyə idarəetməsi ilə məhdudlaşmır, həm də iqtisadi sistemin ümumi sabitliyinə və inkişafına mühüm təsir göstərir. Düzgün aparılmış uçot sistemi müəssisəyə səmərəli fəaliyyət göstərmək, riskləri vaxtında müəyyənəndirmək və dayanıqlı maliyyə nəticələri əldə etmək imkanını verir.

Açar sözlər: mənfəət, zərər, maliyyə uçotu, rentabellik, maliyyə hesabatları, riskin idarə edilməsi, şəffaflıq

İkhtiyar Agazade
Azerbaijan State Agrarian University
Master's student
<https://orcid.org/0009-0000-8136-9472>
i.agazada@yahoo.com

The Importance of Accounting for Profits and Losses

Abstract

In the modern business environment, the accurate and transparent determination of a company's financial results is one of the key indicators of effective economic activity. In this regard, profit and loss accounting plays a crucial role in the strategic management process of enterprises. This type of accounting ensures the systematic recording of revenues and expenses, the analysis of financial outcomes, and the identification of future operational directions. Through profit and loss accounting, companies can assess their financial stability, determine the efficiency of resource utilization, and optimize decision-making processes.

Profit and loss accounting also contributes to the analysis of profitability indicators in business entities, the minimization of financial risks, and the proper management of cash flows. With the help of this accounting system, enterprises evaluate investment opportunities, improve operational strategies, and enhance their competitiveness in the market. Furthermore, the preparation and proper

analysis of profit and loss statements enable compliance with reporting requirements to government authorities, the accurate fulfillment of tax obligations, and the enhancement of financial transparency.

Thus, the importance of profit and loss accounting goes beyond internal financial management and has a significant impact on the overall stability and development of the economic system. A well-organized accounting system enables enterprises to operate efficiently, identify risks in a timely manner, and achieve sustainable financial performance.

Keywords: *profit, loss, financial accounting, profitability, financial statements, risk management, transparency*

Giriş

Müasir dövrdə sürətlə qloballaşan iqtisadi mühit və bazar münasibətləri müəssisələrdən daha səmərəli idarəetmə, resurslardan düzgün istifadə və maliyyə nəticələrinin dəqiq təhlilini tələb edir. Təşkilatların uzunmüddətli fəaliyyət strategiyalarının uğurlu həyata keçirilməsi birbaşa onların maliyyə vəziyyətinin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsindən asılıdır. Bu kontekstdə mənfəət və zərərlərin uçotu müəssisələrin maliyyə idarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir və onların iqtisadi fəaliyyət nəticələrini əks etdirən mühüm informasiya mənbəyinə çevrilir (Azərbaycan Respublikası Mühəsibat Uçotu Haqqında Qanun, 2020; Nobes & Parker, 2020).

Mənfəət və zərər uçotu müəssisənin əldə etdiyi gəlirləri və çəkdiyi xərcləri sistemli şəkildə əks etdirərək maliyyə nəticələrinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu məlumatlar əsasında rəhbərlik strateji qərarlar qəbul edir, investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirir, maliyyə risklərini təhlil edir və bazar şəraitinə uyğun fəaliyyət istiqaməti müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, mənfəət və zərər uçotu müəssisənin vergi öhdəliklərinin düzgün hesablanması, dövlət qurumlarına hesabatlılıq, eləcə də maliyyə fəaliyyətinin şəffaflığının təmin edilməsində böyük rol oynayır (Bodie & Merton, 2022; Black, 2020).

Hazırkı iqtisadi şəraitdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kapitalın düzgün idarə olunması və maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması hər bir müəssisə üçün mühüm prioritetdir. Məhz bu səbəbdən mənfəət və zərərlərin uçotu sisteminin düzgün təşkili və tətbiqi təkcə mühəsibat uçotu baxımından deyil, həm də ümumi idarəetmə strategiyasının formalaşdırılması baxımından əhəmiyyət daşıyır. Səmərəli uçot sistemi müəssisəyə öz fəaliyyət nəticələrini obyektiv təhlil etməyə, riskləri vaxtında aşkar etməyə və iqtisadi resurslardan optimal şəkildə istifadə etməyə imkan verir (IFRS Foundation, 2023).

Beləliklə, mənfəət və zərərlərin uçotu müasir müəssisələrin maliyyə idarəetmə mexanizminin ayrılmaz hissəsidir və onun düzgün aparılması iqtisadi dayanıqlığın, gəlirliliyin və fəaliyyətin davamlılığının təmin olunmasında fundamental rol oynayır. Bu tədqiqat işində mənfəət və zərərlərin uçotunun iqtisadi mahiyyəti, əhəmiyyəti, tətbiq prinsipləri və müəssisələrin inkişafına təsiri geniş şəkildə araşdırılır (Horngren, Sundem & Elliott, 2022; Anthony, Hawkins & Merchant).

Tədqiqat

Müasir qloballaşmış iqtisadi şəraitdə müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının qorunması, resurslardan səmərəli istifadə olunması və rəqabət üstünlüyü əldə etməsi iqtisadi idarəetmənin əsas tələblərindəndir. Bu şəraitdə biznes strukturlarının gəlir və xərc dinamikasını düzgün qiymətləndirməsi, qərar qəbul etmə prosesində real maliyyə məlumatlarından istifadə etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mənfəət və zərərlərin uçotu müəssisənin iqtisadi fəaliyyət nəticələrini əks etdirən və idarəetmənin strateji istiqamətlərinin müəyyənləşməsi üçün baza rolunu oynayan əsas mexanizmdir. Bu səbəbdən mövzunun aktuallığı müasir uçot sistemlərinin idarəetmə prosesində tutduğu mühüm mövqedən irəli gəlir (Warren, Reeve & Duchac, 2021; Holmes & Sugden).

Tədqiqatın əsas məqsədi mənfəət və zərərlərin uçotunun iqtisadi mahiyyətini, müəssisə fəaliyyətində rolunu, tətbiq mexanizmlərini araşdırmaq, həmçinin bu uçot sisteminin idarəetmə qərarlarına təsirini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün gəlir və xərclərin formalaşma prinsiplərinin izah edilməsi, mənfəət və zərərin təsnifatının müəyyənləşdirilməsi, uçot məlumatlarının analiz mexanizmlərinin araşdırılması, uçot göstəricilərinin idarəetmə prosesində rolunun qiymətləndirilməsi, beynəlxalq mühəsibat standartlarına uyğun uçot modelinin xüsusiyyətlərinin

göstərilməsi və praktik problemlərin aşkar edilməsi kimi vəzifələr irəli sürülür (Melnikova, 2022; Kaplan & Norton).

Tədqiqat çərçivəsində müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti nəticələri, yəni gəlirlər və xərclər araşdırma obyektini təşkil edir. Araşdırmanın predmeti isə mənfəət və zərərlərin uçotunun prinsipləri, metodları və idarəetmə sisteminə təsiridir. Tədqiqatın nəzəri bazası müasir maliyyə nəzəriyyələri, beynəlxalq mühasibat uçotu standartları, elmi məqalələr və praktiki tətbiq materiallarına əsaslanır. Eyni zamanda analitik təhlil, müqayisə və sistemləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir (Garrison, Noreen, & Brewer, 2022; Drury).

Mənfəət və zərər uçotu müəssisənin maliyyə nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsinə, risklərin müəyyənləşdirilməsinə, büdcə planlaşdırılmasının daha səmərəli təşkilinə və sonda iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə xidmət edir. Düzgün qurulan uçot sistemi real maliyyə vəziyyətinin dəyərləndirilməsini təmin etməklə yanaşı, biznesin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, mənfəət və zərərlərin uçotu müəssisə idarəetməsinin ayrılmaz elementidir və onun optimallaşdırılması müasir iqtisadiyyatda uğurlu fəaliyyətin əsas şərtlərindən biri hesab olunur (Warren, Reeve & Duchac, 2021; Wild, Shaw & Chiappetta).

Aparılan təhlillər göstərir ki, mənfəət və zərərlərin uçotu müasir müəssisələrin maliyyə idarəetmə sisteminin əsas komponentlərindən biridir və iqtisadi qərar qəbul etmə prosesində strateji funksiyaya malikdir. Bu uçot sistemi gəlirlərin və xərclərin real dəyərləndirilməsini təmin edir, müəssisənin maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirməyə, fəaliyyətin rentabellik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə və risklərin vaxtında aşkarlanmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, mənfəət və zərər hesabatlarının düzgün tərtib olunması müəssisənin dövlət orqanları qarşısında öhdəliklərinin şəffaf şəkildə yerinə yetirilməsinə, vergi intizamının qorunmasına və investorların etimadının artırılmasına şərait yaradır. Düzgün qurulmuş uçot sistemi müəssisəyə uzunmüddətli inkişaf strategiyası formalaşdırmaq, investisiya qərarlarını əsaslandırmaq və rəqabət üstünlüyünü təmin etmək imkanı verir. Beləliklə, mənfəət və zərərlərin uçotu yalnız mühasibat prosesinin texniki hissəsi deyil, həm də müəssisənin iqtisadi inkişafının müəyyənləşdirilməsində əsas vasitələrdən biridir (Garrison, Noreen & Brewer; Melnikova, 2022).

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, mənfəət və zərərlərin uçotu müasir müəssisələrin maliyyə idarəetmə sisteminin əsas komponentlərindən biridir və iqtisadi qərar qəbul etmə prosesində strateji funksiyaya malikdir. Bu uçot sistemi gəlirlərin və xərclərin real dəyərləndirilməsini təmin edir, müəssisənin maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirməyə, fəaliyyətin rentabellik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə və risklərin vaxtında aşkarlanmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, mənfəət və zərər hesabatlarının düzgün tərtib olunması müəssisənin dövlət orqanları qarşısında öhdəliklərinin şəffaf şəkildə yerinə yetirilməsinə, vergi intizamının qorunmasına və investorların etimadının artırılmasına şərait yaradır. Düzgün qurulmuş uçot sistemi müəssisəyə uzunmüddətli inkişaf strategiyası formalaşdırmaq, investisiya qərarlarını əsaslandırmaq və rəqabət üstünlüyünü təmin etmək imkanı verir. Beləliklə, mənfəət və zərərlərin uçotu yalnız mühasibat prosesinin texniki hissəsi deyil, həm də müəssisənin iqtisadi inkişafının müəyyənləşdirilməsində əsas vasitələrdən biridir.

Bundan əlavə, mənfəət və zərərlərin uçotu müəssisələrin strateji planlaşdırılmasında əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir və idarəetmə prosesində operativ qərarların qəbulunu sürətləndirir. Uçot məlumatları əsasında müəssisə gələcək dövrlər üçün büdcə planlarını tərtib edir, xərclərin optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlər görür və pul axınlarını daha səmərəli idarə edir. Bu sistem biznes subyektlərinə bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya verməyə, risk amillərini düzgün qiymətləndirməyə və uyğunlaşma qabiliyyətini artırmağa imkan yaradır. Düzgün uçot prosesinin tətbiqi müəssisədə maliyyə intizamını gücləndirir, daxili nəzarəti təmin edir və fəaliyyətin şəffaflığını artırır. Belə şəffaflıq isə həm dövlət qurumları, həm də investorlar üçün etibarlı maliyyə mühitinin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Mənfəət və zərərlərin uçotu həmçinin müəssisələrin sosial məsuliyyətinin təminində vacib mexanizm olmaqla, iqtisadi etik davranışın formalaşmasına töhfə verir. Bu uçot növü iqtisadi

reallıqların obyektiv qiymətləndirilməsini təmin etdiyi üçün strateji inkişaf proqramlarının hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müəssisələr bu uçot məlumatları əsasında resurs bölgüsünü optimallaşdırır və məqsədyönlü investisiya layihələri həyata keçirirlər. Mənfəət və zərər məlumatlarının analitik təhlili gəlirlilik səviyyəsini yüksəltmək üçün əlavə imkanlar və bazar genişlənməsi perspektivləri müəyyən edir. Eyni zamanda, bu məlumatlar təşkilatın fəaliyyətində mümkün maliyyə fəsadlarının qarşısının alınmasında mühüm vasitədir.

Uğurlu uçot sistemi müəssisənin uzunmüddətli inkişafını təmin edir, dayanıqlılığını artırır və iqtisadi mühitdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan mənfəət və zərərlərin uçotu yalnız maliyyə proseduru deyil, həm də biznesin davamlı idarəetmə fəlsəfəsinin əsas elementidir. Nəticə olaraq demək olar ki, səmərəli uçot sistemi olmadan müəssisənin strateji idarəetməsi, risklərin idarə olunması və rəqəbat üstünlüyünün əldə olunması mümkün deyildir. Bu səbəbdən müasir iqtisadiyyatda mənfəət və zərər uçotunun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və rəqəmsal texnologiyalara inteqrasiyası vacib zərurət kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, mənfəət və zərərlərin uçotu müəssisənin iqtisadi sabitliyinin, innovativ inkişafının və bazarda uğurlu mövqeyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Anthony, R., Hawkins, D., Merchant, K. *Accounting: Text and Cases*. McGraw-Hill, 2021.
2. Azərbaycan Respublikası Mühəsibat Uçotu Haqqında Qanun. 2020.
3. Black, G., *Business Accounting and Finance*. Pearson, 2020.
4. Bodie, Z., Merton, R. *Finance*. Pearson, 2022.
5. Drury, C. *Management and Cost Accounting*. Cengage, 2020.
6. Garrison, R., Noreen, E., Brewer, P. *Managerial Accounting*. McGraw-Hill, 2022.
7. Holmes, G., Sugden, A. *Interpreting Company Reports and Accounts*. Financial Times Publishing, 2020.
8. Horngren, C., Sundem, G., Elliott, J. *Introduction to Financial Accounting*. Pearson, 2022.
9. IFRS Foundation. *International Financial Reporting Standards*. 2023.
10. Kaplan, R., Norton, D. *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Harvard Business School Press, 2021.
11. Melnikova M. *Mühəsibat uçotu və maliyyə hesabatları*. Elm və Təhsil, 2022.
12. Nobes, C., Parker, R. *Comparative International Accounting*. Pearson, 2021.
13. Warren, C., Reeve, J., Duchac, J. *Financial Accounting*. Cengage Learning, 2021.
14. Wild, J., Shaw, K., Chiappetta, B. *Fundamental Accounting Principles*. McGraw-Hill, 2022.

Daxil oldu: 01.07.2025

Qəbul edildi: 14.10.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Elshan Aslanov	
Administrative–Territorial Changes in the Karabakh Region of Azerbaijan (1840–1900).....	7
Gülnara Aslanova	
Kənd təsərrüfatı terminologiyasında diftonqların rolu və xüsusiyyətləri (ingilis dili nümunəsində).....	12
Mohamed Anouar Zahraoui, Soufyane Badraoui, Mouloud Tebib	
Reading Notes on the “New Economic Anthropology” of François Régis Mahieu	16
Sevinc Orucova	
Praktik psixoloqa verilən ixtisas tələbləri.....	23
İnara Məhərrəmovə	
Bəstəkar yaradıcılığında xalq musiqisi nümunələrinin nota yazılması ənənəsi.....	28
Müşfiq Çobanov	
Borçalışünas Şurəddin Məmmədlinin ədəbi-bədii və elmi yaradıcılığı	33
Fatima Valiyeva	
Conceptual Metaphor Variation in English and Azerbaijani Aphorisms: Traditional vs. Digital Contexts	47
Könül Niftəliyeva, Maral Nəcəfli	
Gündəmin müəyyən edilməsi nəzəriyyəsi kontekstində vətəndaş jurnalistikası: Rəqəmsal iştirakın ictimai sfera üzərində təsiri.....	52
Sabir Ahmadov	
Three Communiqués and Their Impact on the Security in the Asia-Pacific Region	58
Günəş Məmmədova	
Günter Qrassın <i>Pişik və siçan</i> əsərinin məzmun və ideyası	65
Xuraman Mirzəyeva	
İngilis dilində məkan bildirən adpozisiyaların qavrayış və sintaksisinin inteqrasiyası	70
Rafail Bayramlı	
Bankruptcy Prediction Models	76
Fərgana Aliyeva	
Images of Monarchs in the Literary Works of Eastern Poets and Thinkers	81
Mehmet Ergun	
Business Ethics According to Islamic Law	87
Hümeyrə Nadiri	
Azərbaycan Respublikasında “Konstitusiya və Suverenlik İli”	93
İmen Chaabna	
The Policy of the Algerian Judiciary in Annuling Notarized Contracts: An Analytical Study in Light of Algerian Legislation and Judicial Jurisprudence.....	97
Rəhilə Qurbanova	
Caynizm və Buddizm təlimlərində nirvana anlayışı.....	106
Şəfa Sadıqova	
Ərəb ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri: Tarixi və estetik paralellər.....	112
Kamil Aghayev	
The Role of Startups in Economic Growth and Business Innovation Management.....	116
İlhamə Babanlı	
Antonim feillər (“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində)	120
Aynur Əsgərzadə	
İngilis dilinin öyrənilməsində aktiv iştirakın transformativ rolu	125

Benmeziane Bencharki	
Music, Collective Consciousness, and National Identity	130
Məlahət Aslanova	
Dropshipping modelinin elektron kommersiyada tətbiqi və effektivliyinin təhlili.....	136
Əfsanə Qaragözlü	
Şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında əsas pedaqoji istiqamətlər.....	141
Nureddin İsmayilov	
Generative AI Effects on Consumer Behaviors	146
Zivər Babayeva	
Saxsı istehsalında xammalın hazırlanması və texnoloji xüsusiyyətləri.....	151
İxtiyar Ağazadə	
Mənfəət və zərərlərin uçotunun əhəmiyyəti	156

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.11.2025
Onlayn çap: 28.11.2025
Kağız çapı: 10.12.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 20,25 ç.v.
Sifariş: 107

Signed: 24.11.2025
Online publication: 28.11.2025
Paper printing: 10.12.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 20,25 p.s.
Order: 107

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

